
Ethnographia

A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata

130. évfolyam

2019

3. szám

Fejős Zoltán

Tárgyak nemzeti mundérban „Magyar specialitások” és háziipar Amerikában az első világháború előtt

ELŐZMÉNYEK

Az Egyesült Államokba irányuló kivándorlás az 1860-as évek második felétől kezdődően iparosok és kereskedők kiáramlásával indult. A céhek eltörlése (1872) és az 1884-es ipartörvény felgyorsította a régi kézműiparosok tönkremenetelét, és sokan a tengerentúlon kerestek megélhetést.¹ Az útra kelt iparosokkal útra kelt a mestersegbeli tudás, és számos olyan tárgyfajta, amely az új környezetben az eltávozottak számára plusz jelentéssel bírt, illetve ott erre tett szert. Ez a tárgyak magyar nemzeti jegyekkel való társításnak első korszaka az Egyesült Államokban. A hazai lapoknak küldött „amerikai levelekben” találni utalásokat magyar termékekre, esetenként jellegzetes magyar árufélékkel kirukkoló helyi iparosokra. A „Magyar Amerikáról” először író, Magyarországra élvezetes tudósításokat küldő Liptay Pál már 1871-ben hivatkozik néhány magyarként forgalmazott árucikkre. Elsősorban a borra, s New Yorkban ekkor öt magyar borkereskedőről tudott. Emellett így írt: „A »Bowery« egy cipész boltjában »Hungárián Boots and Shoes«-okat, magyar cipőket és csizmákat árulnak. A »Hungarian Pomade« bajuszt pedreni itt sem hiányzik a gyógyszerterákból.”² Két évvel később, amikor ismét körutat tett a tengeren túl, seregnyi *Hungarian* megnevezéssel illetett különlegességet vett észre. Például csak New Orleansban „Hungarian Leech”-es-*t*, azaz: magyar nadályokat árult egy életre való borbély, ki azokat, állítólag, egyenesen hozatta Magyarország nádasából. A fa-kerítéseken pedig »Hungarian Hair Restorer«-*t* (Magyar hajkenőcsöt) hirdet valaki.” Ez még nem minden: árultak a

¹ Paládi-Kovács 2000: 212, 319–320.

² Liptay 1871. Liptay Pál (1845–1907), iparos, gazdasági szakember háromszor járt az Egyesült Államokban, minden alkalommal hazai lapoknak küldött levelek sokaságában tájékoztatta honfitársait tapasztalatairól. Lásd Szinnyei é. n.; *Ország Világ*, 1896. december 12–20. (51. sz.) 812–813 (arcképpel); *Magyar Ipar*, 1907. augusztus 11. 32. sz.). 798.

városban magyar bort, továbbá „Hungarian Bitter” nevű gyomorkeserűt, s „a »Hungarián Balsam« is – ahogy írta – sok helyt olvasható mint rendkívül hatásos gyógyszer”. Továbbá: „A magyar drótos tót itt sem hiányzik, és csodálkoztam, hogy még ha csak némileg is – de tudott magyarul.”³

A magyarországi ipar termékei szervezett módon az 1876-os philadelphiai világkiállításon szerepeltek először az amerikai kontinensen. Nem volt hivatalos, magyar állami részvétel, huszonhét cég, magánvállalkozás állította ki termékeit.⁴ A magyar jelleg kidomborítása több vonatkozásban is megmutatkozott. A Herendi porcelángyár volt a főszereplő; változatos és magas minőségű termékskálája igazolta a cég nagy európai népszerűségét. Az iparosok közül Lőrincz István budapesti cipésmester finom kordován csizmái nagy figyelmet keltettek, „[a] czipészeti valódi remek művei ezek – írja a magyar szemtanú, Liptay –; arany skófiummal tölgyfalevél-füzér borítja el ügyes rendezéssel a csizma szárát, a gomb helyét hazánk gyönyörűen hímzett címere helyettesíti.” Dorner Emilia egyedüli női kiállítóként két fáradtságos – *point de lace* – munkával díszített batiszt kendőt küldött a kiállításra. Rupprecht Mihály soproni fényképész nyolc képből álló népeleti csoportkép-sorozatát állított ki, amely nagy sikert aratott. „Rupprecht csoportjai a legeredetibbek és legszebbek az egész tárlaton. Ő az egyedüli kiállító, ki angol és német nyelven kívül hazánk nyelvét sem felejtette el, és jól esik olvasni képein a magyar feliratokat.” A magyaros hangulatot azonban leginkább „Kohn bácsi” magyar csárdája, a Hungarian Wine Pavillon testesítette meg. „[J]ól esik megpillantanunk a magyar lobogókat, melyek a homlokzatot díszítik; a pavillon központi nagy termének mennyezete sátorszerűleg csúcsban emelkedik ki, és szintén a nemzeti színekből van össze állítva, úgy hogy itt helyet foglalva bátran elmondhatjuk, hogy magyar mennyezet alatt vagyunk. A falakat és oszlopokat, hazai nevezetességek arcképei, történeti és népképviseleti képek díszítik.” Mint Liptay Páltól megtudjuk, Kohn bácsi huszonöt éve tart fenn magyar borkereskedést Amerikában, vagyis 1851 körül kezdett ezzel foglalkozni. A kiállítás vendéglőjében Szikszay Marcsi, Zöld Gyula és Csapó Samu teljesített szolgálatot, „kik magyar zsinóros öltözetben nemzeti színű kokárdával fogadják, a legnagyobb előzékenységgel vendégeiket.”⁵ Megjelentek tehát már bizonyos nemzeties vonások, s a nemzeti jelképeket tudatos alkalmazzák. Az ilyen külsődleges jegyek ekkor még a „világkiállítási kultúra” jellegzetességeit mutatják, amelyek a nemzeti ipar megteremtésének bizonyítékainak s ily módon a nemezetek „nemes” versenyében felmutatható-kiállítható teljesítményeknek számítanak. A valóságos tárgyforgalomban mindez még nagyon kevésbé érzékelhető. A philadelphiai tárlatnak külö-

³ Liptay 1873: 228.

⁴ Kecskeméthy 1877; Fischer 1876; vö. Gál 2008: 65–71; Gál 2013: 45 (csak 22 magyar kiállítóról tud); Alvári 2012; Frank 2018: 236–238.

⁵ Liptay 1876b. Mayer borkereskedő – ad hírt egy bő évtizeddel későbbi beszámoló –, „kinek virágzó borüzlete van New York legélénkebb forgalmu utcájában, a Broadwayn, már alig tud magyarul, bár a jó öreg bácsinak korántsem lehet szemére vetni, hogy ne volna jó magyar. Borpincéjében mindenki, a ki magyarnak vallja magát, szívesen látott vendég s ritka a kérelmező, ki segély nélkül távozna helyiségéből. Minden magyar irányu vállalatot erkölcsi és anyagi tekintetben egyaránt támogat” (Miskolczy 1889: 1050.). Rupprecht Mihály számos alkalommal, így több világkiállításon bemutatott jelenetszerű életképeinek philadelphiai szerepléséről nem tud a szakirodalom, vö. Fejér 2011.

növekedése nem lett sem a magyar-amerikai kereskedelmi kapcsolatok bővülését, sem a magyar specialitások amerikai elterjedését illetően. Az „új bevándorlók” első magyar lapja, a New Yorkban 1879-ben kiadott kétnyelvű *Magyar Amerika / Magyar America* hirdetéseiben magyar specialitás mindössze a bor, amivel már ekkor is többen foglalkoztak. A hirdető iparosok, kereskedők pedig, akik nevük alapján ítélve magyarországi németek, zsidók voltak, nem társítják termékeikhez a magyar jelzöt.⁶

Az Észak-Amerikába irányuló magyarországi kivitel bővülését egy évtized múlva lehet érzékelni. A *Fővárosi Lapok* 1887. szeptember 21-i számában megjelent rövid híradás jelzi, hogy ez egyben bizonyos gondokkal is járt. *Magyar kiállítás Amerikában* cím alatt a következő olvasható: „New-Yorkban társulat alakult, mely állandó kiállítást akar rendezni magyarországi terményekből és iparcikkekből. Sokféle magyar cikk kerül ugyanis Amerikában forgalomba idegen név alatt s viszont sokféle hamisítványt árulnak magyar gyanánt, különösen bort. A kiállításnak az volna a célja, hogy megismertesse az igazi magyar cikkeket. Azt hiszik, hogy e vállalkozásból idővel Magyarországnak jelentékeny haszna lehetne.”⁷ A társulat működését források hiányában nem ismerjük, ha életképesnek bizonyult egyáltalán. A rá vonatkozó utalás mindenesetre így is sokatmondó. Egyrészt már jelentékeny áruforgalommal számolhatunk, másrészt a „specialitások” elterjedtségét az is jelzi, hogy ezeket hamisítják. Továbbá, egész biztosan ez az első olyan érdekvédelmi és egyúttal – mai szóval élve – „márkahitelesítő” felvetés, amely egy magyar cikkeket bemutató kiállítás, illetve árusító hely megszervezését tartja indokoltnak az Egyesült Államokban a valódi, „hamisítatlan” magyar termékek megismertetése végett. Mint látni fogjuk, hasonló javaslattal később is éltek az amerikai magyar ipar és kereskedelem képviselői, illetve a magyar áruk, „specialitások” amerikai behozatalában érdekeltek.

Vajon mik lehettek a hamisítványok? Mindenekelőtt a bor – ahogy a hír is utal rá –, amelynek kiviteli nehézségei, amerikai forgalmazása ezúttal nem tárgyalható, önálló áttekintést érdemlő kérdés. Más hamisítványok mibenlétét nehéz megállapítani, különböző hirdetések, hírlapi utalások alapján legfeljebb a magyarországi vagy a „magyar” jelzöt reklámként hordozó árucikkek néhány fajtáját lehet felderíteni. Egy amerikai lap ugyanebben az évben, 1887-ben megjelent cikke a divatos lakásdekorációk újdonságai között már említ magyar hímzéseket: „Az egyik legújabb és legritkább dolog a függönyök között a színpompás (in prismatic effects) magyar hímzések csoportja, melyek a szivárvány szinte valamennyi színét mutatják.”⁸ A hirdetés szövege alapján azonban nem dönthető el, vajon a magyar jelző magyaros jelleget, stílust jelölt-e, vagy pusztán a textilek magyarországi eredetét. Az sem egyértelmű, hogy a „magyar hímzés” közelebbről mire vonatkozik: művészi-műipari munkára, paraszthímzésre, polgári kézimunkára, esetleg valamilyen csipkére. Ez a vegyes konglomerátum ugyanakkor változatos elemeiben fokozatosan ismertté s használatossá vált az óceánon túl is.

⁶ Az összesen öt számot megért lapnak (Berkó szerk. 1910: 54.) csupán az induló száma ismeretes (OSZK): *Magyar Amerika / Magyar America*, 1879. június 15.

⁷ *Fővárosi Lapok*, 1887. szeptember. 21. (259. sz.) 1911. A korszak egyetlen amerikai magyar sajtótermékének, az *Amerikai Nemzetörnek* nem maradtak fenn 1887-es számai, így a hír nem pontosítható, bár valószínűleg onnét származik.

⁸ *St. Paul Daily Globe*, October 16, 1887.

„A »RUHA« A LEGKAPATOSABB TÁRGY AMERIKÁBAN!” –
A KALOTASZEGI HÍMZÉS ELSŐ NYOMAI AMERIKÁBAN

Az Egyesült Államok második legnépesebb, dinamikusan növekvő városának első számú napilapja, a *Chicago Tribune* 1892-ben illusztrált cikket közölt a kalotaszegi népművészetről. Ez egy meglepően korai amerikai híradás. A név nélküli cikk azzal kezdődik, hogy az utóbbi években valóságos pánik lett úrrá a civilizált Európában, mert kiveszőben van a népi és nemzeti jegyeket mutató kézimunka (*needlework*). Margaret Fletcher írja ezt a londoni *Queen* című magazinban. Valójában a *Chicago Tribune* az angol író nő szövegét közli négy illusztráció kíséretében, anélkül hogy a szerző nevét feltüntetné.⁹ Így már jobban érthető ez a Kalotaszeget ismertető korai visszhang a tengeren túlról. Ekkor még Kalotaszeg „nagyasszonya”, Gyarmathy Zsigáné tevékenysége és a varrottasokkal kapcsolatos hírlapi tárcái Magyarországon is viszonylag az újdonság erejével hatottak. A cikk kiemelten hivatkozik Gyarmathynéra, aki felkarolta a már feledésben lévő helyi hímzőkultúrát, s annak felélesztője és terjesztője lett. A szövegből az is kiderül, hogy aki ezt megfogalmazta, már maga is járt a helyszínen, s a személyes ismeretség alapján ír róla. Valóban, Margaret Fletcher és útítársa, Rose Le Quesne bánffyhungyadi látogatásáról Gyarmathyné is megemlékezett. Három tárcát is szentelt személyüknek. A „két Miss”, a „két angol író nő” – ahogy nevezte őket – 1891-ben járt Kalotaszegen.¹⁰ A *Queen*-ben megjelent, illetve a *Chicago Tribune* által átvett cikk kettőjük 1892-ben publikált magyarországi útirajzának¹¹ kiegészítése. Összegezi a Kalotaszegen látottakat és nagy vonásokban ismerteti a hímzéseket, illetve a főbb motívumokat. Végül nagy elismeréssel szól a magyar „faj” szép s forma (*design*) iránti érzékéről.

A chicagói lap kalotaszegi ismertetője tehát pár soros „felvezetéssel” londoni átvétel, még nem első kézből származó amerikai beszámoló a helyszínről, illetve – a cikk címét idézve – „a magyar nők gyönyörű hímzéseiről”. Ekkor, az 1890-es évek elejéről azonban már vannak információk arról, hogy a magyar népművészetet ez idő tájt leginkább fémjelző kalotaszegi hímzések, „varrottasok” már el is jutottak a tengeren túlra, közelebbre: New Yorkba. A *Pesti Hírlap* egy 1891 szeptemberi híradásában – A kalotaszegi varrottas Amerikában cím alatt – a következő olvasható: „Korbay Ferenc és neje Ravasz Ilona asszony, kik New-Yorkból minden évben Pozsonyba jönnek, tavaly mintegy háromszáz forint ára kalotaszegi varrottast vásároltak new-yorki lakásuk díszítésére. A ritka szép hímzések, ablakfüggönyök és asztalterítők, valamint toilettetárgyak rendkívül megtetszettek a new-yorki hölgyeknek. Különösen a Mária Terézia főhercegnő tapolcsányi kastélyát ékítő ablakfüggönyök mustrái valóságos szenzációt

⁹ *Chicago Tribune* 1892.

¹⁰ Két tárcája saját könyvében olvasható: Gyarmathy 1896: 45–52., a harmadikat közli: Hála 2006: 410–412. Margaret Fletcher (1865–1943) progresszív gondolkodású képzőművész, katolikus nevelőnő, a Catholic Women’s League alapítója, lásd: <https://catholicwomensleaguecio.org.uk/history/>.

¹¹ Fletcher 1892. A *Magyarországi élet- és karaktervázlatok* című munkáról beszámolt a *Vasárnapi Ujság*, 1891. 41. sz. 11. kép. A Bánffyhungyadot bemutató fejezetet magyarul lásd: Hála 2006: 484–488., a műről lásd 683.

keltettek az Óceánon túl, hol a kalotaszegi varottas árát potomnak tartják. A mint az idén ismét Magyarországra készültek Korbayék, ismerőseik számos megbízással fordultak hozzájuk. A művészpár Pozsonyból – mint levelezőnk írja – nagy kollekciót indít útnak New-Yorkba. Gyarmathy Zsigáné asszony pozsonyi megbízottja által a legszebb mintákat állíttatta össze s az amerikai sikeres terjesztést azzal köszönte meg, hogy legújabb művét, A havasok alján című novella kötetet küldte el Korbay Ferencnének ez ajánló sorokkal: »Amerikai magyar asszonynak – kalotaszegi magyar asszony.«¹² Fél év múlva a lap ismét hírt adott arról, hogy a „kalotaszegi varottas már diadalutra kelt Északamerikában”. A házaspár folyvást újabb megrendeléseket kap. „Legutóbb Van der Bilt (sic!), a nábob, rendelt fehér himzésű függönyöket. Ezek Pozsonyban – mint levelezőnk írja – most láthatók, mert Amerika számára Forray István [helyesen Béla] pozsonyi kereskedő a kalotaszegi varottasnak főszállítója.”¹³

Korbay Ferenc (1846–1913), Liszt Ferenc keresztfia jól ismert alakja volt a New York-i társasági életnek. Pályáját a Nemzeti Színház énekeseként kezdte, de hangja gyenge volt ahhoz, hogy operaénekesé váljon. Ambíciója a továbblépésre sarkallta. Rövid ideig Londonban próbálkozott, majd 1871-ben kiment Amerikába. Zongoraleckéket adott, riporterkedett több lapnál, zenei matinékat szervezett, koncerteken énekelt, amelyeken zongorán önmagát kísérte. Lassan megvetette lábát új hazájában, megszerezte az amerikai állampolgárságot. New Yorkban ismerkedett meg a fiatal Ravasz Ilona (1851–1922) zongoraművésznővel, aki Liszt Ferenc egyik legjelentősebb tanítványként, a mester ajánlásával 1882-től a városban koncertezett. Esküvőjüket 1884-ben a 16-ik utcai New York-i jezsuita templomban tartották. Korbay az alkalomra az akkor Amerikában lévő egyetlen magyar papot, Jaskovits Ignácot hívta meg s hozatta fel a pennsylvaniai Hazletonból. Dalszerzőként, zongoristaként ének- és zeneiskolát alapított, amely a város nyugati oldalán a 18-ik utcában működött. Ezt a városszerte híres intézményt feleségével együtt tartották fenn. Rendszeresen hazajártak Korbay Pozsonyban élő édesanyját meglátogatni. Amikor 1891-ben hazajöttek, Korbay már harmincnegyedszer (!) kelt át az óceánon.¹⁴ Gyarmathyné meleg hangon írt róluk. *A Korbay-pár* című tárcája *A Tarka képek a kalotaszegi varottas világából* egyik hangulatos fejezete. Ebben elmeséli, hogy a Kolozsszal szomszédos Bihar megyéből származó Ravasz Ilona hogyan lett a kalotaszegi varottas lelkesült pártolója.

¹² *Pesti Hírlap*, 1891. szeptember 29. (267. sz.) 6. – kiemelés FZ.

¹³ *Pesti Hírlap*, 1892. március 28. (88. sz.) 5.

¹⁴ Első hazalátogatásáról, pályája kezdeteiről lásd Mister Korbay. *Fővárosi Lapok*, 1876. július 26. (169. sz.) 793. Amerikai éveihez: Liptay 1872: 133; *Magyar Amerika*, 1879. június 15. 3; Miskolczi 1889: 1050; Pallas é. n. Mr. Korbay's concert. *New York Times*, May 3, 1884. 4. Legteljesebb életrajzát lásd Eckhardt 2006, a 34. átkelését Erkel Gyulának írt levelében említi: uo. 161. old, Ravasz Ilonáról: 173–174. Házasságukról, esküvőjükéről lásd *Budapesti Hírlap*, 4. 1884. július 7. (186. sz.) 6., és alább a 20. jegyzetet. A magyar és szlovák híveket tömörítő hazletoni egyház 1885. decemberében avatta föl templomát, amely az első magyar templom volt Amerikában. *Katholikus Hetilap*, 42. 1886. január 14. (2. sz.) 15. Utóbb a magyarok kiszorultak belőle; emiatt, s egy szlovák egyházi lap kiadása miatt Jaskovitsot a későbbiekben szlovák papként emlegetik, jóllehet egy magyar lapnál is bábáskodott (Önállás, példányai nem maradtak fenn). Az első, Felvidékről kikerült papok kettős identitásához lásd Vassady 1989., aki említi ugyan Jakovitsot (56–57.), de érdemben nem vizsgálja a hazletoni helyzetet. Ravasz Ilona „Dr. Jaskovitsra” mint magyar papra hivatkozik.

„Midőn egyik művemből értesült azon törekvésről, melylyel a kalotaszegi népnek háziipart akarok teremteni, lelkes levélben kért, hogy küldjek az oceánon túlra ebből az ősmagyar munkából.” Egyben azt is kérte, hogy az egyik elbeszélését a férje angolra fordíthassa, amit fel akar olvasni az egyik estélyen. Kérésének eleget tettek, mint Gyarmathyné írja, egy „lelkes, meleg szívű magyar asszonyka megvarratta a finom fodorvászronruhát, melyen világoskék varrottas tömörült”. Ezt öltötte magára Ravasz Ilona „egyik fényes estélyen”, és felolvasta férje fordításában az író *Kalotaszegi gyermekek* című novelláját.¹⁵ További részleteket Ravasz Ilona Gyarmathynénak küldött levelei árulnak el. Nem csak ennek az alkalomnak a körülményeit világítják meg, hanem a kalotaszegi hímzések amerikai megjelenéséről és az elterjesztésükkel kapcsolatos tervekről is vallanak.¹⁶

A tárcában megírt kezdet, vagyis a feltételezhető első levél nincs meg Gyarmathy Zsigmondné hagyatékában. A *Kalotaszegi gyermekek* felolvasásáról beszámoló viszont fennmaradt, keltezés szerint ez Korbayné negyedik (meglévő) levele. Kapcsolatuk tehát valószínűleg prózaibb módon indult, mint ahogy ezt az író papírra vetette. Kettőjük között a pozsonyi kereskedő, Forray Béla (1857–1932) közvetített, aki Gyarmathynétől beszerezte az Amerikába kivitt, illetve kiküldött hímzéseket, ruhadarabokat. Órá utal a *Pesti Hírlap* mint „Gyarmathy Zsigáné asszony pozsonyi megbízottjára”, s ő az az eddig ismeretlen terjesztő, akiről a *Kolozsvár* című napilap 1892-ben röviden szót ejtett a varrottasok népszerűsítői kapcsán: „Gróf Forray Bélának [...] köszönhető, hogy megismertetvén az Amerikaiakkal [a varrottasokat], onnan is sok megrendelés érkezik.”¹⁷ Mást nem közöltek róla, még azt sem, hogy nem helyben, hanem Pozsonyban működött.¹⁸ Gyarmathyné kérdésére a házaspár 1891-es látogatása idején ő írta meg neki, hogy miért és hogyan kötődnek Pozsonyhoz, s Amerikában mivel foglalkoznak. „Az én ismeretségem velük – fűzte hozzá – 4 évtől tart és csak az üzletből származik.”¹⁹ A *Korbay-pár* személyes információi részben innét származnak, részben Ravasz Ilona egy utóbb Londonban írt életrajzi feljegyzéséből.²⁰ Forray leveleiben sokat ígérőnek nevezi Korbayné terveit: „intentiója nem csak kecsegtető, hanem példa szerű is amennyiben ő személyesen és saját házában fogja megbeszélésünk sze-

¹⁵ Gyarmathy 1896: 90.

¹⁶ Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Fond 350 Gyarmathy családi levéltár, Gyarmathy Zsigmondné Hory Etelkának küldött levelek, 27. d. K–Z, 1862–1909. A továbbiakban idézett levelek (bele értve Forray Béla leveleit is. 25. d. A–G) innét származnak, a levélíró neve mindig a levélben használt formában szerepel. A hagyatékról lásd Török 2016. Hálásan köszönöm Török Zsuzsa és Szakál Anna (Kolozsvár) önzetlen segítségét az itt idézett levelek másolatáért.

¹⁷ *Kolozsvár*, 1892. 158. sz. 2–3., közli: Hála 2006: 442–444.

¹⁸ Céglevezetői jogosultságát a pozsonyi törvényszék jegyezte be 1890-ben egy kereskedelmi vállalatnál. Lásd Pozsonyi törvényszék, 1890. június 26. 6925. sz. 85/2., közli: *Központi Értesítő*, 15. évf. 1890. augusztus 31. 942. Forray Béla tekintélyes pozsonyi kereskedőcsaládból származott. A háború előtt a 48-as és függetlenségi párt egyik helyi vezetője volt, továbbá fő támogatója a református egyháznak, lásd nekrológját: *Prágai Magyar Hírlap*, 1932. február 12.

¹⁹ Forray Béla Gyarmathy Zsigánénak, Pozsony, 1891. október 5.

²⁰ Korbayról. Ravasz Ilona dátum és aláírás nélküli feljegyzése, ami feltehetőleg 1894-ben íródott; a levélpapíron londoni lakcímük szerepel.

rint: társadalmi uton a tért Amerikában a varrottasnak meghódítani.”²¹ Gyarmathyné ennek hatására írt levelet Korbaynénak, s megküldte neki novellás kötetét – a *Pesti Hírlap* által idézett ajánlással.

Személyes levélbeli kapcsolatuk így indult. Ezt meggyőzően igazolja a válasz. Korbay Ferenc felesége meghatottan mond köszönetet az ajándékért: „Drága levele olvasása után kinyitottam könyvét és benéztem nemes szívébe.”²² Ezt követően részletesen ismerteti elképzelését a varrottas Amerikában való terjesztéséről. Tartalmából ítélve tehát ez lehet a Gyarmathynénak írt első levél, amit előzőleg a vásárlások alapoztak meg. Ebből a szempontból figyelemre méltó az a hír, amely szerint Ravasz Ilona zongoraművész nő tiszteletére és a városi öregotthon (*Samaritan Home*) javára magyar estélyt rendeztek 1887 elején New Yorkban. Az eseményt ezekkel a szavakkal méltatta a korszak egyetlen amerikai magyar lapja: „Korbay Ferenc neje, Ravasz Ilona, ki az *amerikaiak figyelmet ráfordította a magyar iparra*, tiszteltté, szeretetté tette a magyar nevet szerte Amerikában.”²³ A „magyar iparra” való utalás aligha lehet más, mint a magyar hímzés vagy kézimunka, amit ezek szerint már az 1880-as évek második felében elkezdett népszerűsíteni új hazájában.

Korbayné levelében kifejtett tervei két fő irányt jeleznek. Egyrészt a társadalmi úton való terjesztést, népszerűsítést irányozza elő, amiről Forray Béla is beszámolt Gyarmathynénak. Jelzi, hogy haza érkezésük után „ismerőseim közül a leggazdagabbakat azonnal meghívom magamhoz és a tárgyakat megmutatom nekik, melynek eredménye kielégítő lesz”. A cél a legexkluzívabb körben, a „társaságban” érdeklődést kiváltani, hogy a siker biztos legyen. Ennek alapján New Yorkon kívül más amerikai és kanadai városokban is képes lesz „nagy mennyiségű munkát elárúsítani”. A másik lehetőséget a közelgő chicagói világkiállításban jelöli meg. „Addig is legyenek ezek a remekművek az előkelő népnél elterjedve a mennyire csak lehetséges!” Még pedig azért, mert amilyen hamar felkapnak valamit az amerikaiak, olyan hamar el is ejtik, miután az közönségessé vált. Emiatt azt sem tartja jó megoldásnak, hogy a terjesztést kereskedőkre bizzák. Ezzel csak közönségessé válna. Rögtön akadnának vállalkozók, akik gyorsan olcsó utánzatokat készítenének. A chicagói kiállításnál várhatóan – mint írja: „férjem lesz a minisztériumtól megbízva hogy ott a magyar ügyet képviselje, de ha nem úgy lenne is – a kiállításnak egyik főelőmozdítója a sokszoros milliomos Marshall Field-nek neje, egyike lévén legkedvesebb barátnőimnek –

²¹ Lásd 19. jegyzet. Ezt megelőző, szeptember 24-i levelében így ír: „A megfelelő holmikat hamarjában kiválogattuk, ha esetleg valami vissza maradna amit magukkal nem vihetnének azt a további rendelkezésig magamnál tartom.”

²² Korbayné Ravasz Ilona Gyarmathy Zsigánénak, 1891. szeptember 23. (Korbay Ferenc levelei között.)

²³ Amerikai mulatság magyaros színezettel. *Amerikai Nemzetőr*, 1887. február. – kiemelés a szerzőtől, FZ. A Darányi Kálmán miniszterelnökségi államtitkár jóvoltából megmaradt lappéldányt ismerteti, és szó szerint idéz belőle Vákár 1930. Az esemény része volt a Valentin napkor, a Delmonico halljában tartott rendezvénynek, lásd *The Sun*, February 20, 1887. 2. – e hírben csak a magyar cigányzenekar fellépéséről van szó.

a kalotaszegi varrottasoknak mindenesetre első helye lesz.”²⁴ Mindezek alapján érthető, hogy Forray Béla miért írt olyan elismerően amerikai ismerősük terveit illetően.

Korbayné 1891-es visszautazásuk előtt még küldött Pozsonyból egy rövid üzenetet Bánffyhunyadra. „Most az utolsó pillanatban látom – írja –, hogy a tea asztalkendők-ből nem viszek eleget, még a megrendeléseknek sem felelhetek meg velük. Nagy si-etve kérem tehát Nagyságodat sziveskedjék még három db (körülbelül 4 láb széles és hosszú) asztalkendőt küldeni, 5 órai tea asztalokra. Legkívánatosb a fehérrel varrottas, csipke szegélyes és betéttel. Azonkívül ha van kéznél egy veres hímzésű ruha (olyan mint az első küldeményből való) úgy kérem ezt is mellékelni. A »ruha« a legkapato-sabb tárgy Amerikában! csak kettőt viszek és kettőre van megrendelése, pedig ma-gam is óhajtok egyet bírni.” Korbayné a csomagot a hajóra, nevükre címezve kéri.²⁵ A New Yorkba indított „nagy kollekciót”, amiről a *Pesti Hírlap* idézett cikke Forray Béla révén hírt adott, az utolsó pillanatban tehát még kiegészítette. Az első alkalommal vitt varrottasok, szobadíszek olyan sikert arattak, hogy az újabb utazáskor rendelések sokaságának kellett eleget tenniük.

Közbevetőleg egy New York-i eseményt kell megemlíteni. A Society for Decorative Art 1892-es húsvéti vásárának fő attrakciója magyar hímzések kiállítása és árusítása volt, amit székházukban, a belváros keleti oldalán, a 21-ik utca 28 alatt tartottak.²⁶ A színhely s a befogadó közeg kiemelt figyelmet érdemel. A nők művészi oktatását, iparművészeti készségeinek kibontakoztatását szolgáló Society of Decorative Art-ot az a Candace Wheeler (1827–1923) alapította a philadelphiai kiállítás nyomán és az angliai Royal Society mintájára 1877-ben, aki mint hímző és lakberendező iparművész egyaránt úttörő képviselője volt a modern amerikai iparművészetet megalapozó kolonialista revival áramlatnak és az azt követő, új irányokat szabó Arts & Crafts mozgalomnak. A társulat önfenntartó alapján álló, a jó ízlést terjesztő, a művészetet pártoló intézményként működött 1902-ig. A társadalmi reformot a kézműves kultúra, s ezen belül a női kézimunka és a hímzéskultúra felkarolásával, népszerűsítésével igyekeztek előmozdítani. Tanítottak művészi kézimunkázást, porcelánfestést, akvarellezést s más, főként iparművészeti ismerteket. Állandó árusító helyet – *sales room* – tartottak fenn és minden húsvétkor nagy vásáron értékesítették saját munkáikat, illetve az ország egész

²⁴ Mint a 19. jegyzet. Ravasz Ilona Amerikában elsőként Chicagóban lépett fel egy zenetanári kongresszus alkalmával. „Utána majdnem minden este vagy délután hangversenyeztem.” Ismeretségei innét erednek, lásd 20. jegyzet. Marshall Field (1834–1906) előzmények után 1881-ben alapította meg a nevét viselő vállalatot. Neoreneszánsz áruházépülete 1887-ben nyílt meg. Mint az Egyesült Államok egyik leggazdagabb embere a város természettajzi múzeumának és egyetemének alapítója (az utóbbi esetében John D. Rockefellerrel együtt). Első felesége, Nannie Douglas Scott 1896-ban elhunyt, https://en.wikipedia.org/wiki/Marshall_Field.

²⁵ Korbay Ilona Gyarmathy Zsigánénak, Pozsony, 1891. október 6., New York-i címük feltüntetésével. (A keltezést a levéltári lajstromhoz képest pontosítottam.) A levél szerint a 17-én induló Werkendam hajóval tértek vissza Amerikába. A hajónak nem maradtak fenn az 1891-es utaslistái, vö. <https://libertyellisfoundation.org/ship-result>.

²⁶ Attractive Easter Sale. *New York Times*, April 9, 1892.

területéről beküldött hasonló anyagot.²⁷ Az említett 1892-es kiállítás magyar részéről a szükségét leírás annyi tájékoztatást ad, hogy „művészi elrendezett” mintakészlet alapján árusítottak „erős vásznon alkalmazott piros, kék, sárga és fehér hímzéseket”. A kínálat „ajtóra való függönyöket, asztalterítőket, drapériákat” tartalmazott. Ezek eredete a cikkből nem derül ki, viszont írója megjegyezte, hogy az anyag hasonló az orosz hímzésekhez. Az „erős vászon” és a megnevezett színek említése ennek igazolására aligha elegendő, ellenben a magyar hímzés vonatkozásában az alapanyag – erősen szőtt értelemben – és a piros, kék leginkább Kalotaszegre utalhatott. Ennek teljes bizonyosságát Korbayné beszámolója adja meg. Így írt Gyarmathynénak 1892. április 3-án kelt levelében. S ugyancsak ez az a levél, amiben a kalotaszegi „rajz” – novella – felolvasásának tervét is megírja Bánffyhyunadra:

„Nagyságod utóbbi küldeményéből néhány apró darabot eladtam, a nagyobbakat pedig kiállítottam a »nőipar« kiállításban. Ott díszelnek a legfeltűnőbb helyen – a bejáratnál szemben – és mindenki tetszéssel szemléli azokat. Volt a küldemény közt egy ruhának való is (fehér varrottas, bokrétás.) ezt én tartottam meg és varrattam meg itthon saját gondolatom szerint, egy jó magyar szabónéval, a szoknya és derék világos kék selyemmel van bélelve és gyönyörűen mutatja az a jour hímzést. Ez az öltözet szintén ott van a kiállításban egy üveg szekrényben a selymes varrottasokkal együtt. Remélem fogunk megrendeléseket kapni ez után is. A kiállítás még egy hétig tartani fog, azalatt kész lesz nagyságod remek rajzának az angolra fordítása, ekkor meghívom a színe javát az itteni dámáknak stb. egy »afternoon tea« re, lesz magyar ének (férjem) zongorázás (én) és a musicale közepén, felöltözve a kalotaszegi varrottas ruhámban, felolvasom Nagyságod rajzát, kegyes engedelmével.”²⁸

A források egybevetése bizonyítja tehát, hogy a Society for Decorative Art 1892-es húsvéti vására lehetett az első alkalom, amikor kalotaszegi hímzéseket nyilvánosan kiállítottak és árusítottak Észak Amerikában. A siker ellenére a terjesztés a későbbiekben némileg akadozott. Nem is lehetett másként, hiszen az igen elfoglalt, sokat utazó zenész házaspár nem volt arra felkészülve, hogy szervezett módon foglalkozzon az árusítással. Ismerőseik olykor halogatták is az átvett árak kifizetését, vagy az is késleltette a rendelések ellenértékének Magyarországra juttatását, hogy a házaspár hamarabb elutazott Európába, mint hogy megkapták volna az összegeket. Ennek ellenére 1892-es látogatásukkor Korbayné „teaasztal kendőket” kér, mert „ezek – mint írja – egész kelendők, pláne most karácsony előtt [...] De csak fehér és sötét kék hímzésben kérem, ez legjobban tetszik, főleg a fehér hímzés.” Levele végén még megjegyzi:

²⁷ Sander 1998: 53–59; Kaplan 2004b: 252; Peck-Irish 2001: 27–38, 88. Vö. Wheeler 1923. Nem sokkal az alapítás után Wheeler kivált a társulattól. A Society of Decorative Art egykori székháza ma is megvan, amely az építész Richard Morris Hunt (1827–1895) tulajdonában állt, s itt működött építészeti stúdiója és irodája is. Az egyesületet azonban nem ő alapította, miként ezt az épületről szólva egy várostörténeti blog állítja, lásd Miller 2011.

²⁸ Korbay Ilona Gyarmathy Zsigánénak, 1892. április 3. Ugyanez év február 22-én írja, hogy megérkeztek a várt csomagok „telve kalotaszegi remekmunkákkal és mily nagy volt meglepetésem midőn felfedeztem Nagyságod gyönyörű ajándékát melyel engem kegyeskedett kitüntetni”. A csomagot barátjuk, Dr. Macauley hozta el Rotterdamból, mert az csak elindulásuk után érkezett meg oda.

„Az én kalotaszegi ruhám nagy sikert aratott Londonban, Párizsban, Munkácsyénál, Bayreuthben és itt mindenütt.”²⁹

A következő év a chicagói kiállítás esztendeje, ám a tervezett kalotaszegi bemutatóból nem lett semmi. Korbayné szabadkozó levélben adott magyarázatot, hogy a maga részéről miért is állt el a tervtől.³⁰ Azt nem említette, hogy Magyarország egyáltalán nem vett részt a kiállításon, s így férje sem kapott megbízást a „magyar ügy képviselőjére”. Közvetve azonban utalt erre: „nem is lett volna czélszerű ott egyáltalán kiállítani az osztrák holmik között”. Egyébként sem tartotta hasznosnak a varrottasok kiállítását, mert csak „olcso gyárak utánozták volna a mintákat és színeket és nekünk ebből hasznunk nem lett volna semmi sem, annál is inkább mivel nekünk még a kiállítás berendezésének befejezése előtt át kellett Angliába jönnünk férjem érdekében.” Ha ennek ellenére Gyarmathyné mégis szeretne kiállítani, akkor azt javasolja, hogy erre összel kerüljön sor, amikor visszaérkeznek, s ebben személyesen segítségére lehetnek. Javasolja, hogy Chicago után az anyagot tovább lehetne vinni Kaliforniába. Beszámol még arról, hogy ismerősei rábeszélésére átküldte Kanadába egy nőipari kiállításra az „összes legszebb” darabjait, amiket legutóbb magával hozott, illetve amit nem tudott értékesíteni. Végül arról értesíti Gyarmathynét, hogy a téli „szörnyű krach” miatt olyan kedvezőtlenre fordultak a viszonyok, hogy „senkinek sem kedve még csekély holmikát is vásárolni”, s a bevétel olyannyira csekély – 100 forint –, hogy szégyelli elküldeni. „A nagy abrosz és kisebb holmik árával – fűzi hozzá – még most is tartozik nekem egy milliomosné kit nem szólíthatok fel.”

Korbay Ferenc és Ravasz Ilona 1894-ben Londonba költözött, miután Korbay elnyerte a királyi zeneakadémia egyik tanári állását. New York előkelő közönsége nagy búcsúünnepséget rendezett tiszteletére, s egy díszes Tiffany ezüst „bujdosó pohárral” ajándékozták meg.³¹ Nem sokkal rá a házaspár kapcsolata megromlott, útjuk szétvált. Ravasz Ilona Párizsba költözött. Korbay Béla angliai kapcsolatai révén folytatta a ka-

²⁹ Korbay Ilona Gyarmathy Zsigánénak, 1892. szeptember 10. – aláhúzás az eredetiben. A házaspár Munkácsy Mihállyal baráti viszonyt ápolt, akinek 1886-os amerikai látogatásakor nagy búcsúestélyt adtak – Munkácsy Ravasz Ilonával csárdást táncolt (Berkó szerk. 1910: 61; Kende 1927: II/62–63). Többször vendégeskedtek nála Colpachban, s 1900-ban Munkácsyék is felkeresték őket Pozsonyban. Korbay magyar népdalátiratainak 1891-ben New Yorkban megjelent második kötetéhez Munkácsy írt ajánlást és ő festette címlapképét. Lásd Eckhardt 2006: 174; *Vasárnapi Ujság*, XXXVII. 1900. október 5. (40. sz.) 558; Korbay Ferenc új népdalátiratai. *Budapesti Hírlap*, 1892. június 14. (164. sz.) 4; Munkácsy egy 1892-es, „Kedves, aranyos Ferkóm!” megszólítású levelét közli: Prém 1904: 245–246, egy 1890-es másikat Petrovits 1924. Ez utóbbiban köszönetet mond a hozzá küldött magyaros holmikért, amiket valamely magyar tárgyú képe megfestéséhez kért.

³⁰ Korbay Ilona Gyarmathy Zsigánénak, dátum nélkül, tartalma alapján 1893. augusztusára keltezhető. „Mi e ho 23án már vissza megyünk – írja – és otthon leszünk szept. 4 én.” Az Ellis Island-i bevándorlási nyilvántartás szerint szeptember 2-án a Veendam (1871) hajóval érkeztek Rotterdamból, lásd New York Passenger Arrival Lists (Ellis Island), 1892–1924, database with images, *FamilySearch*, Francis Korbay, 1893. A levél kezdete „kétségbeesését” fejezi, mert egy korábbi levélben részletesen megindokolta, hogy miért nem tanácsolta a varrottasok kiállítását a World Fairén, de azt Gyarmathyné nem kapta meg.

³¹ Testimonial to Frances de Korbay. *New York Times*, April 20, 1894. 8. Vö. *Pesti Hírlap*, XVI. 1894. augusztus 30. (242. sz.); Gyarmathy 1896: 91.

lotaszegi varrottas népszerűsítését. Megrendeléseket intézett, bemutatókat szervezett.³² Távozásukkal az amerikai szál és az ottani előkelő körök érdeklődését felkeltő terjesztés megszűnt. Néhány év múlva újraéledt, de már más, kereskedelmi úton folytatódott.

A MAGYAR HÍMZÉS ÉS KÉZIMUNKA MINT (EURÓPAI KÉZMŰIPARI) DIVATTERMÉK

Az exkluzív kezdetet követően, az 1890-es évek közepétől adatszerűen nyomon lehet kísérni a magyar hímzések, a „varrottasok” szélesebb körű divatját az Egyesült Államok öltözködési kultúrájában, lakberendezési kellékei között. Az *Indianapolis News* például már 1895-ben képet közölt divatrovatában egy fehér női szaténblúzról, amit magyar hímzés díszített.³³ Apró motívumról van szó, amely része a korszak gyáripar által meghatározott tárgyi kultúrájának, de amely ugyanakkor az uniformizálódással szembeni elégedetlenség megnyilvánulásának is tartható. A kézműves munka révén pedig továbbra is bizonyos exkluzivitást testesít meg, illetve az árucikkek ebből származó felértékelődését eredményezte. „Általában véve mindazon cikkek – fogalmazott egy magyarországi szakértő látogató –, melyeknek előállításához kézimunka szükséges, Amerikában igen drágák.” A magyar export bővítésénél ezt kellene figyelembe venni – vélekedik –, így a *kesztyű-, kalap- és szűcsipar* termékei, *ruházati cikkek és díszműárúk*, vagyis iparművészeti termékek bevitelére lenne érdemes összpontosítani.³⁴ A szerző, a Győri Kereskedelmi és Iparkamara titkára *külön is kiemeli, hogy a hazai gyáripar fejletlensége miatt* a mi kivitelünk „egyes nyers terményekre, a kézi ipar tárgyait, iparművészeti alkotásokat s olyan tárgyakra szorítkozhatik, melyek sajátos voltuknál fogva eredetiségükkel feltűnnek”.³⁵ Szávay Gyula szerint hálás feladat lenne mind a nemzeti ipar megismertetése, mind üzleti értelemben Amerika nagy városaiban (New York, Philadelphia, Chicago) „gyűjteményes telepeket” berendezni. Az ilyen gyűjtemény jó vásárt csinálhatna „*háziipari cikkekkel*, különösen szövött, és hímzett háziipari cikkekinkkel, melyekben pazar nemzetiségi helyzetünk folytán valóban gazdagok vagyunk s *melyek ott nagyon kelendők*”.³⁶

Ekkor a háziipar hazai szervezőit már foglalkoztatja a külföldre menő háziipari termelés fejlesztésének kérdése. Az export növelése a hazai érdeklődés visszaesése miatt került előtérbe. Az a vélemény alakul ki, hogy csak olyan cikkek termelésének növelése a

³² Eckhardt 2006: 174; Korbay Ferenc Londonból Gyarmathynénak írt első levele (1894. július 13.) szerint új otthonuk intézése miatt nem szándékoztak az évben haza utazni. Későbbi leveleiben nem említi feleségét, viszont többször előkerül a varrottas népszerűsítése. Korbay Ferenc Gyarmathy Zsigmondnének írt levelei, 1894–1910. Egy árusításra utal: Rozsnay 1943: 106. Gyarmathyné cikkben emlékezett meg Korbay Ferenc édesanyjának haláláról, aki a költő, Gyöngyösi István (1620–1704) családjából származott, Gyarmathy 1903a.

³³ *The Indianapolis News*, August 24, 1895. – Blouse of liberty satin, with Hungarian embroidery.

³⁴ Szávay 1900: 83. – kiemelés az eredetiben.

³⁵ Szávay 1900: 81.

³⁶ Szávay 1900: 83. – kiemelés a szerzőtől. Hasonlóan kelendő lenne a porcelán, majolika, az *üveg díszáru*, a műhímzés, a szövött áruk és a műipar minden terméke (uo.).

célszerű, amelyeknek külföldi kelendőségét bizonyítottnak látják.³⁷ A jelek nem túl kedvezőek. A leghálásabb piacnak tartott Londonban a forgalom nagyobb része „az olcsó, de eléggé mutatós és eredeti mintájú felvidéki (Nyitra, Trencsén- és Pozsonymegyei) »tót« hímzésekre» esik, s nem a sokkal költségesebb erdélyi varrottasokra, torontáli szőnyegekre, vagy az „oly nagy hírnévnek örvendő paraszt-majolikára”. Még inkább ez a helyzet Amerikában, ahol kizárólag az egészen olcsó felsővidéki hímzések találhatnak vevőre. Ebből a „színgazdag, bizzar mintájú hímzőáruból az ezer darabra szóló megrendelés” sem szokta azonban az 5-600 forintos számlaértéket meghaladni. A termelést tehát növelni kellene, de az eléggé ütközik a magyar háziipar fő jellemzőjével, „hogy t. il. az ezerszámra készített munkánál is majd minden darab mintája (desig-ja) elütő”. A hagyományos formák és típusok megőrzése elsődleges szempontnak számított, „holott az exportnál vajmi keveset törődnek azzal, hogy a minta magyaros jellegű-e”. Ennek ellenére őrizni kell minden vidék specialitását, amennyire lehet, de a nép keresetének fokozásától sem lehet eltekinteni. Úgy vélték, a dilemmából a munkaszervezet átalakítása vezethet ki, oly módon, hogy részfeladatok gyors és olcsó teljesítését, vagyis munkamegosztás rendszerét alkalmazzák. A minta a nyugati gyakorlat kellene, hogy legyen, „ahol a háziipar a nagyipar szolgálatában a világpiacok számára dolgozik”. Ehhez hozzátehető a fentiek szerzőjének, Ráth Károlynak egy további megjegyzése. A századfordulón egy a magyar háziipart átfogóan tárgyaló cikkében utalt arra, hogy sikerült piacot találni a tengeren túl New Yorkban, Chicagóban, San Franciscóban, Buenos Airesben s másutt. „[A]z a körülmény – fogalmazott –, hogy az olcsóbb tárgyak jobban kelnek [a Nyugaton], talán inkább biztató jelenség, mert arra enged következtetni, hogy nemcsak a gazdag amatőrök kicsiny serege kedvelte meg a magyar népszorgalom termékeit, hanem a nyugati közönség szelesebb körei, melyeknek hajlamai kevésbé változandók és a melyeknek fogyasztóképessége nem merül ki egyhamar.”³⁸

Amikor az 1900-as évekre vonatkozóan az amerikai sajtóban rendszeresebbé váltak a magyar(országi) hímzések hirdetési és az árusítással kapcsolatos hírek, már egy folyamat zenitjét lehet észlelni. Megkülönböztethetünk két irányt. A „magyar hímzés” a kézimunka egyik variációját jelenti, mely a felső- és középosztálybeli nők házi elfoglaltságát jellemzi. Ezen a téren külföldi minták átvételét, a párizsi, londoni, vagy a német divat hatását kell kiemelni, amelynek képes magazinok, szabásminták, napilapok divatmellékletei voltak a legfőbb közvetítői az Egyesült Államok fogyasztói felé. Az európai, főleg londoni kiadású hímző füzetek, albumok a tengerentúl is kaphatók voltak. Fontosabb számunkra, hogy a magyar hímzés amerikai elterjedésében a közvetlenül Magyarországról beszerzett termékek is szerepet játszottak. Ahogy Szávay Gyula Philadelphiából hazatérve írta: a háziipari cikkek „nagyon kelendőek”. Ennek előmozdítását – mint már láttuk, s ahogy erről még szó lesz – helyben és odahaza is többen propagálták. A nagy, jó nevű áruházak s nyomukban a kisebb kereskedők s üzletek Amerika-szerte forgalmaztak magyar hímzéseket. Köztük a háziipari keretek között előállított népi hímzé-

³⁷ R[áth] 1899: 50. Az alábbi idézetek is innét származnak. A szerző, Ráth Károly (1838–1902) a Kereskedelmi Múzeum megszervezője és igazgatója volt. A háziipar szervezeti kereteit lásd Lackner 2012.

³⁸ Ráth 1901: 4.

seket, kézimunkákat, öltözetdarabokat is. Elterjedésük, népszerűségük része volt annak a szélesebb fogyasztási és divatáramlatnak, amely keretében a gazdag, jómódú amerikai (fehér) nők a francia divat mindent domináló követése mellett az idegen, „egzotikus” kultúrák javainak fogyasztásával is saját különleges, egyben privilegizált helyzetüket formálták meg és fejezték ki. A folyamatot ekképpen elemző Kristin Hoganson ebben a kisajátítást hangsúlyozza. „Az Európából és máshonnan származó népi motívumok átvétele inkább távolságot jelez [és nem az eredeti hellyel való azonosulást], mert a stílusok utánzata (*pastiche*) a kisajátítás hatalmát mutatja.” Ezt Hoganson megfogalmazásában a „miért ne tehetné meg” attitűd határozta meg. Bárhonnan származó motívumokból válogathatnak – mert megtehetik –, hogy az újdonság iránti vágyukat kielégítsék.³⁹

Alljon itt néhány szemléletes példa a magyar esetre korabeli újságreklámok és külügyi tisztviselők értesülései alapján – a teljesség igénye nélkül.⁴⁰

Egy philadelphiai lap női rovatában írják 1900-ban, hogy a hímzések újdonsága a magyar hímzés (*point*). Selyemmel készült osztott vászonra gobelin öltéssel. Bordúrként képkeretekre és díszpárnákra használatos. Nagyon finom és szép munka, amely máris kedvence a „hímzéseikről híres hölgyeknek”.⁴¹ Látható, hogy ez leginkább a fentiekben meghatározott első kategóriának megfelelő kereskedelmi termék. Hasonlók lehettek a *New York Times* egy lakberendezési ajánlatában szereplő magyar hímzések ugyanebben az évben. Ezek „mutató tárgyak”, amelyek pompásan illenek nyári lakokba. Asztalterítők, vagy kisebb hímzések erős vászon alapon, s olyanok, mintha mindkét oldala hímözve lennének. Így megfordíthatóak, és nem drágák.⁴² A chicagói konzulátus egyik jelentése is tanúsítja, hogy ekkor „a magyarországi durva hímzések házi vászon kék és piros színekben” nagyon keresettek voltak. „Keleti hímzések (Oriental Laces) elnevezése alatt, mint asztal- és ablakdísz” terjedtek és sok vevő kizárólag ilyen hímzésekkel díszített „keleti szobákat” rendezett be magának. Nagyobb forgalom azonban nem realizálódott, mert az utánrendeléseket nem sikerült teljesíteni. „Tervszerű, egységes eljárás mellett – vonja le a tanulságot a jelentésíró – a hazai háziipari cikkek jól megválasztott elnevezés alatt Chicagóban és vidékén haszonnal volnának értékesíthetők.”⁴³ A jelentés egy másik, a svájci hímző ipar fellendülését is részletező változatából kiderül, hogy az említett, 1898-ban importált textíliák „magyarországi, tót és szerb hímzések” voltak.⁴⁴

³⁹ Hoganson 2007: 93–84. A korszak közkultúrájáról lásd Guarneri 2017.

⁴⁰ A Magyar Királyi Kereskedelemügyi Minisztérium és a hozzá tartozó szervezetek, így a Magyar Kereskedelmi Múzeum 1900 utáni iratai teljes egészében elpusztultak, így a téma feldolgozásához a legfontosabb iratanyag nem áll rendelkezésre. Áruházi katalógusokat nem állt módomban tanulmányozni, ami elektronikusan hozzáférhető (Bloomingtondale 1886), még nem tartalmaz magyar anyagot, de mutatja ugyanazokat a „polgári” kézimunkákat, amik Magyarországon is ismertek voltak. Mint például a gépi maderiákat, amit ekkortájt éppen betanítottak a kalocsaiaknak. Köszönöm Flórián Máriának, hogy felhívta figyelmemet erre az összefüggésre.

⁴¹ A *Philadelphia Telegraph* cikke, átvesszi: *The Indianapolis Journal*, Április 15, 1900. 16.

⁴² *Feminine Frills*. *New York Times*, July 8, 1900. 15.

⁴³ *Kereskedelmi Múzeum Konzuli Közlemények*, IX. 1899. szeptember 9. (4. sz.) 1. A magyar háziipari cikkek bevitelét az október 10-i (17.) szám is szorgalmazza, mégpedig a svájci, jól szervezett, hatékony háziipari termelés mintájára. A későbbiekre lásd Zerkowitz 1906a, 1906b.

⁴⁴ *Kereskedelmi Múzeum Konzuli Közlemények*, IX. 1899. október 10. (17. sz.) 1., ugyanez: *Pécsi Napló*, VIII. 1899. október 13.

A Wanamaker nagyáruház egyike volt az európai hímzőkultúra és a női kézimunka fő terjesztőjének. Ennek keretébe illeszkedett a magyar(országi) hímzések behozatala-népszerűsítése is. A New York-i áruház 1900 novemberében nagy vászon- és fehérnemű-kiállítást rendezett, tizenhárom országból hozott termékekkel. Egyikük Ausztria volt, de a bemutatott áru Magyarországra is kiterjedt: a kiállítás hirdetésben külön magyar hímzések is szerepelnek.⁴⁵ Hasonló nagy kirakodást évente rendeztek. A kiállítás az áruház a Broadway felé eső kirakataiban, a főbejáratnál és a rotundában felállított vitrinekben volt látható, illetve a valóságos külön áruházat képező textilosztály egész területén. Az áruház szakemberei, ügynökei Európa legfontosabb textil- és ruházati központjaiban kutatták fel az anyagot. 1903-ban a magyar hímzésű vásznak (*linen*) kategóriában külön is hirdetik az ily módon „első kézből” származó, tehát közvetlenül az előállítóktól beszerzett hímzéseket. A reklámozott anyag különféle asztalterítőket, futókat, abroszokat s más asztaldíszeket ölelt fel.⁴⁶ Nem elszigetelt ajánlat ez. A Keith–O’Brian nagyáruház Salt Lake Cityben ugyanez év karácsonyára frissen érkezett magyar hímzéseket, köztük kisméretű terítők nagy választékát kínálta a vásárlóknak.⁴⁷

Ugyancsak 1903-ban Wanamaker philadelphiai áruháza is hangsúlyosan szerepeltette a magyar hímzéseket a vásznak, szövetek, kelmék tavaszi vásárán. Hirdetése meglepő részletességgel kitért a bemutatott anyag eredetére, ami annak különlegességét, ritkaságát volt hivatott kiemelni.⁴⁸ Szinte Kristin Hoganson téziséhez szolgáltat kiinduló pontot. Az egyik kis párizsi üzlet minden idejét arra fordítja, hogy kiszolgálja az új divatot – kezdődik a „keleti hímzéseket” ajánló szövegrész. Szobadíszeket, asztalterítőket stb. „küld le” Boszniába, Magyarországra és Horvátországba és kihímezteti azokat az ott jellemző formákban, színekben. Amikor ezt a „mi emberünk” meghallotta, maga ment ezekbe az országokba és összegyűjtötte mindazt, ami most az áruházban látható. Többségük modern tárgy, amit parasztházakban készítettek. De néhány – régi ágytakaró, kendő – 50-100 éves. Nagy munka lenne ezeket újra elkészíteni. Rendkívül finom alapon piros vagy kék – gyakran mercerizált – pamutfonallal hímzettek. Az árak kedvezőek, a másfél yardos asztalterítő hét dollárnál kezdődik, s annyira emelkedhet, amennyit csak a vásárló akar. A tavasszal divatos hímzett szegélyekkel díszített öltözetekre, egybeszabott hosszú ruhákra (*shirtwaists*) való magyar hímzésű szalagokból nagy a választék. A hirdetés szövege külön felhívja a figyelmet a régi díszlepedőkre (*bedspreads*). Ott, ahonnan ezek származnak, az a szokás, hogy minden leánygyermek elkezd készíteni a magáét, ahogy megtanul varni. A minta a sajátja, folyamatosan alakul, belehímzi bánatát, gondjait, ami az iskolában vagy otthon éri. Amikor megházasodik, a hozomány részét képezi, élete végén gyakran ez lesz a szemfedője. „Ez magyarázza, hogy külföldiek mindeddig nagyon kevés ilyen ágytakarót vásárolhattak meg – nagyon is az otthon részét képezik, sem hogy eladják”. S mi más lehetne a csattanó, mint az, hogy íme, most ezen a páratlan kiállításon megvehetők. Mi több: „Ritkaságukra való tekintettel nem is fogják drágának találni.”

⁴⁵ *New-York Tribune*, November 12, 1900. 4. – A Wanamaker-kollekció forrása: Írország, Anglia, Franciaország, Belgium, Németország, Szászország, Ausztria, Csehország, Oroszország, Olaszország, Japán, Mexikó.

⁴⁶ *New York Times*, October 21, 1903. 4. (Az áruház egész oldala hirdetésének részlete.)

⁴⁷ *The Intermountain Catholic* (Salt Lake City, Utah), November 28, 1903. 8.

⁴⁸ Wanamaker Daily Store News. *The Allentown Leader* (Allentown, Pennsylvania), April 14, 1903. 5.

Fancy Goods. *Annex, Second floor.*
Hungarian Embroidery in Red and Blue.
 A very stylish and serviceable embroidery, handwrought by the peasants of Hungary. Frequent laundering seems to improve rather than injure the pieces.
 Circular Pieces—\$1.35, \$1.85, \$2.50, \$3.00, \$5.00, and \$6.75.
 Square Pieces—50c, \$1.35, \$1.85, \$2.50, \$3.00, \$5.00, \$6.75, and \$12.00.
 Scarfs—\$1.00, \$1.35, \$2.25, \$2.85, \$3.50.
Pillow Covers.
 Cotton Squares for Pillows, in stylish and attractive designs, each, 25c.
 Stamped Linen Pillow Covers—A Special line. Many of these were originally marked at four times the present price. All now 25c.
Special reductions in tinted net pieces.

1. kép. A Marshall Field & Co. hirdetése (részlet).
The Chicago Tribune, January 12, 1902. 8.

írás leginkább a kalotaszegi varrottasokra vonatkozhat, a színtartó hímzőfonalra és az erős, saját szövésű fodorvászonra. Egy helyütt Gyarmathyné is megjegyzi, hogy „[l]eginkább Amerikában és Angliában hódít a fodor-vászon s [...] az amerikai mindent elkövet, — természetesen siker nélkül, — hogy utánozza”.⁴⁹ A *New York Times*-ből idézett megjegyzés – „most ősszel olyan általánosan láthatók” – pedig azt jelzi, hogy 1901 őszén nagyobb mennyiségben kerültek magyar hímzések az amerikai üzletekbe. „A jelenlegi hímzeshóbort meglepő érdeklődést teremtett az olyan munkák iránt, mint amilyeneket a magyar parasztok csinálnak” – írja egy másik New York-i lap. Fehér alapon piros fonallal készülnek, esetleg kevés kékkel. A fehér hímzések különösen jól használhatóak, akár az arany vagy fehér munkák, amelyek fehér kreppen sárga selyemszállal készülnek. A magyar nők ünnepi alaklomra választékosan hímzett öltözeteket viselnek, a túvel bánó készségük megmutatkozik asztalterítőkön, szatyrokön, tarisznyákon, takarókon s hasonló tárgyakon.⁵¹ A tartósság, jól moshatóság a magyar hímzések rendszeres jelzőjeként szerepel. „A gyakori mosás inkább javítja, mint rontja megjelenésüket” – olvasható egy terítőket reklámozó hirdetésben.⁵²

A „világ legteljesebb és legtökéletesebb áruházaként” önmagát reklámozó chicagói Marshall Field and Company 1903-ban folyamatosan hirdette a magyar hímzésekkel készült termékeket (1. kép). Nyári és téli szezonra különféle terítőket ajánlott, karácsony előtt újonnan érkezett hímzéseket népszerűsített, amelyek ajándékként is jó szolgálatot tehetnek.⁵³ Egy másik chicagói áruház, a Mandel Brothers a művészi

A *New-York Tribune* női olvasóknak szóló oldalán egy 1901-es cikkben a hímzésekkel kapcsolatos praktikus tanácsok között szerepel egy utalás a magyar hímzésekre. A mosható selyem hímzések tisztítása kapcsán említik, hogy ezek a selymek nem olyan színtartóak, mint a magyar pamutok, melyek úgy tűnik, minden mosásnak ellent állnak. „Egyébként – szerepel a szövegben – a magyar hímzések, amelyek *most ősszel olyan általánosan láthatók az üzletekben*, igencsak megérdemlik a figyelmet mind egyediségükben, mind azért, hogy önmagukban is érdemes vásárolni őket. Ezek magyar parasztok kézműves munkái, vásznaik is saját (kézi) szövésűek. A hímzés világos, színtartó gyapjúszállal készül.”⁴⁹ Ez a le-

⁴⁹ *New-York Daily Tribune*, October 21, 1901. 7. – kiemelés tőlem, FZ.

⁵⁰ Gyarmathyné 1896: 99.

⁵¹ *Brooklyn Daily Eagle*, September 24, 1902. 12.

⁵² *Atlanta Constitution*, July 20, 1904. 4. – Davison-Paxon–Stokes Co. áruház Atlantában.

⁵³ *Chicago Tribune*, December 7, 1903. 14.

AN AFTERNOON GOWN.

A smart dressy costume for afternoon wear is here shown, fashioned from strawberry colored silk voile, laced in front through fine Hungarian embroidery. The chemisette is of cream lace and tiny black velvet buttons lend an artistic note of contrast and decoration.

2. kép. Délutáni ruha magyar csipkével. *The Brooklyn Daily Eagle*, June 20, 1908. 22.

délutáni alkalommal hordható hosszú női ruhát szerepeltet, mely leírása szerint „eperszínű selyemből készült, elől magyar hímzésű csipkével”.⁵⁴ A Gimberl Brothers New York-i áruház 1911-ben harmadik emeletén, a párizsi fehéreneműk között árusított 9 dollár 75 centért különleges finom női blúzokat. A hosszú, dúsan hímzett nyakrésszel

kézimunkák osztályán magyar hímzések nagy vásárát hirdette ez év nyarán, miután nagy tételben, kedvező áron tudott importálni „ebből az ünnepelt” hímzésfajtából. Főként asztalneműket kínáltak, igen nagy méret- és formaváltozatokban.⁵⁴ Hasonló cikkeket Pittsburghben is folyamatosan lehetett kapni, a McCreery and Company a tornácok, nyaralók dekorációjaként ajánlotta ezeket, s széles választékban tartottak magyar hímzésű terítőket.⁵⁵ Az atlantai Rich’s and Brothers nagyáruház – alapította a Kassáról elszármazott Reich Móric – évente tartott nagy őszi kézimunkavásárai minden lehető hímzésfajtát felvonultattak. 1902-ben a magyar hímzések is „megérkeztek”: társultak Faial (Azori-szigetek), Kína, a Balkán és Görögország, Írország, Ausztrália, Japán termékeihez, valamint az Európából hozott különböző „bevett” típusokhoz (cluny, reneszánsz, madeira, teneriffe, velencei csipke stb.).⁵⁶

A magyar hímzések természetesen divatos ruhadarabokon is megjelentek. A számtalan szóba jöhető példa közül a *Brooklyn Daily Eagle* 1908 nyári ajánlata érdemes hivatkozni, mert erről képet is közöltek (2. kép). Az új divattrendek között a lap egy különlegesen elegáns,

⁵⁴ *Chicago Tribune*, June 5, 1903. 11. (Egy egész oldalas hirdetés részlete.)

⁵⁵ *The Pittsburg Press*, June 7, 1906. 17; July 24, 1906. 11. A Joseph Horne Co. tartósságukat hangsúlyozva hirdette a kék, piros, zöld és fehér díspárnákat, *Pittsburgh Daily Post*, December 5, 1905. 2.

⁵⁶ *Atlanta Constitution*, August 41, 1902. 3. (Egész oldalas hirdetés.) Reich Móricot (1847–1928) gyerekként küldik ki szülei 1859-ben tizenhat éves bátyjával Clevelandbe, a szintén kassai Black (Schwartz) családhoz. Morris Rich néven 1867-ben nyitja meg első kis üzletét Atlantában, amiből kinőtt a nagy áruház, majd az üzletlánc, lásd Clemmons 2012: 15–26.

⁵⁷ Eredetiben: „strawberry colored silk voile, laced in front through fine Hungarian embroidery”. *Brooklyn Daily Eagle*, June 20, 1908. 20.

3. kép. Magyar hímzésű kötény rajza. *Pittston Gazette*, February 10, 1908. 5.

készült, „kimonó modellként” említett öltözetdarabot elől, hátul és az ujjakon gazdag magyar hímzésekkel díszítették.⁵⁸

A magyar paraszthímzések föltűnése nem korlátozódott a nagyvárosokra, New Yorkra, Chicagóra, Philadelphiára, Bostonra. Pennsylvániai, kansas, nebraskai, utahi s más helyi lapok divatrovatának cikkei is utalnak magyar hímzésekre. Egyikük e cím alatt a következőt írja: „A magyar munka napjainkban egyre inkább magára vonja a vászon neműket kedvelő hölgyek figyelmét. Magyar parasztasszonyok készítik ezeket.”⁵⁹ Ismertették a technikát, a jellemző színeket, s egynemely öltésfajtát is bemutatnak, olykor egy-egy rajz kíséretében. Az egyik ilyen leírás kiemeli, hogy a magyar hímzés, amely „hatásában kissé bizarr”, olyannyira különböző, hogy könnyen felismerhető. Dús színei miatt enyhén keleti hatást kelt. A motívumok elhelyezésére egy egyszerű kötény rajzát is mellékeli (3. kép), s megjegyzi, hogy az érdeklődők az áruházak kézimunkaosztályain bőven találhatnak kész mintákat.⁶⁰

Közben női magazinok s kézimunka újságok is népszerűsítették a magyar hímzést, mint például a *The Delineator* című társasági lap 1904 júliusi száma, amelynek cikke egy hímzéskötetbe is bekerült.⁶¹ A közölt képek (4–5. kép) egyike az Izabella-blúznak is nevezett, főként nyári „népművészeti” ruhadarabot mutatja. Jellegzetessége az újján alkalmazott téglalap alakú díszítmény. A *Home Needlework Magazine* kézimunkaújság többféle nemzeti hímzésfajtát bemutatott, de önállóan nem foglalkozott a magyar hímzésekkel. Azonban több alkalom-

⁵⁸ *The Evening World*, April 3, 1911. 9. Final edition. A finom fehérneműk divatja nagyjából egy évtizede kezdődött. Egy konzuli jelentés „vászoniparunkra kedvező divatváltozásról” számol be: „Ujabbán az egyszerűbb fehérneműek jöttek divatba, melyeknek azonban a legfinomabb anyagból valóknak kell lenniök. Az eddigi gazdag díszítés helyett egyszerű à-jour szegélyt vagy pedig keskeny, valódi Valenciennes-csipkét alkalmaznak. Hogy a luxusnak eleget tegyenek, ezért a vászonnak kell nagyon finomnak lenni, úgy hogy egy női ing vagy alsószojnya ára 20 dollártól feljebb is emelkedik.” – *Kereskedelmi Múzeum Konzuli Közlemények*, IX. 1899. szeptember 12. (5. sz.)

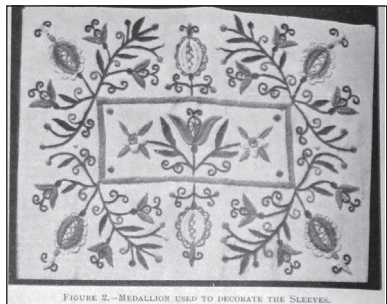
⁵⁹ *Kansas Agitator* (Garnett, Kansas), October 24, 1902. 3.

⁶⁰ Quaint Embroidery. *Pittston Gazette* (Pittston, Pennsylvania), February 10, 1908. 5. Ugyanez az öltésrajz nélkül: *The Tennessean* (Nashville, Tennessee), January 19, 1908. 2.

⁶¹ *Delineator* 1904. Ugyanitt a 13. oldalon a New York-i divathíreknél egy hímzett női öv is szerepel. Más keretben: Butterick 1905: 94–95. Köszönöm Lackner Mónika segítségét a közölt kép azonosításában.

4. kép. Magyar hímzéses blúz. *The Delineator*, July, 1904. 114.

5. kép. Magyar hímzésminta blúz vállrészére. *The Delineator*, July, 1904. 114.

mal utalt rá mint ismert, népszerű technikára és mintakincsre, például a román kézimunkáról írt tájékoztatóban.⁶²

New Yorkban a Lexington sugárúton lévő Bloomingdale nagyáruház 1905 januárban tartott éves nagyvására, amelyet a nyomott textíliáknak (*stamed linens*), művészi hímzéseknek, csipkének, kézimunkáknak szentelt, többek közt magyar kézi hímzéseket is értékesített (6. kép). Kiemelten – fél- és harmadáron – hirdették a Dél-Amerikából hozott *teneriffe* csipkét, a norvég áttört, geometrikus *hardanger* hímzést és a magyart, *Hungarian embroidery*-t. Az áruház hirdetése „páratlannak” nevezte ezeket, amelyek jól alkalmazhatók öltözetekre, és aláhúzta színtartósságukat. Megkülönböztette a piros vagy kék színű finom hímzéseket, illetve az ezektől különböző fehér alapon készült kék-piros színűeket. A kiemelt tárgyfajták között több méretben kerek vagy négyszögletű tányér-alátéteket, asztaldíszeket találunk. A teljes kínálat bizonyára jóval bővebb lehetett.⁶³

Szintén ebben az évben a Holtzermann's Chicago Store Co. minneapolis-i üzletének karácsonyi hirdetése is népszerűsítette az európai kézműves termékeket.⁶⁴ Mindenekelőtt a német játékokat, amely az európai kézműipar legelterjedtebb amerikai árucikkét képezte. Az Egyesült Államokban kapható játékok leginkább Nürnbergből származtak. Ideális példáját adták mindenkinek, aki az európai kézműves termékek amerikai exportját szorgalmazta, így a magyaroknak is.⁶⁵ A játékokon kívül a szóban forgó áruház „elegáns árucikkek és európai újdonságok”, valamint „ritka antikvitások” soha korábban nem látott együttesét ajánlotta a vásárlóknak. Közöttük a közelebbi meghatározás nélkül említett „budapesti kiállításról” származó magyar hímzésekre hívta fel a figyelmet. Rendkívüli, féláras kedvezménnyel ajánlotta ezeket.

A sor hosszan folytatható lenne, zárásként egy 1910 nyarán Chicagóban zajlott nagyobb társadalmi eseményt érdemes kiemelni, ami ennek a legalább egy, de inkább két

⁶² Crane 1904.

⁶³ *The Evening World*, January 30, 1905. 7. Evening edition.

⁶⁴ *The Minneapolis Journal*, December 21, 1905. 3.

⁶⁵ Játéktárgyak kivitele Amerikába. *Kereskedelmi Múzeum Konzuli Közlemények*, X. 1900.március 3. (26. sz.); Fort 1909.

All CARS TRANSFER TO
Bloomingdale
 LEXINGTON TO 5th AVE 59th TO 60th ST.

The Annual Bloomingdale Sale of Stamped Linens, Art Embroideries, Etc.

If you want to see how cheaply good embroideries can be sold, call at our department devoted to such goods and you'll marvel how such fine merchandise could be so ruthlessly sacrificed. But Bloomingdales' know no sentiment when a special sale is on. Here are some indications of how these beautiful embroideries are being summarily dismissed:

Teneriffe Lace Doilies and Tablets $\frac{1}{2}$ to $\frac{1}{4}$ off.
Stamped Linens $\frac{1}{2}$ to $\frac{1}{4}$ off.
Cushion Tops, Etc., $\frac{1}{2}$ to $\frac{1}{4}$ off.
Hardanger Embroideries $\frac{1}{2}$ to $\frac{1}{4}$ off.
Hungarian Embroideries $\frac{1}{2}$ to $\frac{1}{4}$ off.
Cross-stitch Embroideries $\frac{1}{2}$ to $\frac{1}{4}$ off.

Hardanger and Cross-stitch Embroidery on Iorm or Aida Canvas.
 Note, size 14x14, regularly \$3.50 to \$5.00.
 Note, size 14x14, regularly \$5.00 to \$7.00.
 Scarfs, size 14x25, regularly \$1.50.
 Centre Pieces, 27x27, regularly \$1.50.
 1,000 Dozen Teneriffe Lace Doilies.
 Teneriffe Lace Doilies, regularly 15c to 18c.
 Teneriffe Lace Doilies, regularly 25c.
Cushion Tops.
 All those at 15c. for .95c.
 All those at 25c. for .95c.
 All those at 35c. for .95c.
 All those at 45c. for .95c.
 50 doz. Liberty burlin, in beautiful designs and colorings, usually 1.25c. for .45c.

Bureau Sets.
 Swiss Bureau Sets, regularly 40c.
 Swiss Bureau Sets, regularly 1.00.
 40c. Laundry Bags, 35c.
 Large, size, beautifully tinted in appropriate designs, regularly 40c. at .25c.
Hungarian Hand Embroideries. Unsurpassed for Wear—Fast Dye.
 Colors, embroidered solid red or blue or blue and red on white grounds.
 Doilies, size 8x8, round or square, 1.00.
 Doilies, size 10x10, round or square, 1.25.
 Centre Pieces, size 22x22, round or square, 1.50.
 Centre Pieces, size 32x32, round or square, 1.75.
 Centre Pieces, size 38x38, round or square, 2.00.

Stamped Union Linen Momie Scarfs.
 Tray Cloths, size 10x25, openwork designs, 50c.
 Scarfs, size 10x25, openwork designs, 50c.
 Scarfs, size 10x25, openwork designs, 50c.
Stamped Hemstitched Linens.
 Hemstitched Union Linen, open, spoke stitch and plain work.
 Size 9x9, 1.00.
 Size 12x12, 1.25.
 Size 14x14, 1.50.
 Size 16x16, 1.75.
 Size 18x18, 2.00.
 Size 20x20, 2.25.
 Size 22x22, 2.50.
 Size 24x24, 2.75.
 Size 26x26, 3.00.
 Size 28x28, 3.25.
 Size 30x30, 3.50.
 Size 32x32, 3.75.
 Size 34x34, 4.00.
 Size 36x36, 4.25.
 Size 38x38, 4.50.
 Size 40x40, 4.75.
 Size 42x42, 5.00.
 Size 44x44, 5.25.
 Size 46x46, 5.50.
 Size 48x48, 5.75.
 Size 50x50, 6.00.
 Size 52x52, 6.25.
 Size 54x54, 6.50.
 Size 56x56, 6.75.
 Size 58x58, 7.00.
 Size 60x60, 7.25.
 Size 62x62, 7.50.
 Size 64x64, 7.75.
 Size 66x66, 8.00.
 Size 68x68, 8.25.
 Size 70x70, 8.50.
 Size 72x72, 8.75.
 Size 74x74, 9.00.
 Size 76x76, 9.25.
 Size 78x78, 9.50.
 Size 80x80, 9.75.
 Size 82x82, 10.00.
 Size 84x84, 10.25.
 Size 86x86, 10.50.
 Size 88x88, 10.75.
 Size 90x90, 11.00.
 Size 92x92, 11.25.
 Size 94x94, 11.50.
 Size 96x96, 11.75.
 Size 98x98, 12.00.
 Size 100x100, 12.25.
 Size 102x102, 12.50.
 Size 104x104, 12.75.
 Size 106x106, 13.00.
 Size 108x108, 13.25.
 Size 110x110, 13.50.
 Size 112x112, 13.75.
 Size 114x114, 14.00.
 Size 116x116, 14.25.
 Size 118x118, 14.50.
 Size 120x120, 14.75.
 Size 122x122, 15.00.
 Size 124x124, 15.25.
 Size 126x126, 15.50.
 Size 128x128, 15.75.
 Size 130x130, 16.00.
 Size 132x132, 16.25.
 Size 134x134, 16.50.
 Size 136x136, 16.75.
 Size 138x138, 17.00.
 Size 140x140, 17.25.
 Size 142x142, 17.50.
 Size 144x144, 17.75.
 Size 146x146, 18.00.
 Size 148x148, 18.25.
 Size 150x150, 18.50.
 Size 152x152, 18.75.
 Size 154x154, 19.00.
 Size 156x156, 19.25.
 Size 158x158, 19.50.
 Size 160x160, 19.75.
 Size 162x162, 20.00.
 Size 164x164, 20.25.
 Size 166x166, 20.50.
 Size 168x168, 20.75.
 Size 170x170, 21.00.
 Size 172x172, 21.25.
 Size 174x174, 21.50.
 Size 176x176, 21.75.
 Size 178x178, 22.00.
 Size 180x180, 22.25.
 Size 182x182, 22.50.
 Size 184x184, 22.75.
 Size 186x186, 23.00.
 Size 188x188, 23.25.
 Size 190x190, 23.50.
 Size 192x192, 23.75.
 Size 194x194, 24.00.
 Size 196x196, 24.25.
 Size 198x198, 24.50.
 Size 200x200, 24.75.
 Size 202x202, 25.00.
 Size 204x204, 25.25.
 Size 206x206, 25.50.
 Size 208x208, 25.75.
 Size 210x210, 26.00.
 Size 212x212, 26.25.
 Size 214x214, 26.50.
 Size 216x216, 26.75.
 Size 218x218, 27.00.
 Size 220x220, 27.25.
 Size 222x222, 27.50.
 Size 224x224, 27.75.
 Size 226x226, 28.00.
 Size 228x228, 28.25.
 Size 230x230, 28.50.
 Size 232x232, 28.75.
 Size 234x234, 29.00.
 Size 236x236, 29.25.
 Size 238x238, 29.50.
 Size 240x240, 29.75.
 Size 242x242, 30.00.
 Size 244x244, 30.25.
 Size 246x246, 30.50.
 Size 248x248, 30.75.
 Size 250x250, 31.00.
 Size 252x252, 31.25.
 Size 254x254, 31.50.
 Size 256x256, 31.75.
 Size 258x258, 32.00.
 Size 260x260, 32.25.
 Size 262x262, 32.50.
 Size 264x264, 32.75.
 Size 266x266, 33.00.
 Size 268x268, 33.25.
 Size 270x270, 33.50.
 Size 272x272, 33.75.
 Size 274x274, 34.00.
 Size 276x276, 34.25.
 Size 278x278, 34.50.
 Size 280x280, 34.75.
 Size 282x282, 35.00.
 Size 284x284, 35.25.
 Size 286x286, 35.50.
 Size 288x288, 35.75.
 Size 290x290, 36.00.
 Size 292x292, 36.25.
 Size 294x294, 36.50.
 Size 296x296, 36.75.
 Size 298x298, 37.00.
 Size 300x300, 37.25.
 Size 302x302, 37.50.
 Size 304x304, 37.75.
 Size 306x306, 38.00.
 Size 308x308, 38.25.
 Size 310x310, 38.50.
 Size 312x312, 38.75.
 Size 314x314, 39.00.
 Size 316x316, 39.25.
 Size 318x318, 39.50.
 Size 320x320, 39.75.
 Size 322x322, 40.00.
 Size 324x324, 40.25.
 Size 326x326, 40.50.
 Size 328x328, 40.75.
 Size 330x330, 41.00.
 Size 332x332, 41.25.
 Size 334x334, 41.50.
 Size 336x336, 41.75.
 Size 338x338, 42.00.
 Size 340x340, 42.25.
 Size 342x342, 42.50.
 Size 344x344, 42.75.
 Size 346x346, 43.00.
 Size 348x348, 43.25.
 Size 350x350, 43.50.
 Size 352x352, 43.75.
 Size 354x354, 44.00.
 Size 356x356, 44.25.
 Size 358x358, 44.50.
 Size 360x360, 44.75.
 Size 362x362, 45.00.
 Size 364x364, 45.25.
 Size 366x366, 45.50.
 Size 368x368, 45.75.
 Size 370x370, 46.00.
 Size 372x372, 46.25.
 Size 374x374, 46.50.
 Size 376x376, 46.75.
 Size 378x378, 47.00.
 Size 380x380, 47.25.
 Size 382x382, 47.50.
 Size 384x384, 47.75.
 Size 386x386, 48.00.
 Size 388x388, 48.25.
 Size 390x390, 48.50.
 Size 392x392, 48.75.
 Size 394x394, 49.00.
 Size 396x396, 49.25.
 Size 398x398, 49.50.
 Size 400x400, 49.75.
 Size 402x402, 50.00.
 Size 404x404, 50.25.
 Size 406x406, 50.50.
 Size 408x408, 50.75.
 Size 410x410, 51.00.
 Size 412x412, 51.25.
 Size 414x414, 51.50.
 Size 416x416, 51.75.
 Size 418x418, 52.00.
 Size 420x420, 52.25.
 Size 422x422, 52.50.
 Size 424x424, 52.75.
 Size 426x426, 53.00.
 Size 428x428, 53.25.
 Size 430x430, 53.50.
 Size 432x432, 53.75.
 Size 434x434, 54.00.
 Size 436x436, 54.25.
 Size 438x438, 54.50.
 Size 440x440, 54.75.
 Size 442x442, 55.00.
 Size 444x444, 55.25.
 Size 446x446, 55.50.
 Size 448x448, 55.75.
 Size 450x450, 56.00.
 Size 452x452, 56.25.
 Size 454x454, 56.50.
 Size 456x456, 56.75.
 Size 458x458, 57.00.
 Size 460x460, 57.25.
 Size 462x462, 57.50.
 Size 464x464, 57.75.
 Size 466x466, 58.00.
 Size 468x468, 58.25.
 Size 470x470, 58.50.
 Size 472x472, 58.75.
 Size 474x474, 59.00.
 Size 476x476, 59.25.
 Size 478x478, 59.50.
 Size 480x480, 59.75.
 Size 482x482, 60.00.
 Size 484x484, 60.25.
 Size 486x486, 60.50.
 Size 488x488, 60.75.
 Size 490x490, 61.00.
 Size 492x492, 61.25.
 Size 494x494, 61.50.
 Size 496x496, 61.75.
 Size 498x498, 62.00.
 Size 500x500, 62.25.
 Size 502x502, 62.50.
 Size 504x504, 62.75.
 Size 506x506, 63.00.
 Size 508x508, 63.25.
 Size 510x510, 63.50.
 Size 512x512, 63.75.
 Size 514x514, 64.00.
 Size 516x516, 64.25.
 Size 518x518, 64.50.
 Size 520x520, 64.75.
 Size 522x522, 65.00.
 Size 524x524, 65.25.
 Size 526x526, 65.50.
 Size 528x528, 65.75.
 Size 530x530, 66.00.
 Size 532x532, 66.25.
 Size 534x534, 66.50.
 Size 536x536, 66.75.
 Size 538x538, 67.00.
 Size 540x540, 67.25.
 Size 542x542, 67.50.
 Size 544x544, 67.75.
 Size 546x546, 68.00.
 Size 548x548, 68.25.
 Size 550x550, 68.50.
 Size 552x552, 68.75.
 Size 554x554, 69.00.
 Size 556x556, 69.25.
 Size 558x558, 69.50.
 Size 560x560, 69.75.
 Size 562x562, 70.00.
 Size 564x564, 70.25.
 Size 566x566, 70.50.
 Size 568x568, 70.75.
 Size 570x570, 71.00.
 Size 572x572, 71.25.
 Size 574x574, 71.50.
 Size 576x576, 71.75.
 Size 578x578, 72.00.
 Size 580x580, 72.25.
 Size 582x582, 72.50.
 Size 584x584, 72.75.
 Size 586x586, 73.00.
 Size 588x588, 73.25.
 Size 590x590, 73.50.
 Size 592x592, 73.75.
 Size 594x594, 74.00.
 Size 596x596, 74.25.
 Size 598x598, 74.50.
 Size 600x600, 74.75.
 Size 602x602, 75.00.
 Size 604x604, 75.25.
 Size 606x606, 75.50.
 Size 608x608, 75.75.
 Size 610x610, 76.00.
 Size 612x612, 76.25.
 Size 614x614, 76.50.
 Size 616x616, 76.75.
 Size 618x618, 77.00.
 Size 620x620, 77.25.
 Size 622x622, 77.50.
 Size 624x624, 77.75.
 Size 626x626, 78.00.
 Size 628x628, 78.25.
 Size 630x630, 78.50.
 Size 632x632, 78.75.
 Size 634x634, 79.00.
 Size 636x636, 79.25.
 Size 638x638, 79.50.
 Size 640x640, 79.75.
 Size 642x642, 80.00.
 Size 644x644, 80.25.
 Size 646x646, 80.50.
 Size 648x648, 80.75.
 Size 650x650, 81.00.
 Size 652x652, 81.25.
 Size 654x654, 81.50.
 Size 656x656, 81.75.
 Size 658x658, 82.00.
 Size 660x660, 82.25.
 Size 662x662, 82.50.
 Size 664x664, 82.75.
 Size 666x666, 83.00.
 Size 668x668, 83.25.
 Size 670x670, 83.50.
 Size 672x672, 83.75.
 Size 674x674, 84.00.
 Size 676x676, 84.25.
 Size 678x678, 84.50.
 Size 680x680, 84.75.
 Size 682x682, 85.00.
 Size 684x684, 85.25.
 Size 686x686, 85.50.
 Size 688x688, 85.75.
 Size 690x690, 86.00.
 Size 692x692, 86.25.
 Size 694x694, 86.50.
 Size 696x696, 86.75.
 Size 698x698, 87.00.
 Size 700x700, 87.25.
 Size 702x702, 87.50.
 Size 704x704, 87.75.
 Size 706x706, 88.00.
 Size 708x708, 88.25.
 Size 710x710, 88.50.
 Size 712x712, 88.75.
 Size 714x714, 89.00.
 Size 716x716, 89.25.
 Size 718x718, 89.50.
 Size 720x720, 89.75.
 Size 722x722, 90.00.
 Size 724x724, 90.25.
 Size 726x726, 90.50.
 Size 728x728, 90.75.
 Size 730x730, 91.00.
 Size 732x732, 91.25.
 Size 734x734, 91.50.
 Size 736x736, 91.75.
 Size 738x738, 92.00.
 Size 740x740, 92.25.
 Size 742x742, 92.50.
 Size 744x744, 92.75.
 Size 746x746, 93.00.
 Size 748x748, 93.25.
 Size 750x750, 93.50.
 Size 752x752, 93.75.
 Size 754x754, 94.00.
 Size 756x756, 94.25.
 Size 758x758, 94.50.
 Size 760x760, 94.75.
 Size 762x762, 95.00.
 Size 764x764, 95.25.
 Size 766x766, 95.50.
 Size 768x768, 95.75.
 Size 770x770, 96.00.
 Size 772x772, 96.25.
 Size 774x774, 96.50.
 Size 776x776, 96.75.
 Size 778x778, 97.00.
 Size 780x780, 97.25.
 Size 782x782, 97.50.
 Size 784x784, 97.75.
 Size 786x786, 98.00.
 Size 788x788, 98.25.
 Size 790x790, 98.50.
 Size 792x792, 98.75.
 Size 794x794, 99.00.
 Size 796x796, 99.25.
 Size 798x798, 99.50.
 Size 800x800, 99.75.
 Size 802x802, 100.00.
 Size 804x804, 100.25.
 Size 806x806, 100.50.
 Size 808x808, 100.75.
 Size 810x810, 101.00.
 Size 812x812, 101.25.
 Size 814x814, 101.50.
 Size 816x816, 101.75.
 Size 818x818, 102.00.
 Size 820x820, 102.25.
 Size 822x822, 102.50.
 Size 824x824, 102.75.
 Size 826x826, 103.00.
 Size 828x828, 103.25.
 Size 830x830, 103.50.
 Size 832x832, 103.75.
 Size 834x834, 104.00.
 Size 836x836, 104.25.
 Size 838x838, 104.50.
 Size 840x840, 104.75.
 Size 842x842, 105.00.
 Size 844x844, 105.25.
 Size 846x846, 105.50.
 Size 848x848, 105.75.
 Size 850x850, 106.00.
 Size 852x852, 106.25.
 Size 854x854, 106.50.
 Size 856x856, 106.75.
 Size 858x858, 107.00.
 Size 860x860, 107.25.
 Size 862x862, 107.50.
 Size 864x864, 107.75.
 Size 866x866, 108.00.
 Size 868x868, 108.25.
 Size 870x870, 108.50.
 Size 872x872, 108.75.
 Size 874x874, 109.00.
 Size 876x876, 109.25.
 Size 878x878, 109.50.
 Size 880x880, 109.75.
 Size 882x882, 110.00.
 Size 884x884, 110.25.
 Size 886x886, 110.50.
 Size 888x888, 110.75.
 Size 890x890, 111.00.
 Size 892x892, 111.25.
 Size 894x894, 111.50.
 Size 896x896, 111.75.
 Size 898x898, 112.00.
 Size 900x900, 112.25.
 Size 902x902, 112.50.
 Size 904x904, 112.75.
 Size 906x906, 113.00.
 Size 908x908, 113.25.
 Size 910x910, 113.50.
 Size 912x912, 113.75.
 Size 914x914, 114.00.
 Size 916x916, 114.25.
 Size 918x918, 114.50.
 Size 920x920, 114.75.
 Size 922x922, 115.00.
 Size 924x924, 115.25.
 Size 926x926, 115.50.
 Size 928x928, 115.75.
 Size 930x930, 116.00.
 Size 932x932, 116.25.
 Size 934x934, 116.50.
 Size 936x936, 116.75.
 Size 938x938, 117.00.
 Size 940x940, 117.25.
 Size 942x942, 117.50.
 Size 944x944, 117.75.
 Size 946x946, 118.00.
 Size 948x948, 118.25.
 Size 950x950, 118.50.
 Size 952x952, 118.75.
 Size 954x954, 119.00.
 Size 956x956, 119.25.
 Size 958x958, 119.50.
 Size 960x960, 119.75.
 Size 962x962, 120.00.
 Size 964x964, 120.25.
 Size 966x966, 120.50.
 Size 968x968, 120.75.
 Size 970x970, 121.00.
 Size 972x972, 121.25.
 Size 974x974, 121.50.
 Size 976x976, 121.75.
 Size 978x978, 122.00.
 Size 980x980, 122.25.
 Size 982x982, 122.50.
 Size 984x984, 122.75.
 Size 986x986, 123.00.
 Size 988x988, 123.25.
 Size 990x990, 123.50.
 Size 992x992, 123.75.
 Size 994x994, 124.00.
 Size 996x996, 124.25.
 Size 998x998, 124.50.
 Size 1000x1000, 124.75.
 Size 1002x1002, 125.00.
 Size 1004x1004, 125.25.
 Size 1006x1006, 125.50.
 Size 1008x1008, 125.75.
 Size 1010x1010, 126.00.
 Size 1012x1012, 126.25.
 Size 1014x1014, 126.50.
 Size 1016x1016, 126.75.
 Size 1018x1018, 127.00.
 Size 1020x1020, 127.25.
 Size 1022x1022, 127.50.
 Size 1024x1024, 127.75.
 Size 1026x1026, 128.00.
 Size 1028x1028, 128.25.
 Size 1030x1030, 128.50.
 Size 1032x1032, 128.75.
 Size 1034x1034, 129.00.
 Size 1036x1036, 129.25.
 Size 1038x1038, 129.50.
 Size 1040x1040, 129.75.
 Size 1042x1042, 130.00.
 Size 1044x1044, 130.25.
 Size 1046x1046, 130.50.
 Size 1048x1048, 130.75.
 Size 1050x1050, 131.00.
 Size 1052x1052, 131.25.
 Size 1054x1054, 131.50.
 Size 1056x1056, 131.75.
 Size 1058x1058, 132.00.
 Size 1060x1060, 132.25.
 Size 1062x1062, 132.50.
 Size 1064x1064, 132.75.
 Size 1066x1066, 133.00.
 Size 1068x1068, 133.25.
 Size

helyben előállított munkák voltak, azonban nem dönthető el. A női klub vására mindenestre összhangban állt a helyi kereslettel, amit más tények is megerősítenek. A Marshall Field áruház a következő évben, 1911-ben az *első* amerikai bemutatkozásaként hirdette (7. kép) a budapesti királyi iparművészeti iskola hímezéseit és a „híres Izabella iskola tökéletes mintáit”.⁷⁰ A szöveg elsősre a reklám szokásos túlzásának hat, hiszen az Izabella főhercegnő patronálta műhely termékei már aránylag régóta fel-felbukkantak az amerikai piacon. Sikerüket a századfordulótól kezdődően adatolni lehet, s azt is tudjuk, hogy az intézet termékeinek forgalmazását 1903-tól a Magyar Kereskedelmi Részvénytársaság intézte.⁷¹ Ily módon az első bemutatkozás csak az iparművészeti iskola hímezéseire vonatkozhatott. Ez meg is állja a helyét, hiszen az intézmény ún. háziipari osztálya, amelyet a csipkekészítés fellendítése érdekében szerveztek, 1908-ban kezdte meg működését. Első vásárát Budapesten a következő év tavaszán tartotta. Ám a „népművészetnek Budapestre való telepítése” sikertelen vállalkozásnak bizonyult, s mire a chicagói áruházban bemutatták termékeit, meg is szűnt.⁷² Mindez azért jól jelzi a piac rugalmasságát, a tetszetős hazai háziipari termékek rendre viszonylag hamar átkerültek a tengeren túlra. Bár volumenük összességében szerény, mégis érzékelhető módon bővítették a különleges s egzotikus árucikkek kínálatát.

KORMÁNYZATI TÖREKVÉSEK: SZÖGYÉNY GYÖRGY ÉS ZERKOWITZ EMIL KÜLDETÉSE

A 20. század kezdetén a magyar kivitel az Egyesült Államokba statisztikailag még mindig alig kimutatható szinten állt. Miként Szávay Gyula írta: „a mi magyar czikkeink az amerikai kereskedelemben vajmi ritkák. Igazi jelentősége kevésnek van, a legtöbb inkább üzletszerűleg jutott arra a piacra.”⁷³ Kormányzati szempontból a feladat adva volt. A magyar kereskedelmi kormányzat ezért más országokhoz hasonlóan ide is kiterjesztette az általános gazdasági és kereskedelmi tájékozódást szolgáló, kiépülőben lévő szaktudósítói hálózatát. A Kereskedelmi Múzeumnak ugyan volt már egy New York-i ügynöke, de ő – a német Adolph Falck – csak képviselte a céget.⁷⁴ Az első nemzeti feladatkörrel megbízott amerikai levelezőt-tudósítót 1900 áprilisában nevezték ki. A tisztséggel az ekkor már közel egy évtizede a New Yorkban élő Szögyény Györgyöt (1864–1932) bízták meg.⁷⁵ Nincs arról információ, hogy a régi nemesi családból szár-

⁷⁰ *Chicago Tribune*, June 20, 1911. 22.

⁷¹ R[áth] 1899: 50; Iparfelügyelők 1904: 509; ennek nyomán: *Nyugatmagyarországi Híradó*, 1904. január 31. 4; Undi 1934: 82.

⁷² Idézet: Tavaszi 1909: 597. Vö. Györgyi 1910: 4; Levetus 1910; csődje: Magyar Háziipar 1910.

⁷³ Szávay 1900: 80.

⁷⁴ *Magyar Kereskedelmi Múzeum*, IX. 1899. számonként folyamatosan. Adolph Falck (1847–1919), kereskedő, hajójegyügynök 1865-ben vándorol ki Németországból Amerikába, lásd US Census 1900, valamint New York City Municipal Deaths, 1795–1949, database, *FamilySearch*, Adolph Falck, 10 May 1919.

⁷⁵ *Hazánk*, 1900. április 5. (5. sz.) 2. Szervezetileg a monarchia washingtoni követségéhez volt beosztva mint a magyar állam kiküldötte, lásd: Külügyi képviseletünk Amerikában. *Szabadság*, 1901. Tíz éves jubileumi szám, december 25. 32–33.

mazó, Fényeslitkén született Szögyény miért ment ki 1891-ben Amerikába. Úgy tűnik, nem is csak időleges tervei voltak, mert gyorsan, a minimálisan szükséges öt év leteltét követően megszerezte az amerikai állampolgárságot. Amikor kinevezéséről hírt adtak a lapok, már amerikai útlevéllel tartózkodott Magyarországon.⁷⁶ 1908-ig működött az Egyesült Államokban, amikor is áthelyezték Belgrádba.⁷⁷ Az országos iparegyesülete aligazgatója, Gelléri Mór írta róla, hogy „Szögyény úr praktikus ember, a ki a jogi diplomával ment ki, de megszerezte a mérnöki oklevelet is és hogy szakszerű ismereteit még jobban érvényesítse a gyakorlatban, beállott kereskedőnek is, így járván a gyakorlati élet nevelő iskoláját, rendkívüli szolgálatokat tett nekünk kereskedelmi érdekeink képviselője körül.”⁷⁸ Ignotus is elismerően vélekedett róla, aki 1904-ben St. Louisban járt interparlamentáris küldöttség tagjaként találkozott vele. Mint fogalmazott: „Szögyény doktor [...] valóságos lexikona a bonyodalmas amerikai gazdasági életnek, azonfelül szeretetreméltó és művelt nejjével együtt kedvelt és tisztelt tagja a newyorki és st.-louisi legelőkelőbb társaságnak”.⁷⁹ Működését az Unió kereskedelmi viszonyainak, illetve a magyarországi kivitel lehetőségeinek feltérképezése határozta meg.

Egy 1904-es emlékiratában arról tájékoztatta a hazai kormányzatot, hogy a magas védővámok és a belföldi ipar hatalmas bővülése ellenére az európai országok kivitele rohamosan növekszik az Egyesült Államokba. Három évtized alatt az európai országokból érkezett áruk értéke megduplázódott, s például a német áruké közel háromszorosára, a hollandoké több mint tizenháromszorosára nőtt, míg az angoloké a korábbi szintet alig három százalékkal haladta meg. Az Unio tehát nagyon „hálás piacza az európai gyártmányoknak”, ami a magyarok számára is kecsegtető lehetőségekkel bír.⁸⁰ Működését alsóbb, helyi szinteken azonban nemigen érzékelték. Megmutatkozott ez két olyan esetben is, ami épp az itt tárgyalt háziipar és a magyar különlegességek kapcsán került felszínre.

Alighogy Szögyény elkezdte ténykedését, a *Pécsi Napló* egy New York-i magyar kereskedő két terjedelmes levelét is közreadta, amiben a magyar háziipari cikkek amerikai kivitelének kérdését taglalja. A pécsi születésű, tizenkét éve Amerikában élő kereskedő beszámolt arról, hogy egy nürnbergi cég nagykanizsai fiókja felkérésére – sokat mondó ez a hivatkozás! – tetemes mennyiségű kalotaszegi varrottast értékesített New Yorkban. A sikert látva raktárát meg akarta nagyobbítani, mert – mint fogalma-

⁷⁶ Hungary, Catholic Church Records, 1636–1895, database, *FamilySearch*, Georgias Antonius Gabriel Szögyény, 26 April 1864; New York, Naturalisation Index (Soundex), 1792–1906, database and images, *FamilySearch*, George Szogeny, 1896; US Passport Application, 1795–1925, database and images, *FamilySearch*, 1899. Az utóbbi szerint 1891. december 21-én érkezett Amerikába a Scandia fedélzetén.

⁷⁷ *Magyar Ipar*, 1908. szeptember 6. (36. sz.) 1000. Később átkerült a külügyminisztériumba. 1921–1927 között a Határmegállapító Központ igazgatója volt. Elhunyt 1932-ben, lásd OSZK Gyászjelentések.

⁷⁸ Gelléri 1904a: 698–699.

⁷⁹ Ignotus 1904: 444. – emellett azt is írta, hogy a roppant szűkös költségvetéséből fakadó „keserves takarékossgal” szemben nagy anyagi önzetlenséget tanúsított. Lengyel András szerint Ignotus újságírói rutinból dicsérte amerikai ismerőseit, ami ez esetben aligha állja meg a helyét, lásd Lengyel 2017.

⁸⁰ *Magyar Nemzet*, 1904. február 18. (42. sz.) 9.

zott – „itt kicsinyben semmivel nem boldogul az ember”. A megfelelő beszerzési források ismeretének hiányában a New York-i osztrák-magyar konzulátushoz fordult, ahol a konzul közölte vele, hogy címekkel nem szolgálhat s „a magyar háziipar érdekében mitse tehet”. Azt tanácsolta, forduljon magyar barátaihoz, azok majd csak kezére járnak. Ezt követően a kereskedő udvarias leveleket küldött három főispánhoz, két alispánhoz és egy szolgabíróhoz, olyan vidékekre, ahol tudomása szerint varrottasokkal foglalkoznak. Választ sehonnét nem kapott. Levelével a nyilvánosság útján szeretne segítséget kapni a magyar háziipar kivitelének előmozdításához.⁸¹

A lap szerkesztője, az 1893-as chicagói világkiállítást megjárta Lenkei Lajos irodalmi kommentárjában elmagyarázta, hogy a konzulnak valóban nem hivatása a kereskedelmi és ipari érdekek előmozdítása, mert ez a feladat a Washingtonban székelő követségre van bízva. S bár úgy tudni, hogy kísérletképpen a magyar kormány közgazdasági képviselőt küldött többek között New Yorkba is, de az ottani magyarok mit sem tudnak róla. Szögyény nevét nem említi, ám nyilvánvalóan róla van szó, aki – mint láttuk – valóban a washingtoni nagykövetséghez volt beosztva. Végeredményben a szerkesztő a gazdasági kiküldöttek intézményét bírálta, amit sikertelensége miatt szerinte joggal akarnak az illetékesek eltörölni. A konkrét ügyben felajánlotta, hogy a lap készséggel közreműködik a Baranya megyei varrottas Amerikába való kivitelének előmozdításában. Felveti: „Püspök-Bogadon, Romonyán, Sellyén s a mohácsi és baranyavári járásban a sokaczkok gyönyörű varrottast készítenek, mely finom kivitel dolgában vetekedik a kalotaszegivel és különleges mintázataival bizonyára élénk keresletnek örvendene Amerikában.” Hogy ezeket kellő mennyiségben állítsák elő, a helybeli lelkészeknek, tanítóknak, jegyzőknek, asszonyoknak kellene aktívan fellépni, valamint a megyei ipari, kereskedelmi szerveinek és a társadalmi egyesületeknek.⁸²

Folytatásként a New York-i kereskedő egy újabb levelében hosszadalmasan taglalja a nemzeti ipar és kereskedelem fejlesztésének fontosságát, az ezzel kapcsolatos magyarországi állapotok tarthatatlanságát. Hangsúlyozza, hogy mindazt, amit tesz, és amit mond, csakis a szülőföldje iránti szeretet vezérel. Tizenkét év alatt egyetlen olyan feliratú árucikket sem látott New York utcáin, hogy „Made in Hungary”. Vajon miért? „A legnagyobb amerikai áruházak – írja – bevásárlóikat évente kétszer átküldik Schweiczbába, Írországba és Franciaországba, ezeket áldoznak csak úti költségre, hogy hímzésekben újdonságot kapjanak.”⁸³ Szól egy másik tényezőről is, ami épp úgy érinti a szegény nép munkához juttatását, mint a kézművesség amerikai továbbéltetését. A jótékony nőegyletekre hivatkozik, mégpedig az előbbieket miatt. Számos ilyen létezik New Yorkban, „melyek ezen elnevezéssel »Women Exchange« (asszonyi tőzsde) helyiséget tartanak, melyben kézi munka mintákat állítanak ki. Ide járnak a magánosok és üzletember, megnézik a mintákat, rendeléseket eszközölnek, anélkül, hogy tudnák,

⁸¹ *Pécsi Napló* 1902: 2–3.

⁸² *Pécsi Napló* 1902: 3. Lenkei Lajos minisztériumi segéllyel tanulmányozta a chicagói világkiállítást, lásd Magyar Nemzeti Levéltár, Kereskedelemügyi Minisztérium VI. osztály iratai, K–231–1894–5–2976 alapszám (16373–1893). Útjáról írt, a Szinnyei (é. n.) jelezte útírajz nem található.

⁸³ *Pécsi Napló* 1903a: 2. A hosszas bevezetőben megjegyzi, hogy az első levélhez fűzött szerkesztői kommentár élénk visszhangot keltett a „nagy számú magyar kolóniában” (uo. 1.).

ki készíti a munkát.”⁸⁴ Ezzel sok esetben segítenek, özvegyeken, árvákon, szegényeken. Ez az amerikai minta: a szegénység ellen munka biztosításával kell küzdeni, s ez lehetne otthon is a jelszó. A felvetett két szempont alapján tér vissza a hímzések amerikai forgalmazására. A baranyai varrottasok ajánlatára így reagál: „Ezt kerestem! Nagyobb küldemény kalotaszegi varrottas jutott már birtokomba és tul adtam rajta. De az üzletek, melyeknek a kalotaszegit eladtam, most már más, *újabb mintákat kívánnak*.” A divat és az ízlés változik, a „kalotaszegi varrottas évek hosszú sorozata óta egy azon kaptafára készül és senki sem gondolkodik arról, hogy végre valamelyes *eredetit, újat* is állítson elő.” Emiatt van az, hogy a kereskedők a kalotaszegi helyett valami mást, újabbat szeretnének. „Ez is a magyar háziipar stagnációját mutatja – érvel –, hogy éveken át ugyanazt állítja elő és soha nem változtatják a régi mintát, mintha nem is fordulna meg a magyar glóbus tengelye körül.” Mindez láthatóan teljesen szemben áll a magyar háziipar külföldet is megcélzó „fejlesztésének” Ráth Károlytól idézett elveivel, s mutatja a háziipari keretek között előállított hímzőkultúra piacra vitelének, illetve az egész világ kínálatából válogató amerikai divathoz igazításának ellentmondásait.

Fejtegetései nyomán az amerikai magyar kereskedő megfogalmazza saját, piacképesnek tartott elképzelését, ami egyben a „szegény nép fölsegélyezését” is előmozdítaná. Ennek a helyben varratás illetve előállítás lenne a lényege. Saját szavaival: „szívesen *küldenék* innét kisebb mintákat szövethől és vászonból, hozzá megfelelő mintarajzokat és előnyomást és ha azután a nőegyesület szegényebb iskolás leányok és asszonyok által szigorúan előírás szerint megszövetné, vagy varratná azokat, úgy Pécssett, mint faluhelyen, ahol ily munkákkal már eddig is foglalkoztak, az elkészített árut szívesen átvinném.”⁸⁵

Aligha szükséges így utólag posztkoloniális kritikát előadni a javaslatlathoz kapcsolatban. A maga részéről Gyarmathyné a kalotaszegi varrottasok védelmében rövid úton tiltakozott ellene. „[N]em kell idegen rajzok után varratni. Vannak itt készletben 200-300 forintos darabok, nincsen az az ír, a ki ennél remekebbet kiállítson. Tehát idegen minta nem kell!” A *Pécsi Napló*nak küldött levele elején azt írja, hogy nem tudja, mily varrottasokat árultak odakint, mert már nagyban hamisítják. „De azt tudom – írja –, hogy az én védnökségemből kikerülő mind eredeti szép darab és tudom azt is, míg magam őrzöm ezt a házi ipart, addig csak is igaz munkák fognak innen kikerülni, mert *csak abban van az életadó ereje ennek a varrottasnak*. Ezt idegenszerűvé nem szabad tenni soha,”⁸⁶ A szerkesztő kommentárban igyekezett egyensúlyt teremteni a két álláspont között: „A varrottas magyar vonásának mellőzéséről szó se lehet, hisz ez adja meg a varrottas értéket, csakis a magyar nemzeti motívumoknak az amerikai izleshez való simulásáról lehet szó és ezen tekintetben a magyar apostol meg fogja érteni az amerikai kereskedőt.” Emellett jelzi, hogy New York-i ügyfelének egy újabb levele szerint

⁸⁴ *Pécsi Napló* 1902: 3. – kiemelés mindenütt az eredeti szerint. A Candace Wheeler alapította Women Exchange intézményéhez lásd Kaplan 2004b: 252; Sanders 1998.

⁸⁵ *Pécsi Napló* 1902: 3. Még hozzáfűzi: „csakis némi haszonnal értékesíthetném itt a házi ipari czikkeket, mert [...] annyira még nem vagyok, hogy kizárólag hazaszeretetről és filantrópiából rendes foglalkozásomtól annyi időt elvonjak, hogy kellő utánjárással megfelelő eredményt érhessek el ezen melléküzememmel [...] beérném a legcsekélyebb perczentes kamattal is” (*Pécsi Napló* 1902: 4.).

⁸⁶ Gyarmathyné 1903a. – kiemelés az eredetiben.

összel a helyszínre fog jönni. Tanulmányozni kívánja a helyzetet és a „piacz izlését” is igyekszik majd tolmácsolni. Csakis készpénzért fog vásárolni, ezért személyes keresi majd föl a háziipar terjesztőit, bele értve levél íróját, azaz Gyarmathynét is.⁸⁷

A másik eset a háziiparnál általánosabb érvényű, bár azzal is kapcsolatos. Szinte egy időben Szögyény idézett emlékiratával egy másik névtelen amerikai magyar is nyílt levélben fogalmazta meg aggályait. Pontosabban: keményen bírálta a hazai kormányzatot a magyar árucikkek gyatra amerikai forgalmazása miatt. Levele a kivándorlás gyakorlati kérdéseivel foglalkozó, Fiumében kiadott négy nyelvű *Kivándorlási Értesítő*ben jelent meg, még a St. Louis-i világkiállítás előtt.⁸⁸ Először is azt nehezményezte, hogy értesülései szerint a készülőben lévő kiállításon Magyarország „különállása képviselve nem lesz”, s egyáltalán nagyon csekély az érdeklődés otthon e nagyszabású sokadalom iránt. Ezt a „mulasztást pedig – írja – a legkeményebben elítél itt minden értelmesebb emigrált”. Az érdektelenséggel szemben hosszasan részletezi, hogy mi mindent lehetne exportálni Magyarországról Amerikába, illetve innét oda. Mindenekelőtt részvénytársasági alapon egy Magyar Amerikai Forgalmi Társaságot kellene alakítani, Fiumében, Budapesten, New Yorkban és St. Louisban felállítandó raktárakkal. Ezek forgalmaznák nagyban és kicsinyben az árukat. Majd sorolni kezdi, hogy miket lehetne az Unióba behozni: savanyú- és keserűvíz, palackborok és különböző szeszes italok. A szűcsárukat, szörme nemüket magas vám mellett is tetemes haszonnal lehetne árusítani. Példát is említ, mely szerint egy ismerőse Kecskeméten 40 forintért vásárolt hosszú szőrű subájáért New Yorkban egy jenki – az utcán megállítva őt – 100 dollárt adott. A kopottas ruhadarabot aztán „finom posztóval behúzatta, s a fél világért sem adná el”. Az erdélyi rácok bundával bélelt subáit ezerszámba lehetne eladni az Egyesült Államokban, ahol az olcsó szalma (Panama) kalapért 100–200 dollárt is elkérnek. „De – folytatja minden rendszer nélkül – tajték pipák, szopókák, dohányárúk, zacskók, könyvek, ágytoll, európai konyhaedények, kalotaszegi, szerb és román varrottasok, karikás ostor (a texasi cow-boy-ok részére), hangszerek, jóféle hurok, csutora, paprika, bajuszpedrő, Brézay-sósorszesz, liptai turó, kárpáti gombák s befőttek, lószerszám, paraszt csizma (bányászok részére), lábszárvédők, oláh melles és suba, boreczet, magyar zászlók, nemzeti jelvények, finom bocskorok stb. stb. szintén nagy kelendőségnek örvendenének még az angolok között is.”

Jól látható, hogy az egyes tételek inkább a kivándoroltak igényeit fedik, de jó néhány „az angolok között” is keresett, illetve elterjeszthető lehet. A levélíró a nemzeti ipar, a magyar különlegességek amerikai exportját részben magyar szemüvegen – a kivándorláson – át látja, részben a nagy tételben eladható termékek – elsősorban az italfélék – révén képzeletben megnövelhetőnek. Ezt a kettősséget tükrözi egy másik felvétele is. „Felállítandó volna továbbá itt New Yorkban – folytatja –, ahol egy rakáson 70, s a környéken 15 000 magyar (összesen 85 000) lakik, egy tarhonya gyár, boreczet és

⁸⁷ *Pécsi Napló* 1903b. – A látogatásról és az esetleges folytatásról nincs információ. Gyarmathyné hagyatékában van egy pár soros német nyelvű üzleti megkeresés egy amerikai kereskedőtől, de nem valószínű, hogy ő lenne a *Pécsi Napló*nak levelet író New York-i magyar üzletember. Lásd William Stein Gyarmathy Zsigmondnének, Elizabeth, New Jersey, 1906. április 22.

⁸⁸ Levelek Amerikából. A magyarság Amerikában. *Kivándorlási Értesítő*, 1904. április 1. 4.

magyar kolbász gyárral kapcsolatosan. Mind három cikk igen keresett a yankeek által is.” Az Amerikából importálható áruk részletezése után kertetelés nélkül kijelenti, hogy egy ilyen részvénytársaságot „az ó-hazai szatócspolitika gyámoltalanságával” nem lehet összehozni. Tanulni kell jenki világhíres üzleti képességéből, kitartásából, újra-kezdeni tudásából. „Itt Amerikában a Pumpfy Szivólárok bizony éhen halnának.” A hang valószínűleg szokatlan volt a hazai illetékesek fülének, mindenesetre igazolhatta azokat, akik a magyar-amerikai kereskedelem fejlesztését szorgalmazták és aktívabb fellépéssel akartak kifejezni ebben a vonatkozásban.

Ezen a ponton elengedhetetlen utalni arra, hogy maga a kivándorlás életre hívta a magyar(országi) termékek tengerentúlra áramlásának spontán folyamatát is. A vándor-munkások, kivándoroltak igényelték azt, hogy hozzájussanak az otthon megszokott élvezeti cikkekhez, szerszámokhoz, magyar betűhöz, konyhaeszközökhöz. A magyar-országi kivándorlás növekedésével értelemszerűen ez az igény is növekedett, bizonyos óhazai árucikkek forgalmazása jelentékeny jövedelemmel kecsegtetett. Kezdetben főként a házaló árusok – *pedlerek* – árusítottak ilyesmit, majd a magyarlakta vidékeken egyre-másra nyíltak olyan üzletek, kereskedések, amelyek honfitársaik igényeit elégítették ki. Többségüket a New York-i Nyitray Emil (1848–1905) látta el selmeci pipával, dohánnyal, paprikával, sósborsszesszel, citerával, mezőgazdasági szerszámokkal, Bibliával, olcsó olvasmányokkal, s hasonlókkal. Az Ungvárról származó Nyitray 1882-ben kezdte vállalatát, s páratlan intézményt hozott létre. Ő maga csak nagybani behozattal foglalkozott, háromszáz magyar és szlovák kereskedőt látott el magyar áruval, olvasnivalóval. Egy jól tájékozott újságíró talán kissé túlzó szavai szerint évente kétszázezer magyar és szlovák nyelven kiadott imakönyvet, hatszázezer magyar kalendáriumot értékesített, s kétféle olcsó füzetes regényt. Az imakönyvek legnagyobb részét a vevők hazaküldték az otthon maradt családnak. „Ha a pedlerek a kaucsuk földelű imakönyveket elefántcsontkötésnek nevezték, abban nem volt része Nyitray Emilnek.”⁸⁹ A Nyitray-féle New York-i áruház az Első sugárúton a 4-ik és 5-ik utca között csak halála után létesült, fia nyitották (8. kép). Ezt 1908-ban *mail-order* – csomagküldő – üzlettel egészítették ki, s csak ezt követően kezdtek el hirdetni. Ingyenes árjegyzékük ötszáz képet tartalmazott, jelezve, hogy áruházukban valóban „minden kapható” volt.⁹⁰ A nagyságrendet egy a háború alatt megjelent hirdetés is jól érzékelteti: 675 darab hazai alföldi, valódi szegedi citera keresi gazdáját.⁹¹ Az áruház meg-

⁸⁹ Himler 1953. Himler Márton már nem találkozhatott Nyitray Emmel, de 1908-tól pár évig fiainál dolgozott és megismerte a vállalat múltját, az alapító életét. Megírta, hogy Nyitray volt az, aki a háttérből az amerikai magyar sajtót kezdetektől folyamatosan nagy összegekkel támogatta, noha soha egyetlen sort sem írt a lapokba. Az alapítás évét feltüntető hirdetés: *Szabadság* 1923. május 11. 3.

⁹⁰ Az árjegyzékből példányt nem ismerünk, hírt ad róla hirdetésük: *Amerikai Magyar Népszava*, 1910. július 7. A kínálatot így érzékeltette a hirdetés: „Minden kapható a mi, 30 éve fennálló legnagyobb magyar üzletünkben. Hogyha: imakönyvet, regényt, cibalmot, hegedűt, harmonikát, beszélőgépet, citerát, klarinétot, aranyeműt, ezüstneműt, órát, láncot, gyűrűt, tajtékpipát, selmeci pipát, szivarszipkát, borotvát, zsebkést, magyar kártyát, bajuszkötőt, bajuszpedrőt, parfümöt, arckenőcsöt, pudert, olvasót, keresztest, fegyvert, írógépet, vagy bármi mást akar venni, forduljon bizalommal hozzánk és KÉRJEN ÁRJEGYZÉKET. 500 KÉP VAN BENNE! – INGYEN KÜLDJÜK, HA AKARJA. NYITRAY EMIL, POKORNY JÓZSEF, 17 First Ave. New York.”

⁹¹ *Szabadság*, 1917. október 1. 3. (Képpel.)

egy újabb elsajátítható „világot” jelentett. A magyar-amerikai kereskedelmi kapcsolatrendszerben a nagy összegben számszerűsíthető tételek azonban nem is ezek voltak, hanem például a nyersbőrök, a nyerscukor, a liszt, esetleg a szilvaíz, az ásványvíz, s jó években a bor és a pálinka.⁹⁵

Magyarország a kezdeti bizonytalanság után végül önállóan szerepelt 1904-ben a St. Louisban rendezett világkiállításon, s így ez lett első hivatalos állami bemutatkozása az Egyesült Államokban. A tárlat főbiztosává Szögyény Györgyöt nevezték ki. A világkiállítás a magyar háziipar magas színvonalú termékeit is bemutatta, különböző forrásokból, illetve kereskedők s pártolók cégek jóvoltából. Grand Price-t (nagydíjat) 12 magyar kiállító kapott, köztük a pozsonyi Izabella Háziipari Egyesület által küldött női kézimunkákért; valamint Dékány Árpád dr. a halasi csipkékért. Aranyéremmel jutalmazták – szintén többek között – a Magyar Kereskedelmi Rt. háziipari kollektív kiállítását, amely keresztmetszetet adott a magyarországi (népi-népies) háziipari cikkekéből, továbbá Farkas Gizellát, Gyarmathy Zsigánét és Csorba Sámuel, mindhármat az általuk önállóan kiállított hímzésekért.⁹⁶ A kiállítási anyagot nem hozták vissza Magyarországra, hanem a helyszínen értékesítették. A háziipari termékek olyannyira népszerűek voltak, hogy gyorsan elkelték.⁹⁷ A mennyiségről vall az egyik kiállító, a Temesvár környéki zsebelyi román háziipart szervező Lázár Béláné nyilatkozata, aki 110 varrottas zubbonyt küldött a kiállításra.⁹⁸ Mindez újabb bizonyítéka annak, hogy a felsőbb amerikai körökben a művészi kézműipart nagy érdeklődés övezte ekkor.

Nem sokkal a kiállítás bezárása után, 1904 decemberében egy sajátos magyar intézmény nyitotta meg kapuit New York-ban. A karácsonyi időszak kezdetén „Magyar különlegességek áruháza” kezdte meg működését a „magyar negyedben”, a város keleti oldalán, a 4-ik utca 235-ös szám alatt. Az *Amerikai Magyar Népszava* szerint gazdag importált kínálatát látva csodájára járnak a New York-i magyarok. A lap hirdetésében a következő, „karácsonyi s ujévi ajándéknak kiválóan alkalmas” árucikkek s termékek listája olvasható, amiket viszonteladóknak is árusítottak nagy kedvezménnyel:

„Csikóbőrös kulacsok, tulipántos ládikák, hangszerek, hurok, harmonikák, tárogató, ékszerek, tajtékárúk, finom ágytoll, piperecikkek, cifra szűrők, vadásztáska, kostök, karikás, ó-hazai konyhaedények, rózsapaprika, tarhonya, Brázay-sósborszesz, ásványvizek, fürdősók, könyvek, kalotaszegi hímzések, őri bicskák, asztalfutók, terítők, taplóárúk, majolika és dísz tárgyak, játékok, szegedi prapnes [papucs?], tükrök, erdélyi pokrócok, bakasipkák, szóval temérdek, a magyar főiparfelügyelőség által is ellenőrzött, importált áru jutányosan kapható. Minden vevő egy szép olvasmányt kap a »Magyar különlegességek áruházában«”.

⁹⁵ Vö. az USA-ba való kivitel negyedéves statisztikája: *Kereskedelmi Múzeum Konzuli Közlemények*, IX. 1899. szeptember 23. (10. sz.) 2.

⁹⁶ A kiállítás bezárása. A magyar kiállítók kitüntetései. *Magyar Hirmondó*, 1904. december 8. 3. Vö. Gelléri 1904a, 1904b; Székely 2012: 156–163; Fejős 2015b: 92–93.

⁹⁷ Horti 1904: 302.

⁹⁸ Lázár 1906. – munkáit ezüstéremmel tüntették ki. A varrottas zubbonyt 1903-ban Beniczky-Baththyány Ilona grófnő fedezte fel. Ezt „igyekeztem – írja – a divatnak megfelelően a parasztmunkát módosítva” megvarratni.

Látható, hogy a kínálat messzemenően „beteljesíti” a nem sokkal korábban a *Kivándorlási* Értésítőben megjelent kívánságlistát. Lehetséges, hogy Szögyény keze játszott ebben szerepet, ő „hallotta meg” a helyi magyarok részéről a hazai kormányzatnak és „illető köröknek” adresszált felszólítást. Adatszerűen nincs erre konkrét bizonyíték. Az sem kizárt, hogy a St. Louis-i kiállításon szerepelt anyag maradékát árusították ki, amit kibővítettek újonnan importált cikkekkel. Viszont nem valószínű, hogy a kereskedelmi kormányzattól független magánvállalkozásról lenne szó. A hivatkozás a „magyar főfelügyelőség” ellenőrzésére állami szerepvállalást sugall, s egyben azt jelentheti, hogy a Kereskedelmi Múzeum szavolta az áru minőségét. Megjegyezhető, hogy a magyarországi szakemberek körében ismert volt egy olyan felvetés is, amely szerint egy „vándorló mintatárat” kellene összeállítani exportképes magyar árucikkek-ből, és azzal kellene bejárni Amerika minden részét. Ha ezt az amerikai viszonyokat kellően ismerők intéznék, a megfelelő anyagi dotációk mellett sikert lehetne elérni.⁹⁹

Összeköttetései révén Szögyény György kapcsolatba került az Arts and Crafts egyik meghatározó alakjával, a bútortervező és bútorgyártó Gustav Stickleyvel (1858–1942) is.¹⁰⁰ Lapja, az 1901-ben indított *The Craftsman*, az amerikai Arts and Crafts legfőbb fóruma nagy figyelemmel kísérte az európai iparművészeti törekvéseket. A szerkesztő a társadalmi elégedetlenségről érkező cikkében a magyarországi háziipar támogatását hozta föl – nézete szerint meggyőző – példaként arra vonatkozóan, hogy a tőke és a munka ellentéte a gyakorlatban kibékíthető. A magyar kormányzat „bölcös” támogatási politikáját említve azért annak „erőtéljes paternalizmusát” is szóvá tette. Ismereteit Szögyény Györgytől nyerte.¹⁰¹ Egy másik alkalommal elismerően szólt a magyarországi háziipar állami támogatásáról. Ebben az írásában Theodore Roosevelt elnöki üzenetét elemzi, amelyet egy új agrárpolitikai reform kiindulópontjának tekint, s amely kedvező változást nyithat az Arts and Crafts mozgalom elveinek megvalósítása előtt.¹⁰² Pár év múlva a magyarországi agrárpolitikára, a paraszti földvásárlások támogatására hivatkozott. amit szintén példaként értékelt, mégpedig abból a szempontból, hogy az mennyiben nyit utat a jövedelmező kézművesség, valamint az önellátó paraszti magángazdaságok fejlődése előtt.¹⁰³ Ezt követően fő informátorának, Szögyény Györgynek biztosított teret, hogy részletesen ismertesse a magyarországi háziipart támogató állami törekvéseket. Átfogó tanulmánya 1908-ban jelentett meg a lapban, még mielőtt elhagyta volna állomáshelyét.¹⁰⁴ Az amerikai igényekhez igazodva Szögyény elsősorban a magyarországi gyakorlat gazdasági hasznosságát domborította ki. Kiemelte a háziipar és az iparművészet fejlesztésének közgazdasági lehetőségeit, és fejtegette mindennek létfeltételeit, bemutatta szervezeti kereteit. Hivatkozott a magyar iparművészet nagy sikerére, amit a párizsi és St. Louis-i világkiállításon

⁹⁹ Gelléri 1912: 90. – a felvetés a kiállítási ügy „egy alapos ismerőjétől” származik, aki az újabb amerikai kiállításokat figyelemmel kísérte.

¹⁰⁰ Smith 1992; Renn 2016; Kaplan 2004: 251.

¹⁰¹ Stickley 1907. – hivatkozás Szögyényre: 189, a magyar módszer paternalizmusáról: 191.

¹⁰² Stickley 1908a: 553–554. Vö. Hollister 1908.

¹⁰³ Stickley 1908b. – a magyarországi hivatkozás: 55.

¹⁰⁴ Szögyény 1908. Bár a cikkről beszámolt a *Magyar Iparművészet* (1908. 2. sz. 76.), nem vált ismertté a haza szakirodalomban, de az amerikaiban sem, vö. Kinchin 2004; Houze 2015: 228–230.

elért. Példaként négy iparművészeti szobaenteriór fényképét is közreadta. A cikk végén elébe megy a várható kérdésnek: ha a magyarországi háziipar megszervezése és támogatása ilyen sikeres, miért vándorolnak az emberek tömegével Amerikába? A válasz szerint egyszerű. Részben azért, mert a háziipar csak kiegészítő tevékenység, legfeljebb ötszázezer embernek ad kenyeret, míg az ország hétmillió agrárnépessége a földből nem tud megélni. Másrészt az amerikai bérek vonzereje révén keletkezett nagy népességáramlás – ami egész Európa munkásnépét kimozdította helyéből – most elérte Magyarországot. S ez ellen nincs mit tenni, Nyugat-Európa sem volt védve ellene. Feltűnő, hogy Szögyény egyáltalán nem foglalkozott azzal, hogy az Amerikába vándorolt munkások vajon bekapcsolhatók lennének-e az amerikai kézműipar egyes ágaiba. Cikkét egy New York-i magyar lap is közölni akarta, s úgy értesült, hogy a *The Craftsman* szerkesztője Gustav Stickley Szögyény társaságában a magyar háziipar tanulmányozására áprilisban Magyarországra utazik.¹⁰⁵ Tudomásunk szerint egyik sem valósult meg, feltehetően a magyar kereskedelmi levelező új megbízatása miatt.

A St. Louis-i kiállítás magyar látogatóinak egyike a magyar kereskedelemügyi miniszter megbízásából Zerkowicz Emil (1870–1923) volt, aki a *Vasárnapi Újság* hasábjain számolt be a kiállításról, illetve az interparlamentáris kongresszusra érkezett, Apponyi-vezette magyar küldöttség látogatásáról,¹⁰⁶ a későbbiekben pedig oroszlanrészt vállalt a magyar-amerikai kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésében. És tegyük hozzá: a kulturális kapcsolatok bővítésében is, s általában az amerikai magyar közösségi élet, illetve a kulturális mozgalmak megerősítésében. Méltatlanul elfeledett alakja Magyar Amerikának, a magyar-amerikai kulturális kapcsolattörténetnek. Amikor váratlanul elhunyt 1923. március 1-én, épp egy újabb kéthónapos pénzügyi-gazdasági tájékoztató úton volt New Yorkban, s ekkor negyvenegyedik alkalommal kelt át az óceánon.¹⁰⁷

A szegedi születésű, mérnöki végzettségű Zerkowicz nagyobb lapok közgazdasági rovataiba dolgozott, később a *Magyarország*, majd a *Pesti Hírlap* közgazdasági rovatának vezetője lett. Mint több nyelven beszélő gazdasági újságíró szerkesztette a *Kiviteli Szemlét* (1902). 1904-ben a viláikiállítás zárása után nem utazott haza, hanem a kereskedelemügyi miniszter és a Magyar Kereskedelmi Csarnok megbízásából beható tanulmányokat folytatott az Egyesült Államok és Kanada kereskedelmi viszonyainak, illetve intézményeinek megismerése érdekében. Közben felvilágosító cikket is írt amerikai lapokba Magyarországról, a magyarokról – úgymond – elterjedt hamis fölfogásokról, téves nézetekről, ismertette a hazai iparfejlesztési törekvéseket, illetve felhívta figyelmet a kölcsönösen előnyös kereskedelmi lehetőségekre. Miután fél éves tanulmányútja után hazautazott Magyarországra, *Amerikai kereskedők* címmel könyv-

¹⁰⁵ *A Bevándorló*, 1908. március 10. 2. Stickley lapjában később is felbukkannak magyarországi hivatkozások. „Nincs annál érdekesebb a kontinensen – írták 1912-ben –, mint a Magyarországon látható háziipari tevékenység.” (*Craftsman* 1912: 314.)

¹⁰⁶ Zerkowicz 1904a, 1904b.

¹⁰⁷ *Amerikai Magyar Népszava*, 1923. január 21. 7. Haláláról: uo. 1923. március 2. 1., 3; március 12. 1; április 23. 2. (temetése Budapesten). Életrajzához vö. Szinnyei é. n.; Újvári szerk. 1929: 973.

ben is közzétette jelentését,¹⁰⁸ s előadásokon fejtette ki nézeteit a magyar-amerikai kapcsolatok minél gyorsabb kialakítása, fejlesztése érdekében. Ennek nyomán a kereskedelmi miniszter kinevezte a Kereskedelmi Múzeum New York-i levelezőjévé. Azzal bízta meg, hogy mindazt, aminek kívánatosságáról értekezett s propagandát fejtett ki, ültesse át a gyakorlatba. A minisztérium élénkülő aktivitását jelzi, hogy fél évvel Zerkowicz kiutazása után a miniszter Chicagóba is kiküldött egy levelezőt dr. Gondos Viktor temesvári állami fa- és fémipari szakiskolai tanár személyében, akinek fő megbízása a magyar áruk ottani elhelyezése, illetve az általános felvilágosítás volt.¹⁰⁹

Zerkowicz Emil 1905. novemberében érkezett meg New Yorkba. Egy amerikai lap fényképét is közölte. Feltűnést keltett: karon ülő kétéves kisfiát George Washington Zerkowicz (!) néven mutatta be.¹¹⁰ Nagy energiával látott munkához, első irodáját a városháza közelében, a Park Row 41. alatt nyitotta meg.¹¹¹ A New York-i magyar napilap reményt keltően, bár szarkasztikusan kommentálta ténykedését, amivel az addigiakról is kifejezte lesújtó véleményét. Ha annyit fog tenni „a magyar áruk behozatala érdekében, mint amennyit Szögyény úr nem tett, akkor meg lesz a nagy eredmény, mert az abszolút semminek ellentéte a nagyon sok.”¹¹²

Programja keretében megkülönböztetett figyelmet szentelt a magyar háziipari termékek, illetve a sajátosan magyar iparcikkek amerikai kivitele ügyének. A formát – bár nem hivatkozik rá – az előzőleg sikeresen alkalmazott módszerben találta meg. Állandó mintaraktárral rendelkező „magyar áruházat” nyitott, mégpedig New York nyugati oldalának legforgalmasabb üzleti negyedében, a 23-ik utcában. „Az új üzlethelyiség (142 W. 23. Street, New York City) – olvasható a hazai iparosoknak, kereskedőknek szóló tájékoztatóban – igen alkalmas a finomabb iparművészeti áruk és jellegzetes magyar áruk kiállítására is és ahol azok forgalombahozására, elhelyezésére jó alkalom lesz, miután New-York vevőközönségének legelőkelőbb kontingense abban az utcában, azon a környéken végzi bevásárlásait. Értesítjük a jellegzetes magyar áruk előállításával foglalkozó telepek vezetőit, hogy különösen érdekesebb, jellegzetes, eredeti kerámiai cikkekben, iparművészeti árukban, szőnyegekben, hímzésekben,

¹⁰⁸ Zerkowicz 1905a. Ebben faksimilében közli az amerikai lapokban megjelent cikkeit. Könyvének azon megfigyeléseit, melyek a kíváncsiak élősdi rétegének az amerikai közvéleményre tett kedvezőtlen hatását ecseteli, újabban Frank Tibor méltatta, lásd Frank 2018: 137–138., 269. Amennyiben igaz a történet, Zerkowicznak ebből a véleményéből eredeztethető, hogy ő volt szerzője a magyar kormányt és amerikai kiküldötteit informáló titkos „Fekete könyvnek”, amely egyes korabeli vélemények szerint az amerikai magyarokról rosszindulatú, negatív képet festett. Emiatt a hivatalos magyarországi kiküldöttek szinte kerültkék a kinti magyar vezetőkkel való találkozást, együttműködést. Vö. Berkó D. Géza: Az amerikai magyarság és az a bizonyos „Fekete könyv”. *Amerikai Magyar Népszava*, 1916. május 17. 2.; uő: Az amerikai sajtó és az a bizonyos „Fekete könyv”. *Amerikai Magyar Népszava*, 1916. június 7. 2. Ennek ellenére Zerkowicz halálakor Berkó D. Géza lapja nagy megbecsüléssel írt róla, vö. 107. számú jegyzet.

¹⁰⁹ A M. kir. Kereskedelmi Múzeum *Külkereskedelmi Hírei*, 1906. 23. körlevél, augusztus 11.

¹¹⁰ Hungarian Envoy to United States. *The Indianapolis Star*, December 5, 1905. 2. – a lap saját tudósítása és fényképe. Vö. Zerkowicz Emil New Yorkban. *Uj Világ*, 1905. december 25. 248.

¹¹¹ A M. kir. Kereskedelmi Múzeum *Külkereskedelmi Hírei*, 1906. január 6. Bemutatólevele kiküldetéséről, terveiről: *Uj Világ*, 1906. január 15. 19.

¹¹² *Amerikai Magyar Népszava*, 1906. május 26. 4.

tegyenek levelezőnknek ajánlatot, esetleg mintaküldeményekkel – ami mindenesetre legalkalmasabb módja a bevezetésnek.”¹¹³ Ez utóbbinak megvolt a technikai feltétele: áruminták ingyenes kiszállítását ugyanis a magyar állam és a Cunard hajóstársaság által kötött, a magyarországi kivándorlók szállítására vonatkozó 1904-s szerződés egy külön pontja garantálta.¹¹⁴

Levéltári források híján nincs érdemi információnk az üzlet működéséről, a forgalmazott árucikkek, a „magyar specialitások” eredetéről, előállítóiról és szállítóiról. Annnyit tudni, hogy a kísérlet valóban feltűnést keltett. A clevelandi *Magyar Napilap* a korábbi hasonló kísérletet szintén nem említette, ellenben lelkesen üdvözölte a „magyar különlegességek” terjesztésére hivatott új intézményt. Magyarország „igazi speciális ipari termékeinek” árusítására szánt helyen – mint a lap írta, „volt alkalmunk látni” – majolika edények, nipppek, kulacsok, a híres kalotaszegi varrottások, művészi hímzések voltak kaphatók, azaz: „a legkizárólagosabb magyar specialitások”.¹¹⁵

Zerkowicz elképzeléseinek homlokterében – a magyar áruház mellett – egyre inkább egy amerikai magyar kereskedelmi kamara megszervezése állott. Cikkekben, előadásokban azt fejtegette, hogy egy ilyen tömörülés jelentékeny nemzeti hivatást tölthet be. Nem csak Magyarország szempontjából, hanem az amerikai magyarok körében is. A közvetlen kereskedelmi, gazdasági előnyök mellett szolgálja ugyanis az amerikai magyarok nemzeti érzésének „fejlesztését”, valamint a már amerikai polgárjogot nyert magyarság politikai érdekeit is.¹¹⁶

Két éves működése után Zerkowicz úgy nyilatkozott, hogy a kedvezőtlen amerikai vámtarifák ellenére sikerült fokozni a magyar kivitelt, és pedig üvegárukban, ásványvizekben, posztóban, játékarukban, sétatobokban, nyersbőrökben, állati szőrökben, gyógyfüvekben. Ezek között említette a háziipari cikkeket is. Reményét fejezte ki, hogy sikerülni fog a paprika- és szilvaíz kivitel fokozása is.¹¹⁷ Zerkowicz úgy vélte, hogy a magyar játékok, a kerámiai és háziipari cikkek az általa rendezett karácsonyi kiállítás és vásár nyomán lettek népszerűek, s – mint jelentésében írta – „a legkiválóbb cégek tettek, részben Magyarországra személyesen utazó képviselőik útján nagyobb rendeléseket”. A siker nyomán elhatározta, hogy alkalmilag hasonló kiállítást, azaz termékbemutatót ismételtelen rendezni fog a későbbiekben is. Azt is eredményének tartotta, hogy a magyar lisztet elterjesztette „az előkelő nagy szállodákban és sütődékben”. Bevezette továbbá a Szinye-Lipóci Salvador ásványvizet, ami sikerrel elterjedt Amerikában. Addig magyar sört nem exportáltak, az ő kezdemé-

¹¹³ A M. Kir. Kereskedelmi Muzeum Külkereskedelmi Hírei, 1906. október 20., november 20; Amerikai magyar áruház. *Magyar Ipar*, 1906. október 21. (62. sz.) 872.

¹¹⁴ [Szerényi] 1905: 53–54; M. Kir. Kereskedelmi Muzeum Külkereskedelmi Hírei, 1906. február 17. Az élelmiszerek kiszállításához a hajókat a kereskedelmi miniszter kérésére idővel hűtőkamrákkal is felszerelték, lásd *Kereskedelmi Muzeum Külkereskedelmi Hírei*, 1910. 3. körlevél, január 29.

¹¹⁵ Magyar különlegességek Amerikában, New York. *Magyar Napilap*, 1906. november 2. (260. sz.) 1., 1907. május 24.

¹¹⁶ Zerkowicz 1906c. Az Amerikai Magyar Kereskedelmi Kamara 1909. márciusában alakult meg, *Magyar Hirmondó*, 1909. március 11. 2; *Budapesti Hírlap*, 29. 1909. március 21. (68. sz.) 38.; Molnár 1924.

¹¹⁷ Kivitelünk Amerikába. *Pesti Hírlap*, 1907. augusztus 25. (202. sz.) 15.

9. kép. Cafe Boulevard, New York, 1910, színezett reklám-képeslap. A szerző gyűjteménye.

nyezését követően Kőbánya már vállalkozott erre.¹¹⁸ Hozzá kell tenni, hogy ebben más is tevékeny szerepet játszott. Rosenfeld Ignác, a híres New York-i látványosság, a Cafe Boulevard tulajdonosa volt az, aki – egy lap szerint – „be akar[t]a bizonyítani, hogy a magyar sör kiállja a versenyt a világhírű német sörrel”. Kezdetben azonban német felirattal forgalmazták, amit a helybeli magyarok nehezményeztek, mert „az üveget díszítő aranszélű vignettán végig német felirat ékeskedett: »Das Dopperl Malzbier zum Schutzmarke St. Stefan«. [...] Tehát nem csak a magyar sör, hanem Szt. István, az első magyar király is német köntösben kerül a világ elé a budapesti magyar sörfőzde jóvoltából.”¹¹⁹ Rosenfeld érte el, hogy az Amerikába kerülő kőbányai sör ezt követően magyar és angol felírású címkéssel érkezzen.¹²⁰ Éttermén is nagyméretű angol szöveggel hirdette (9. kép).

Úgy tűnik, nem csupán a kivándoroltak nemzeti érzései erősödtek meg a lakóhelyváltoztatás következtében, hanem az áruk vándorlása az „utazó tárgyak”¹²¹

¹¹⁸ Magyar kivitel az Egyesült Államokba – Magyarországról Amerikába érkezett áruk vámjai. *Magyar Napilap*, 1907. augusztus 14. 2. Az előző jegyzetben hivatkozott cikk ennek a kivonata. A vámtarifáról a következőt írja: „Átlag 56% vám terheli a magyar árukat, van amire 20-25, de a legtöbb cikkekre 60 és még magasabb. A sósorszeszre közel 200%, így a szállítási költség elenyésző a vám mellett. A magyar borokra magasabb a vám, mint a német, spanyol, olasz, francia, portugál borokra. A cayenne, spanyol paprikára 2,5%, a magyar paprikáé 3. A bolognai kolbász, ami épp olyan mint a magyar szalámi, a német és frankfurti kolbász vámmentes, a magyar szalámiért 25%-ot kell fizetni.”

¹¹⁹ Rosta. *Szabadság*, 1909. február 8. 2.

¹²⁰ Rosta / Magyar cikk, magyar cégér. *Szabadság*, 1909. április 2. 2.

¹²¹ Hahn–Weiss 2013: 1.

azonosságát is kikristályosíthatta, nevezetesen: megerősítette nemzeti voltukat, *magyar* jelentésüket. Ezzel a maguk módján a kortársak is tisztában voltak. A kőbányai sör kapcsán a clevelandi napilap, a *Szabadság* imént idézett két 1909-es megjegyzése annak jegyében íródott, hogy ráirányítsa a figyelmet az árucikkek, a tárgyak – mondjuk így: „nemzetiségére”. Fontos követelményként fogalmazódott meg, hogy a külföldre kerülő magyar fogyasztási és iparcikkek „magukon hordják a magyar jelleget, messziről hirdessék a magyarok versenyképességét”. Másodjára ennek még pontosabb célját is megfogalmazták: „Egy országot a külföld előtt legkönnyebb iparcikkei révén ösmertté, híressé tenni. A kivitel már sok nemzetnek megkönnyítette az érvényesülést, kiváltképp, ha oly nemzetről van szó, a mely szerencsétlen politikai viszonyai folytán amúgy is arra van kárhoztatva, hogy önállóságáról, függetlenségéről csak hosszas és nehezen érthető közjogi magyarázat után vehetnek tudomást.” Az elsődleges cél tehát a magyar ipar védelme volt. Azért tették szóvá a magyar sör német feliratát, hogy a magyar ipar „rovására történt visszaélés megszűnjön”. Általánosságban pedig azt képviselték, hogy a tárgyak, árucikkek épp úgy a nemzet kifejeződései, mint a tárgyakkal élő ember – jelen esetben az egyik országból a másikba kerülő kivándorló. Aki s ami útra kel, az idegen környezetben hangsúlyozottan magára ölti nemzeti jellemvonásait. Pontosabban: a kíváncsi az, ha ez így történik, s ilyen jelentésváltozás megy át. Az árucikkek esetében ennek minimális feltétele, hogy a magyar termékeket „magyar és amerikai köntösben bocsássák a tengeren túlra” – ahogy ezt a *Szabadság* újságírója megfogalmazta.

A pozitív nyilatkozatok az amerikai magyar és a hazai sajtóban azt sugallják, hogy minden rendben haladt, s Zerkowitz Emil sikerrel egyengette a magyar áruk amerikai forgalmát. Újabb és újabb cikkei, javaslatai napirenden tartották az ügyet. Áttörésről azonban korántsem lehet beszélni. Primer források hiányában ezúttal is a sajtóanyag ad némi fogódzót a kép árnyaltabb megrajzolásához. Az imént idézett Zerkowitz-nyilatkozatot megelőzően a *Magyar Napilap* egy 1907 májusában közölt olvasói levele komoly feszültségekre hívja fel a figyelmet. Utalásai több irányban is kérdésessé teszik a vállalkozás hosszabb távú sikerét, illetve felveti, hogy a „magyar különlegességek” kereskedelmi értéke aránylag korlátozott lehetett, miközben szimbolikus értékét – az adott kontextusban: nemzeti jelentőségét – majd minden érdekelt folyamatosan hangoztatta. A cikkíró elsősorban is kárhóztatja Zerkowitzot, hogy „a 23-ik utcában lévő magyar ipar áruraktárt feloszlatta, ami nagy kár a magyar iparra és az amerikai magyarságra nézve”. A magyar bemutató és elárúsítóhely tehát rövid időn belül bezárt. Lényeges további információ, hogy a raktár árucikkeinek nagy részét egy magáncég vette át. Közlekedésről: egy bizonyos Fon Dezső, egy budapesti szállítmányozási cég – zavaros ügyek miatt – Budapestről „nyomtalanul eltűnt beltagja”, aki az anyag megvételével saját üzletet nyitott, a Hungarian Art Companyt. Ám rövidesen ez az üzlet is megszűnt, az egész holmit átvette a Little Hungary étterem és kávéház tulajdonosa, aki vendégei között ajándékképp osztja szét. „A magyar iparcikkek áruraktárát – így a levélíró – bármily áldozat árán fenn kellett volna tartani, hirdetni, hozzáférhetővé tenni. Ha a kezdet nehéz, a Little Hungary példája mutatja, hogy kifizette volna magát. Zerkowitz számíthatott volna a magyar sajtó támogatására. Ő ehelyett petróleumot robbantott és olyan emberrel seftelt, akit otthonról keresnek.” Zerkowitz említett beszámoló cikkeiben ez a szál, a „petróleum”, vagyis a kőolaj-kitermelés felé való

tájékozódás nem szerepel. Nem valószínű, hogy a kereskedelmi miniszter terjesztette volna ki ilyen irányban feladatkörét. A *Magyar Napilap* cikke azzal a Zerkovitznak adresszált szigorú felszólítással zárul, hogy maradjon annál, amire eredetileg vállalkozott. Szó szerint: „a magyar iparnak igyekezzék piacot teremteni, utazzék buzában, porcellánban, szűrben, kalotaszegi varrottasban vagy akár légmentesen elzárt libamájban, és főleg seperjen csak a saját háza tájékán, de hagyjon békét a petróleumnak”.¹²² Lehetséges, hogy emiatt mondott le a levelezői állásáról. Ez ugyanakkor nem jelentette munkája végét, mert új funkciót elnyerve – kereskedelmi tanácsosként – más jellegű feladatot kapott, s tevékenysége mind tágabb körökre terjedt ki. Fő informátora lett a hazai kormányköröknek és a társadalomnak az amerikai, illetve az amerikai magyar viszonyokat illetően, s ellenkező irányban: az amerikai hatóságok felé és a nyilvánosság előtt a magyar ügyek fő szószólójaként lépett föl.¹²³ A kereskedelmi múzeumi munkakör azonban ezt követően betöltetlen maradt. Ezáltal a kormányzat lemondott arról, hogy a magyar és amerikai cégek közötti a kapcsolatok fenntartását, fejlesztését közvetlen módon egyengesse.¹²⁴

Zerkowicz 1908-ban emlékiratot nyújtott be Kossuth Ferenc kereskedelmi miniszternek, amiben egy magyar művészeti és iparművészeti kiállítás megrendezését javasolta a Metropolitan Múzeumban. A memorandumban kifejtette, hogy a kiállítás rendkívül előnyös volna a magyarság szempontjából és nemcsak erkölcsileg, de anyagiilag is kifizetné magát.¹²⁵ Javaslatát bizonyos értetlenség fogadta amerikai magyar és hazai közéleti körökben, ami főképpen tájékoztatatlanságból fakadt. Elképzelését ezért részletes cikkben fejtette ki a hazai olvasók számára a budapesti *Magyar Hírlap*ban. Ebben figyelemre méltó jártasságról tesz tanúbizonyságot az amerikai viszonyokat illetően. Lehüti a kedélyeket, hogy Magyarországnak egy nagy általános kiállításon kellene Amerikában bemutatkoznia – teljesebbel is, mint, amilyennel Londonban kísérleteztek, sikertelenül¹²⁶ –, s így kellene termékeit, súlyát és jelentőségét népszerűsíteni. A nagyközönség értésére adta, hogy itt New Yorkban, „a gigászi arányok hazájában” kilátástalan lenne egy magyar általános kiállítást rendezni. Mint fogalmazott: „aki ismeri az itteni arányokat és azt a versenyt, amit itt minden kulturállam ipara és kereskedelme a piac meghódításáért folytat, azokat a hatalmas áruházakat, mintatárakat, mikben állandóan felhalmozva, kiállítva vagyon a világ minden részéből, az iparnak,

¹²²Fon Dezső Amerikában. A kereskedelmi múzeum new yorki levelezőjének szíves figyelmébe. *Magyar Napilap*, 1907. május 27. 1. Fon Dezső budapesti kétes ügyeivel részletesen foglalkoztak a hazai lapok: *Pesti Napló*, 1908. szeptember 29., bírósági ítélet: *Pesti Napló*, 1911. október 26., *Népszava*, 1911. október 26.

¹²³Lemondására későbbi, hazautazásakor közreadott cikkek hivatkoznak, például Zerkowicz Emil – Budapesten. *Amerikai Magyar Népszava*, 1910. október 22. 4. Információs tevékenységéhez lásd Zerkowicz 1907a, 1908a, 1908b, 1910, 1911.

¹²⁴Eleinte nem találtak megfelelő jelöltet a feladatra, majd változott is a külkereskedelemmel kapcsolatos politika. Vö. A Kereskedelmi Múzeum newyorki levelezője. *Pesti Napló*, 1911. április 25. (97. sz.) 19; Kovács 1914. A vitákhoz tapasztalatai alapján Zerkowicz Emil is hozzászólt, a konzulátusok szerepét és feladatait fejtette ki: Zerkowicz 1914.

¹²⁵Magyar kiállítás Amerikában. *Magyar Ipar*, 1908. július 12. (28. sz.) 800., *Pesti Hírlap*, 1908. július 14. (168. sz.) 14.

¹²⁶Utalás az Earl Courtban 1908-ban rendezett magyar kiállításra. Vö. Anghelyi 2012.

művészetnek, mindenféle legkülönbözőbb terméke – az dehogy is merésznél ajánlani, hogy itt egy magyar, általános kiállítást rendezzünk.” Ehelyett egy olyan kiállítással lehetne az amerikai közönség, elsősorban is: „az előkelő amerikai közönség körében” a magyarság iránt szimpátiát kelteni, illetve erősíteni, ami a magyar festő- és szobrászművészet, s kisebb részt az iparművészet legjavát mutatná be.¹²⁷

A kiállítást nem sikerült tető alá hozni(a). Két kisebb vállalkozásra azonban sor került. Az elsőben Zerkowitz aktív szerepet játszott. Márk Lajos (1867–1940) festőművész 1910-es tavaszi önálló New York-i tárlatát a National Arts Clubban részben ő egyengette, és segítette a művészt amerikai indulásában. Márk Lajos megérkezésekor az *Amerikai Magyar Népszava* meg is említette Zerkowitz két évvel korábbi felvetését, amit – mint fogalmaztak – „senki nem akart meghallani”, és a memorandum bizonyosan „ad acta került”.¹²⁸ A kiállítás megnyitásakor egy sorozat reményét pendítették meg. Azt írták, hogy Zerkowitz régi terve valósult meg „az amerikai magyar kiállításoknak ezzel a fényes bevezetésével, [a]mit most évenként nyomon követnek a következők.”¹²⁹ A második magyar tárgyú kiállítás létrejöttében, ami jóval Zerkowitz New Yorkból való eltávozása után valósult meg, legfeljebb közvetett szerepe lehetett más magyarok – főleg jó ismerőse, Konta Sándor – mellett. A National Arts Club 1914-es magyar népművészeti kiállítása ugyanakkor szinte az ő elképzelését váltotta be, jól-lehet kisebb léptékben, mint ahogy eredetileg gondolta, hiszen az a népies háziiparra korlátozódott. Lényeges különbség azonban, hogy ez a kiállítás nem magyar kezdeményezésre szerveződött – még ha Zerkowitz esetleg hazuról támogatta és ösztönözte is –, hanem a norvég származású amerikai művészeti író, Nilsen J. Laurvik ambíciói nyomán, amit magyarországi látogatása alapozott meg. Ugyancsak az ő érdeme, hogy a New Yorkban bemutatott kiállítás eljutott még Newarkba, szűkebb változatban pedig Chicagóba és Indianapolisba.¹³⁰ Ezzel a „magyar különlegességeket” megtestesítő népies művészi háziipar a Zerkowitz-féle mintatárból – s előzményéből –, illetve a kereskedők raktáraiból egy más közegbe került. Művészi elismerésben részesült, ugyanakkor őrizte a csoportidentitást kifejező szimbolikus jellegét, miközben termékei nem veszítették el kereskedelmi értéküket. A tárgyelmélet nyelvén fogalmazva: a tárgyaknak megvan az képességük, hogy az árucikk és műtárgy közötti képlékeny határok között mozogjanak, az egyik kategóriából a másikba átváltsanak.¹³¹ Zerkowitz Emil többszöri oda-vissza utazás, magyarországi tájékoztató előadások, illetve hat év amerikai működés után 1910 őszén visszatért Budapestre. New York-i búcsúztatása kapcsán így foglalta össze egy magyarországi napilap kinti működését: „Newyorkban előbb mint a kereskedelmi muzeum levelezője, majd mint a kereskedelmi minisztérium részéről ki-rendelt kereskedelmi tanácsos s legutóbb mint kivándorlási felügyelő működött kívándorolt honfitársaink érdekében. A legelőkelőbb angol nyelvű amerikai lapokban egész sorát közölte Magyarország közgazdasági és politikai viszonyait ismertető cikkelyek-

¹²⁷ Zerkowitz 1908c: 3. Amerika megismeréséről részletesen külön ír, és szellemesen kritizálja a hazai látogatók felületességét, elhamarkodott véleményét: Zerkowitz 1908a.

¹²⁸ Márk Lajos New Yorkban. *Amerikai Magyar Népszava*, 1910. február 19. 2. Vö. Fejős 2015b: 89.

¹²⁹ Márk Lajos festőművész kiállításának megnyitása. *Amerikai Magyar Népszava*, 1910. március 3. 1.

¹³⁰ Részletesen lásd más-más illusztrációkkal Fejős 2015a; 2015b; 2017.

¹³¹ Phillips–Steiner 1999: 15.

nek s behatóan tanulmányozta a kivándorolt magyarok viszonyait. Egyik kezdője volt a hazánk és az Egyesült Államok között most létrejött postacsomag-forgalomnak és a washingtoni kormánynál sikerült elérnie, hogy az amerikai postaügyi hivatal, külön a magyarországi forgalom céljaira, magyar szövegű postai pénzesutalvány-úrlapokat bocsátott ki.”¹³² Ez a felsorolás természetesen nem von teljes mérleget. A „magyar különlegességek áruháza” és a háziipar propagálása feltűnően hiányzik belőle. Talán csak a „tárgyak alázatossága” miatt, ahogy az antropológus Daniel Miller állítja a tárgyak láthatatlanságának, háttérbe húzódásának általános jegyeként?¹³³ A prózai ok valószínűleg inkább abban áll, hogy a 23-ik utcai árusító hely – mint láttuk – rövid ideig, végeredményben csak alkalmilag működött. A hírlapi forrásokból pedig nem állapítható meg, hogy ennek révén milyen volumenben jutott el a széles amerikai, illetve a vékony amerikai magyar urbánus, felső- és középosztálybeli fogyasztóközönség körébe a magyar mivoltot hangsúlyosan megtestesítő és kifejező magyar specialitások kelléktára. Mindenesetre különféle kiállítások kétségbevonhatatlanul jelzik, hogy az ennek hangsúlyos elemét képező magyar népművészeti s háziipari tárgyak megvoltak magyar családok kezén is. Ezt mutatta az idézett 1910-es chicagói vásár, valamint a National Arts Club 1914-es Newarkra vitt magyar tárlatának helybeliektől származó „kiegészítése”.¹³⁴ Ugyancsak erre utal a magyarok aktív részvétele az 1917-ben a New Jersey Múzeum Trentonban rendezett nagy „óhaza-kiállításán” (*Homeland Exhibit*). Itt iskolás gyerekeket kértek arra, hogy hozzanak hazulról a kiállításához olyan tárgyakat, amiket szüleik még a kivándorlásuk előtti időkből őriznek.¹³⁵ A háborút követően pedig az ún. „nemzetközi kiállításokra”¹³⁶ felkínált magyar anyag Buffalótól Clevelandig, New Yorktól San Franciscóig bizonyítja, hogy a magyar különlegességek szimbolikus értéke ekkor ismételten megnövekedett. Forrásuk pedig a kivándoroltak magukkal hozott tárgyain kívül lehetett akár a Zerkowitz-féle áruda, vagy valamely amerikai vagy amerikai magyar kereskedő üzlete.

ÁTÜLTETHETŐ-E A KÉZMŰVES HAGYOMÁNY?

A háziipari termékek amerikai terjesztésével, s bizonyos népszerűségével, divatjával szorosan összekapcsolódik az a kérdés, hogy vajon a kereskedelmi forgalmon kívül a kivándoroltak körében volt-e valami nyoma e kultúra amerikai meghonosításának. Áttelepítették-e a magyarországi kivándorlók az óhazai kézmű- és háziipar készségeit,

¹³² *Budapesti Hírlap*, 1910. november 13. (270. sz.) 12.

¹³³ Miller 1987: 85–108.

¹³⁴ Részleteit lásd Fejős 2015b: 101–107.

¹³⁵ A magyar lapok fennmaradt számaiban meglepő módon nincs szó erről a kiállításról, pedig a hangsúlyos magyar részvételre az amerikai források szinte mind kitérnek, vö. *Homelands Exhibit Opens at State House Museum. Trenton Evening Times*, April 9, 1917. 7; *Homeland Exhibit Novel Attraction. Trenton Evening Times*, May 2, 1917. 10; *Homelands Show at N. J. Museum. Perth Amboy Evening News*, May 3, 1917. Last edition, p 3; AFA 1917a: 360; AFA 1917b.

¹³⁶ Vö. McCauley 1919; Eaton 1932: 27–67; Bronner 1998: 418–423; Fejős 1993: 153–155; Fejős 1999: 1185–1186.

jellegzetes termékeit? Mindez összefügg azzal az általánosabb kérdéssel, hogy mi a kézművesség szerepe a modern amerikai iparművészet és tárgykultúra alakulásában. Az amerikai iparművészetről Magyarországon 1902-ben elsőként író Diner-Dénes József úgy látta, hogy a tengeren túl mindent a teljes gépesítés határoz meg. „Az amerikaiak a műiparban is alkalmazkodtak a modern fejlődéshez. Az a legfőbb törekvésük, hogy a kézimunkát lehetőleg kikerüljék, s csakis a gépet dolgoztassák. Ezzel pedig a raffinementre beköszönt a vég és most már a készített tárgy célja, rendeltetése szabja meg a mértékadó szempontokat. Ez az oka annak, hogy már is az amerikai iparművészeti holmi a legpraktikusabb, céljának a legjobban megfelelő, a leglogikusabb, s hogy mindamellett szép is. [...] Ez a demokrácia érvényesülése a művészetben.”¹³⁷ Ez a nézet mindenképpen túlzó, inkább a szándékolt jövőt előzetesen beigazoló álláspont. Szinte ugyanekkor Horti Pál a St. Louis-i kiállítás kapcsán éppenséggel az ellenkezőjéről írt: „Modern iparművészete Amerikának még nincsen. Alig kettőt, hármat találtam, az is angol és skót kópia. Igazán modern, művészi, magas tökélyű műipar Amerikának csupán kerámiaja és a sokszorosító művészet s a Tiffany Stúdiók” munkái.¹³⁸ A modernista tendenciák mellett az iparművészet alakulását ugyanakkor az Arts and Crafts mozgalom esztétikájában érvényesülő iparellenesség, a tömeggyártás elutasítása is befolyásolta. Az ipari fejlődés ellentmondásai, káros hatásai megvetették a talajt a kézművesség kultuszának. Ez a század elején az etnikai kézművesség népszerűségét is serkentette.¹³⁹ Ennek jellegét a másság és az esztétikusság egybekapcsolódása jellemezte.¹⁴⁰

A mondottak ellenére a bevándoroltak tevékenysége a mozgalomnak eddig kevésbé méltatott területe. Az egykori források mindenesetre jól mutatják, hogy az amerikai Arts and Crafts peremvidékén számolni kell ezzel az iránnyal is. Sporadikusan ugyan, de voltak törekvések arra vonatkozóan, hogy a bevándoroltak kézművességét az amerikai környezetben továbbéltessék.¹⁴¹ Részben egyes csoportokon belül lehet ilyen elképzelésekkel találkozni, részben a bevándoroltakat felkaroló és támogató filantróp szervezetek törekedtek ennek kibontakoztatására. Ezek olykor – vagy inkább: rendszerint? – össze is kapcsolódtak egymással, vagyis a közösségi házak – settlementek – kézműves bemutatói és tanfolyamai akkor lettek igazán sikeresek, amikor támaszkodhattak a bevándorló csoportok aktivitására. Míg a New York-i Scuola D’Industria Italiana inkább az előbbi törekvések markáns példája – lesz még róla szó –, a társadalmi reformer Jane Addams (1860–1935) által Chicagóban, a Hull-House keretében létesített Munka Múzeuma az utóbbit testesíti meg.¹⁴² Hasonlóképpen, a bostoni Denison House Népi

¹³⁷Diner-Dénes 1902: 327.

¹³⁸Horti 1904: 257. Az éves Arts and Crafts kiállítások kritikái az önmagáért való szépség ellen emeltek szót (lásd a Diener-Dénes említette raffinement-et), lásd Craftsman 1908, 1909.

¹³⁹Binns 1908; Fairbanks 1912; Craftsman 1912; AFA 1914: 335; AFA 1917a: 360–365; Macomber 1918; Cahill 2007. Az amerikai Arts and Crafts törekvéseit lásd Lears 1994: 59–96; Kaplan 2004a, 2004b.

¹⁴⁰Swisher 2016: 92.

¹⁴¹Itt nem tárgyalható külön kérdés az olyan sajátos közösségek esete, mint a hutteriták (újkeresztények), vagy az amishok, a pennsylvaniai németek kézművessége. Vö. Bronner 1998: 416; Krisztinkovich 1982; Perry 2017.

¹⁴²Jane Addams saját ismertetője új kiadásban: Addams 2012. Vö. Luther 1902; Washbourne 1904; Buck 1907. Elemzése: Chinn 2005; Petkewicz 2005; Swisher 2013: 41–43., 70.

Kézművesség Osztálya is (*Folk Handicraft Department*), amely egy 1909-es olasz kiállítás nyomán létrejött kis kézműves részlegből nőtt ki, miután görög, örmény és szíriai nők is bekapcsolódtak a munkába.¹⁴³ New Yorkban főként a Greenwich House tevékenysége követte ezt az irányt. A város bevándoroltak által legsűrűbben lakott negyedében 1902-ben megszervezett settlement ösztönözte a hazulról hozott kézműves ismeretek megtartását, s keretet biztosított ennek műveléséhez. A chicagói Munka Múzeum példájára 1908-ban kiállításon mutatták be a bevándoroltak művészetét. Ír és olasz csipkék mellett különféle – korabeli újságnyelven szólva – „obszúr vidékek” népviseletét, zsidó ceremonális öltözeteket, réz- és bronztárgyakat, fafaragásokat, szőnyeget állítottak ki. Ügyeltek arra, hogy a külföldön készült tárgyakat megkülönböztessék a bevándoroltak helyben készített munkáitól. Ezzel kívánták megmutatni azt, hogy kulturálisan mennyit veszít Amerika, ha gépek mellé kényszeríti az újonnan jött munkásokat, ahelyett, hogy a régi idők szövőszékeinél tartaná meg őket.¹⁴⁴

Mindezen szervezett törekvések mellett egyéni üzleti vállalkozások is sikerrel átül-tethettek mesterségeket. Egy korabeli, sajnálatosan szűkszavú áttekintés szerint New Yorkban az orientalizmus tárgykultúrájának elterjesztése egy kis alsóvárosi szatóc-sboltból indult, s jutott az 5-ik sugárút hatalmas üzletéig. A belga csipkét egy árvaként New Yorkba került lány kezdte népszerűsíteni. Kezdetben nagy batyukkal házról házra járt az otthonról hozatott készlettel, majd gyárat alapított, ahol idővel kétszáz munkás kereste kenyerét a csipkeveréssel. Egy skandináv szövő magániskolát nyitott és az északi országok szövés technikáját honosította meg tanítványai révén. Egy cseh iparművész porcelánfestést és hímzést tanított az egyik settlement égisze alatt. Örmény vállalkozók viszont szinte monopolizálták Amerika-szerte a szőnyegipart.¹⁴⁵

Többet lehet tudni a norvég *hardanger* hímzésről. Mint láthattuk, a Bloomingdale áruház kiemelten hirdette egyik vására alkalmával. Ezt a keleti eredetűnek tartott, a Hardenger-fjord környékén jellemző hímzésfajtát a norvég kivándorlók magukkal vittek az Egyesült Államokba, s ott továbbéltették. A *hardanger* amerikai emlékeit leginkább a National Norwegian-American Museum & Heritage Center őrzi Iowában (korábbi néven: Vesterheim Múzeum).¹⁴⁶ A sikeres áttelepítésnek megvoltak a feltételei.

¹⁴³ Denison 1916; AFA 1917a: 360. Egy csipke mintakönyv a bostoni Szépművészeti Múzeum gyűjteményében található: <http://educators.mfa.org/textile-and-fashion-arts/denison-house-lace-sample-book-112491>. A Denison House 1892-ben a Hull-House mintájára szerveződött meg. A Népi Kézműves Osztály 1917-ben a Pennsylvania Museum and School of Industrial Artban mutatta be munkáit. Néhány ilyen tárgy látható a Smithsonian Amerikai Történelmi Múzeum adatbázisában, például: Görög hímzett „népi kézműves” erszény: https://www.si.edu/es/object/nmah_1442693.

¹⁴⁴ *Charities and the Commons* 1908; Lord 1908. Vö. néhány más settlement felsorolásával Greenwold 2018: 46.

¹⁴⁵ Spicer 1921: 301. – A szerző, Dorothy Gladys Spicer (1893–1975) a YWCA bevándorlókkal foglalkozó osztályának folklorista munkatársa volt, aki a szervezet *Foreign-Born* című lapjában rendszeresen írt a bevándorolt nemzetek-etnikumok szokásairól, hagyományairól, ünnepeiről. Tucatnyi (ismeretterjesztő) néprajzi könyve ellenére a modern amerikai folklorisztikai kézikönyvek nem tartják számon.

¹⁴⁶ Nelson 1995: 163–164; Bronner 1998: 417; Leslie 2007: 191; Funk 2014. Vö. <http://www.hardanger-stoll.com/?page=geschichte&language=us>; <https://vesterheim.org/.Funk>. A *hardanger* a hazai szálonvasos kézimunkák között *kalodás* néven ismert.

Először is kellett előzetes „felfedezése”, standardizálása, ami elsősorban az 1900-as párizsi világkiállításnak köszönhető. Ez a megnevelés előnyösen befolyásolta továbbélését, beleértve amerikai művelését is. A hardanger hímzést a *The Ladies' Home Journal* 1901 májusi száma ismertette először Amerikában egy brooklyni csipkekészítő és szakíró jóvoltából. Sarah Hardley hamarosan egy átfogó kézikönyvet is közreadott. A bő képanyaggal összeállított *The Complete Hardanger Book* 1904-ben jelent meg.¹⁴⁷ A bostoni Priscilla könyvkiadó 1909-ben szintén megjelentetett egy 80 képpel illusztrált hardanger albumot. Ez praktikus módon a technikát és a mintakincset leképezve osztva ismertette, amely segítségével bárki elsajátíthatta az alapokat.¹⁴⁸ Ezek a lépések létrehozták az etnikus-nemzeti tradíció továbbélésének külső feltételeit, ami biztosította, hogy az adott tradíció ki is léphetett önmaga köréből és a közízlés részévé válhatott. Ennek köszönhető, hogy az új körülmények között nem sorvadt el és a bevándorlók sem tagadták meg mint az óhaza túlhaladott emlékét. Megerősödését, amerikai továbbvételét tehát a befogadó közeg is elősegítette. Ez a komplex mechanizmus úgy tűnik, hogy a magyar hímzőkultúra esetében nem érvényesült hatékony módon, bár az amerikai magyar kontextusban egyelőre nincs kellő ismeretünk mindenről.

A *Priscilla Hardanger Book* és Szögyény György ismertető cikkének megjelenésével egy időben a magyar lapokban is feltűnik az óhazai paraszti kézművesség továbbélésének kérdése. A *Bevándorló* című igen színvonalas, hetente kétszer New Yorkban megjelenő lap 1908 karácsonyi számában Fort Lajos Albert *Magyar kézműipar Amerikában* címmel közölt terjedelmes írást. Kiindulópontja egy frissen megjelent olasz hirdetés volt, amit mottóként idézett. Ez a Margherita királynő védnöksége alatt álló Olasz Ipariskola kiállítására hívta fel a figyelmet. Itt olyan csipkéket és hímzéseket mutatnak be, amiket régi minták alapján a New York-i olasz kolónia fiatal asszonyai készítettek mai használatra. Az eset azt példázza – fogalmazott Fort Lajos –, hogy az olasz kormány dicséretes módon „még ide az Egyesült Államokba is átnyújtja a karját az olasz művészet erkölcsi és anyagi támogatására”.¹⁴⁹ Ez a megjegyzés azonban jócskán elhibázta a lényegét. Lehet, hogy tudatosan – a magyar kormány kivándorlókkal kapcsolatos politikája s érzéketlen magatartása kritikájaként, de talán csak tájékozatlanság következtében. Az Olasz Ipariskola, a Scuola D'Industrie Italiane létében és tevékenységében minden más lényegesebb szerepet játszott, mint az olasz kormány támogatása. A királynő szimpátiája abból származott, hogy az olasz csipke és textilművesség szenvedélyes gyűjtőjeként¹⁵⁰ élére állt az elfeledett csipke- és hímzéstechikák megújítását célzó társadalmi törekvéseknek, és védnöke lett az ezt szolgáló, országos hálózatot alkotó ipariskolák szervezetének. Ennek áttelepített részlege volt a New York-i vállalkozás, amit 1905-ben szervezett meg egy amerikai születésű olasz ügyvéd, egy filantróp és egy Rómából meghívott jó hírű szicíliai csipkekészítő, Carolina Amari (1866–1942), aki az első oktatót kiképezte s magával hozta

¹⁴⁷ Hadley 1904. Hivatkozás a *Ladies' Home Journal* cikke: 1. A szerző utóbb *The Lace Maker* címmel lapot szerkesztett.

¹⁴⁸ Brown–Locke (eds.) 1909.

¹⁴⁹ Fort 1908.

¹⁵⁰ Gyűjteményét az 1893-as chicagói világkiállításon is bemutatták a női kézművességnek és művészetnek szentelt Women's Buildingben, lásd Marriotti 1893: 230.

a történeti mintákat. Röviden: helyi kezdeményezőkészség, óhazai társadalmi és szakmai támogatás, emberbaráti szervezetek aktív közreműködése, tudatos piacteremtés, az olasz csipke és hímzés évszázadokra visszamenő híre, a hagyományos technika és formakincs kreatív adaptálása modern használatra mind meghatározó szerepet játszottak az iskola viszonylagos sikerében. Ellenben a kormányzat támogatása legfeljebb a New York-i olasz főkonzul szimpátiáján, vagy az olasz kereskedelmi kamara közreműködésének áttételén keresztül érhető tetten a korabeli beszámolókból. A hirdetés apropója egyébként valószínűleg az volt, hogy az iskola 1908-ban nyitotta meg kis kiállítóhelyét és üzletét a 39-ik utcában, ami 1922-ig fenn is állott.¹⁵¹ Egy új, a fennmaradt emléktárgy vizsgálatára is kiterjedő disszertáció szerint a Scuola tevékenysége jóval több volt annál, mint paternalista – s erős kezű – szószólók önmaguk identitását szolgáló „érdekes kísérlete”. Munkájuk nem is csupán a hagyományos formák modern szükségletekhez való igazítását jelentette, hanem létrehozta azt a közvetítő közeget, amiben a fiatal olasz nők a régi és az új világ között saját helyzetüket s szerepüket aktívan megformálták, együttműködésben egymással, illetve az iskola alapítóival s az új környezet más képviselőivel.¹⁵²

Fort Lajos közelebről nem ismerte a Scuola tevékenységét. Az olasz példára hivatkozva azonban azt fejtegette, hogy az odahaza üzőt háziipart a magyaroknak is folytatni kellene Amerikában, mégpedig saját érdekükben. Mint fogalmazott, elsősorban önmagunk miatt lenne ez fontos, mert itt ennek nagy nemzeti jelentősége van. Ha a helybeliek látják, hogy milyen művészi képesség lakozik bennünk – „a mi népünkben Isteni adomány ez” –, annak eredménye az lesz, hogy – mint mondja –, „nemcsak baromi nehéz, piszkos és rosszul fizetett munkára fognak bennünket felhasználni”. A karácsony előtt megnyílt Arts and Crafts kiállításra is hivatkozik, ahol sok szép tárgy látható, de az mind műkedvelő emberek terméke, nem igazi háziipari alkotás. Hiányzik belőlük a karakter, az egyéni és főképpen a nemzeti jelleg. „Ha odahaza egy szegényes parasztházba betekintünk, több értékes kézműipari terméken akad meg a szemünk, amint amennyit ez az egész kiállítás mutat.”¹⁵³ Az utalás a National Arts Club tárlatára vonatkozott, ami alapvetően az amerikai iparművészet újabb alkotásait vonultatta fel, s *nem* azt a fajta kézművességet, amire Fort Lajos hivatkozott. A korabeli beszámolókból ugyanakkor kiderül, hogy a kiállításon szerepeltek norvég és svéd kézi szövésű szőnyegek, illetve az angliai Haslemere-ből származó paraszti háziipari termékek is, amelyek a régi kézműves hagyomány újraélesztését és gyakorlati felhasználását példázták az amerikai Arts and Crafts képviselői számára.¹⁵⁴ Ez lehetett volna

¹⁵¹ A két helyi szervező: Gino Speranza (1872–1927) ügyvéd és Florence Colgate (1873–1951) volt, 1909-től házastársak (<https://digital.janeaddams.ramapo.edu/items/show/1659>). A műhelynek a Richmond Hill settlement adott helyet. Vö. Lowett 1906 (illusztrációkkal); Sun 1907; Irwin 1907. A kiállítóhely: Pozzetta 1978: 147.

¹⁵² Greenwood 2016: 43–73; Figures 33–56. A szerző elveti George Pozzetta (1978) erősen a paternalizmust hangsúlyozó és a nőket passzívnak tekintő felfogását. Az újabb szemlélet háterébe vö. Auslander 2014.

¹⁵³ Fort 1908.

¹⁵⁴ Craftsman 1908: 475, 484; Teall 1909: 611–613. Haslemere revitalizációjához lásd Crowley 2000; Harrod 2000.

az a pont, ami a magyar háziipar Amerikába telepítésének gondolatát szerves kapcsolatba hozhatta volna az Arts and Crafts irányzatával, illetve képviselőivel. Fort Lajos utalt arra, hogy elképzelését megvitatta olyan amerikaiakkal, akik e mozgalommal kapcsolatban állnak. S míg magyar honfitársai tamáskodtak, az amerikaiak kedvezően nyilatkoztak. Azt remélték – fogalmazott –, hogy „a magyar munkás a kézműipar terén megnyilatkozó műízlésével előnyös befolyást gyakorolna az amerikai munkatársaira”. Az amerikaiak figyelmének felkeltése pedig lassan, de biztosan piacot is teremtené a magyar népies iparművészet termékeinek.

Bizonyosságul arra, hogy nem „idealista rózsaszínű szemüvegen” át nézi a dolgot, Fort Lajos egy konkrét példát is felemlít. Szíriai bevándorlókra hivatkozik, akik Észak Dakota államban, Williston környékén telepedtek le, s miután nem jutottak semmilyen munkához, „ösi foglalkozásukra” hagyatkoztak: elkezdtek szőnyeget készíteni. Egyesek elleneztek, mondván, hogy a pénzszerzés hozta őket Amerikába. Ha szőnyegkészítéssel akartak volna foglalkozni, maradhattak volna otthon. Mégis belekezdtek, s miután jó pénzt kaptak, gyorsan ki sikeres szőnyegtelepet hoztak létre. Ma már – véli a cikkíró – az amerikaiak járnak ide vásárolni, sőt tanulni jönnek a szíriaiaktól. Aligha csalódom – teszi hozzá –, „amikor azt mondom, hogy maholnap amerikai kezek is fognak szőnyeget készíteni”.¹⁵⁵

Hogy ki volt *A Bevándorló* cikkének szerzője, arról nagyon keveset lehet tudni. Fort Lajos Albert 1872-ben Budapesten született, s 1897-ben érkezett az Egyesült Államokba. Amikor 1903-ban megszerezte az amerikai állampolgárságot, mérnökként (*civil engineer*) nevezik meg. Brooklynban lakik, de lakhelyét New Yorkban gyakran váltogatja, viszont 1920-ban már Floridában találjuk, ahol saját építészirodát tart fenn és belép az American Institute of Architects tagjai közé.¹⁵⁶ A cikket kommentáló Singer Mihály, *A Bevándorló* szerkesztője a lap munkatársának nevezte, noha névvel jegyzett más cikket – egy továbbin kívül – nem találni a lapban. Feltűnő, hogy foglalkozása s ismertsége ellenére nem szerepel az 1909-ben alakult Amerikai Magyar Mérnök és Építész Egyesület tagjai, tisztségviselői között.¹⁵⁷ Cikkének jelentőségét a lapszerkesztő külön kiemelte. Fort felszólalását a magyar kézműipar amerikai fejlesztéséért párhuzamba állította annak szükségességével, hogy a magyar ipart az óhazában széles társadalmi mozgalomnak kellene felkarolnia. Mert „míg a magyar ipar a *tulipánszövetséges* Magyarország és a *nemzeti* kormány idején [csak] tengődik”, az elmúlt évben is óriási, 1164 millió korona értékben vittek be külföldi árut Magyarországra. A ret-

¹⁵⁵Fort 1908. A willistoni szír szőnyegkészítés nyomait sem az egykorú gazdasági jelentésben, sem a környékről írt mai történeti irodalomban nem sikerült azonosítani. A szír bevándorlók jellemző foglalkozásaként a vándor árusítást említik, lásd Houghton 1911; Sherman–Whitney–Guerrero 2002; Bronner 2015.

¹⁵⁶New York Naturalization Index (Soundex), 1792–1906, database with images, *FamilySearch*, Louis A Fort, 1903. – Amerikába érkezett 1897-ben. Továbbá: US Passport Applications, 1795–1925, database with images, *FamilySearch*, Louis A. Fort 1905. – Amerikába érkezési 1897-ben a Friedrich der Grosse fedélzetén. US Census 1910, Assembly District 34. Bronx Borough, ED 1551. sheet 1B, family15; US Census 1920, Tampa Ward 3, Hillsborough, Florida, ED 40, sheet 23A, family 574. Az építészeti szövetség tagnévsora: AIA 1921: 19.

¹⁵⁷*A Bevándorló*, 1909. január 19. 3., január 22. 2.

tentő nagy szám újra megmutatja az Amerikában élő magyaroknak, hogy miért kellett hazát cserélni a puszta megélhetés kedvéért.¹⁵⁸

A szerző és a szerkesztő várakozása ellenére Fort Lajos cikke a magyar lapokban visszhangtalan maradt, mindössze a távoli nyugat-kanadai Winnipegben megjelenő *Kanadai Magyarság* foglalkozott a felvetéssel. A támogató Németh Péter, a lap nemrégiben Clevelandból átteleptült szerkesztője volt, aki közléről ismerte és pártolta Zerkowicz Emil törekvéseit.¹⁵⁹ Németh egyetértett a „kiváló mérnök” általa korszakalkotónak nevezett elképzelésével. S hol volna alkalmasabb talaj a magyar kézműipar meghonosítására Amerikában, mint épp Kanadában, „ahol – mint írja – a hosszú tél bő alkalmat nyújt népünknek, hogy az ő-hazából magával hozott istenadta tehetséget a kézműipar terén kihasználja és gyümölcsöztesse”.¹⁶⁰ Olvasóit rövidesen egy nagyobb cikkben buzdította, hogy a magyar telepeken ne legyen egyetlen ház se, ahol a hosszú télen tétlenkednének az emberek. „Hisszük, hogy minden telepen akad, aki a szőnyeg készítést, a fonást, a varrottas holmit, a cserépedény előállítását vagy hasonló magyar házi iparczikkek készítését érti.” Követendő példaként Kollár Albertet említi, aki West Selkirk falucskából levélben kereste fel a szerkesztőséget és bejelentette, hogy a „kézműipar egyik hasznos ágával, a kosárkötéssel” kíván foglalkozni.¹⁶¹ Róla pár hónap múlva ismét hírt adott – mégpedig annak kapcsán, hogy a magyar háziipar elterjesztését bizony „nem karolta föl Kanada magyarsága”. Vannak azért jó példák, több helyen „sorompóba állott a nép”. Kollár szorgalmasan dolgozik, fűzfavesszőből font kosarai híressé tették. Készít poggyászkosarakat, papír-, virág- és szennyesruha-tartókat, méhkasokat. Igen kerestek ruháskosarai, amelyek ára 60 és 75 cent, illetve a nagyobbakért egy dollárt számít. Termékeit bemutatják a winniepei „angol klubban” is, ahol újabban a „bevándorlók iparágainak terjesztését tartják szem előtt”.¹⁶² A magyar háziipart ő képviselte az 1909 nyarán megtartott winniepei nemzetközi gazdasági és ipari kiállításon. Tizenkét nagyméretű, „erős, jól formált és jól használható” vesszőkosarával díjat nyert.¹⁶³ Kollár Albertről annyit lehet tudni, hogy harminc éves korában feleségével vándorolt ki 1904-ben, s valószínűleg a Győr megyei Nagybajcsón született.

¹⁵⁸ Singer Mihály: Magyar ipar. *A Bevándorló*, 1909. január 5. 1. – kiemelés az eredetiben. A Tulipán-kert mozgalom naiv, szimbolikus gesztusokban kimerülő iparpártolási mozgalmát lásd Gellért 2005; Bajzik 2015.

¹⁵⁹ Ő volt ugyanis az egyik, aki pár évvel korábban, még mint St. Louis-i újságszerkesztő fogadta Zerkowiczot a New York-i kikötőben (a másik Berkó D. Géza, az *Amerikai Magyar Népszava* tulajdonosa volt), lásd a 110. jegyzetet.

¹⁶⁰ Visszhang. Magyar kézműipar Amerikában. *Kanadai Magyarság*, 1909. január 1. A cikket átveszi: *A Bevándorló*, 1909. január 8. 3.

¹⁶¹ Németh 1909., átveszi: *A Bevándorló*, 1909. január 22. 2.

¹⁶² A magyar házi ipar cikkek. *Kanadai Magyarság*, 1909. április 2. 2.

¹⁶³ Előzetes hír a kiállításról: *Kanadai Magyarság*, 1909. június 25. 1. Beszámoló: Display of Fine Arts. *Manitoba Morning Free Press*, July 12, 1909. 2. A kanadai tartományi kiállítások a gazdaságfejlődés jelentékeny tényezői voltak a 19. század közepétől kezdődően, lásd Heaman 1999: 79–105.

Arról nincs adat, hogy a kosárfonást már otthon kitanulta-e, vagy csak a kanadai prérin adta magát erre.¹⁶⁴

Valamivel később Németh Péter fogalmazta meg legpontosabban, hogy a kivándorlást és a nemzeti ipart miképpen lehetne – illetve kellene – egységben látni. Példaként a német kulturális nacionalizmus ideája lebegett a szeme előtt. Mint figyelmeztette olvasóit – s közvetve a kormányzatot –, akik kénytelenek voltak kivándorolni, nem hazatérők és legfőképp nem üldözendők. „[M]it is mondott a németek büszke és praktikus császára? Azt, hogy minden külföldön élő német a német eszmék hirdetője, a német kereskedelem és ipar ügynöke, s a nemzet joggal számít rájuk. És nem felejtjük el, hogy a magyar ipari exportnak és a nemzeti ideáloknak egyaránt ma is egyik erős támasza az amerikai magyar.”¹⁶⁵

A *Bevándorló* hasábjain Fort Lajos is rövid időn belül visszatért a témára. Két újabb New Yorkban látható kiállítás hatására szólalt meg ismét. Újfent szóvá tette, hogy a magyarok miért nem aktívabbak saját értékeik ápolásában és megmutatásában. Pató Pál Amerikában – írta cikke címéül. A korábbi olasz példa után, ezúttal egy ír és egy német vállalkozásra hivatkozik. Az írek – mint mondja – éppen a 6-ik sugárúti O’Neill–Adams nagyáruházban mutatják be kiállításukat, amely három fiatal lány ízléses csipkemunkáit öleli fel. De mindez egy alaposabb ír kulturális akció része, ugyanis nemrég érkezett otthonról egy katolikus pap, hogy egyenesse az ír kézműipar útját az újvilágban. A lányok az írországi Longhlynn Technical School tanítványai. Az iskolát közadakozásból tartják fenn, de New York-i kiállításuk csak másodsorban céloz az intézet számára nyereséget. Elsődleges az ír nemzeti jelleg feltüntetése. Mi pedig itt azt sem bánjuk – jegyzi meg Fort Lajos –, hogy a Macy áruházaiiban „híres kalotaszegi varrottasunkat mint *Bulgarian* hand-embroidery-t bocsátják áruba”. A másik példája a Metropolitan Múzeumban megnyílt nagy német kiállítás. Mi miért nem mutatjuk be művészetünket? – teszi fel a kérdést. Az angol csodálkozik azon – folytatja –, hogy van művészetünk, s ezt ki kellene használni. Otthon viszont azt gondolják, hogy bankot és hajóstársulatot kell inkább szubvencionálni, „kulturális célok támogatására – zárja gondolatmenetét –, a bennünk lakó művészi erő kifejtésére és bemutatására nem gondolnak”.¹⁶⁶

A német kiállítás mint a nemzeti önkép kimutatása teljesen egybevág azzal, amit ugyanekkor – mint láttuk – Zerkowitz Emil is javasolt a magyar kormányzatnak. Átütő sikere – a szezon fő attrakciójaként¹⁶⁷ – igazolta az elképzelés helyességét. Az „ír módszerhez” hasonló magyar akciót viszont nem ismerünk. „Hány magyar jött?” – tette föl epésen a kérdést *A Bevándorló* szerkesztője Fort Lajos második cikke után.¹⁶⁸ Utólag is csak azt mondhatjuk, hogy ha volt is ilyen a későbbiekben, (egyelőre) nem tudunk

¹⁶⁴Hungary, Catholic Church Records, 1636–1895, database, *FamilySearch*, Albert Kollár, 05 Apr 1874; Recensement du Canada de 1911, database, *FamilySearch*, Albert Kollár, 1911; citing Census, Selkirk Sub-Districts 16-59, Manitoba, Canada. – három gyermekük van.

¹⁶⁵Németh 1913. Ennek korlátozottságát tette szóvá: Kádár 1912: 374; Rác–Rónay 1913: 154.

¹⁶⁶Fort 1909. – kiemelés az eredetiben.

¹⁶⁷NYT 1909b; MacDonald 1909. Zerkowitz javaslata elkészítésekor tudott a tervezett német kiállítástól, lásd Zerkowitz 1908c: 3.

¹⁶⁸Szilánkok. *A Bevándorló*, 1909. január 19. 3.

róla. Ahhoz is további kutatásokra van szükség, hogy kiderítsük, vajon a magyarországi háziipar tevékeny munkásai közül voltak-e olyanok, akik legalább időlegesen a tengerentúlon próbálkoztak. Magyar Carolina Amariról nincs tudomásunk, habár az ormánsági, kiscsányi szövőnő, Zsigmond Julia másfél éves angliai tartózkodás után Amerikába is továbbment.¹⁶⁹ Sőt, annak is van nyoma, hogy az Izabella háziipari-egyletben dolgozó asszonyok „*hírét hallva munkájuk nagy kelendőségének, hajóra kelnek, magukkal viszik a pozsonyi mintákat és ezeket készítik az Újvilágban, nagyban, jó pénzért*”. Míg itthon naponta 80 fillért keresnek, odakint másfél, sőt két dollár napi keresetre tesznek szert.¹⁷⁰ Olyan tudatos elképzelés azonban, ami a korabeli újsághírekből kirajzolódóan az írek látogatását mozgatta, egyáltalán nem észlelhető a magyar forrásokban. Az ír katolikus pap, Father Michael O’Flanagan és a felújított ír csipkeipart demonstráló három aktív kézműves szinte körbejárta az egész országot. Gyakorlati bemutatókkal összekötött előadásokon népszerűsítették az ír csipkekészítés különféle technikáit s az óhazai hagyományos ír életmódot. Egy-egy áruházban több napig, vagy akár egy hétig tartó kiállításokon szemléltették a csipkekészítés fortélyait. A Fort Lajos által említett New York-i bemutató nem volt egyedi alkalom. Jártak Washingtonban, Minneapolisban, Kansasban és másutt. A kaliforniai Oaklandban például a Hale Brothers áruház adott egy egész hétig otthont a bemutatónak.¹⁷¹ Nyilván föltehető a kérdés, hogy hosszabb távon mi volt ezeknek az előadásoknak a hatása. Vajon hozzájárultak-e valamilyen mértékben a hagyományos technikák meghonosításához az ír kivándoroltak körében? Erre alighanem nincs egyértelmű válasz. Az adott pillanatban azonban jól kifejezik a közösségileg fontosnak tartott kulturális értékek megőrzésének és aktív használatának igényét.

Az olasz, az ír vagy a norvég példa, illetve az ezzel kapcsolatos magyar reflexió minden esetlegessége ellenére sokatmondó. Anyagi, emberbaráti vagy erkölcsi okok – így elsősorban a nemzeti öntudat ápolása – miatt az óhazai hagyományos kézművesség és háziipar átültetése és megújítása a 20. század első évtizedében tetten érhető az Egyesült Államokban. Talán csak szórványosan, de mégis csak aktív gyakorlatként érvényesült, vagy legalább is az erről való eszmecserék szintjén – mint a magyarok esetében.

¹⁶⁹ A pécsi országos kiállításon, ahol ezüstérmet nyert, saját szövőszékén dolgozva mutatta be munkáit (Pálffy 1907). A londoni magyar kiállításon aranyéremmel tüntették ki, s ezt követően ott maradt, hogy kitanulja a szövés fejlesztésének módszereit – többek között Manchester szövőgyáraiban. Hazatért, de az értékesítés megoldatlanságai miatt úgy látta, hogy a háziiparnak nincsenek lehetőségei Baranyában, s kiment Amerikába, egy szövőgyárban vállalt munkát. Későbbi sorsa egyelőre ismeretlen. Lásd: Az ormánsági menyecske Angliában. *Pécsi Napló*, 1909a:3.; 1909b:8.; *Pécsi Napló* 1910: 2.

¹⁷⁰ Pozsonyi háziipar Amerikában. *Magyar Ipar*, 27. 1906. március 4. (9. sz.) 185. – kiemelés az eredetiben.

¹⁷¹ NYT 1909a; Irish Lace Making. *The Irish Standard*, January 23, 1909. 2; Irish Lacemaking. *The Washington Post*, February 28, 1909. 2; An Exhibit of Irish Lace Making. *Oakland Tribune*, May 16, 1909. 21. (képpel). A csipkeipar revitalizációjához lásd Craftsman 1908; Spenceley 1973.

EPILOGUS

10. kép. Úrasztali terítő, hímzése, 1909. Keweenaw Historical Park Michigan gyűjteménye.

Amikor Fort Lajos azt nehezményezte, hogy a magyar kivándoroltak nem őrzik meg óhazai művészetüket és a kormány nem támogatja őket ebben, nem számolt azzal, hogy átkelve az óceánon nem szűnik meg minden automatikusan. Az uralkodó diskurzus ugyan ezt állította és sugallta, hiszen például a paraszti kultúrát tekintve az éltető közeg eltűnése, széttörése, illetve az új környezetben az új életvitel radikális változást eredményezett. Ha volt alkalom, ha volt meghatározott cél, a tudások azonban újra mobilizálhatókká váltak. Talán nem minden kézműves technika, vagy mesterség esetében, de a nők hímezni tudása ilyen lappangó, olykor jól látható eredményt produkáló kulturális tőkét képezett. A Chicagóba megtelepedett „viski nők mind híresek a

kézimunkájukról” – írta róluk amúgy mellékesen egy magyar utazási ügynök, miután megbízásukból felkereste az óhazai rokonságot.¹⁷² Zárásként lássunk egy valóságos magyar hímzést ugyanabból az 1909-es évből, amikor Fort Lajos a kézműipar amerikai fejlesztése mellett tört lándzsát. A hímzést (10. kép) Dudich Józsefné született Balogh Julianna (1859–1930) készítette és ajándékozta a minden magyar központtól nagy távolságra, a michigani rézbányák vidékén még felavatás előtt álló kearsarge-i magyar református templomnak. Mint hímzett szövege is tanúsítja, „az Úr Asztalára” készült 1909. május 30-ára. Pünkösöd ünnepét ülték, s ekkor mutatkozott be az egyház új lelkésze, Fazekas Sándor.¹⁷³ Voltak tehát a kivándorlók birtokában magukkal hozott, „áttelepített” készségek, készültek óhazai mintára hímzések, kézműves termékek, csak éppen alig, vagy egyáltalán nem méltattuk eddig figyelemre azokat. Mindvégig homályban maradtak, ritkán írtak róluk a lapok, legfeljebb egy-egy ünnepi alkalom szükséges háttér dekorációjaként tűnnek a szemünk elé. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy mára ez az emléanyag jórészt megsemmisült. Amit mégis ki lehet róluk deríteni, a múlt lényeges aspektusait őrzik. Megtestesítik az Én és a csoportidentitás aktuális mibenlétét.¹⁷⁴ A kutatás előtt álló feladat tehát ebben az irányban is adott.

¹⁷²Fekete 1925: 4.

¹⁷³Az asszony születési helyét nem ismerjük, meghalt a rézvidéki Allouezben 71 éves korában: Michigan Death Certificates, 1921–1952, database, *FamilySearch*, Juliana Dudick, 30 Jul 1930. Férje az Ung megyei Vajkóczról származott. Fazekas Sándor megérkezéséhez: Csépké István lelkész levele Kuthy Zoltán esperesnek, dátum nélkül. Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára, 2f. 123. d. 4429–1908.

¹⁷⁴Attfield 2000: 121. Vö. Goggin–Tobin 2009.

Források

ADDAMS, Jane

- 1912 The Hull-House Labor Museum. In *The Child in the City: A Series of Papers Presented at the Conferences Held During The Chicago Child Welfare Exhibit*. 410–414. Chicago: Chicago School of Civics and Philanthropy, The Department of Social Investigation. https://hullhouse.uic.edu/hull/urbanexp/main.cgi?file=new/show_doc.ptt&doc=589&chap=61

AFA

- 1914 The Fifth Annual Convention of the American Federation of Arts. *Art and Progress* 5. 9. (July) 335–337.
- 1917a The 1917 Convention: The American Federation of Arts. *The American Magazine of Art* 8. 9. (July) 356–365.
- 1917b Exhibition – Native Arts of Foreign-Born People. *The American Magazine of Art* 8. 9. (July) 377.
- 1919 The Handicrafts of our Foreign-Born. *The American Magazine of Art* 10. 10. (August) 398.
- 1920 Art and Americanization: Arts and Crafts of the Homelands Exhibition. *The American Magazine of Art* 11. 3. (January) 97–101.

AIA

- 1921 The American Institute of Architects. *The Annuary 1921–1922*. Washington, The Octagon House.

BERKÓ D. Géza (szerk.)

- 1910 *Az Amerikai Magyar Népszava jubileumi diszalbuma, 1899–1909*. New York: Amerikai Magyar Népszava.

BINNS, Charles

- 1908 The Arts and Crafts Movement in America. *The Craftsman* XIV. 3. (June) 275–279.

Bloomingtondale

- 1886 *Bloomingtondale's Illustrated 1886 Catalogue*. New York: Bloomingtondale Brothers. (Új kiadás: Courier Corporation 2013)

BROWN, Nellie Clarke – LOCKE, Elma Iona (eds.)

- 1909 *The Priscilla Hardanger Book. A Collection of Beautiful Design in Hardanger Embroidery. With Lessons and Stitches*. Boston: The Priscilla Publishing Co.

BUCK, Mertice Maccree

- 1907 Hull-House Labor Museum where Women are Taught Spinning and Weaving, and also the History of these Industries. *The Craftsman* XIII. 2. (November) 229–230.

Butterick

- 1905 *Embroideries and their stitches*. New York: Butterick Pub. Co. Online: HEART, <http://hearth.library.cornell.edu/>

Charities and the Commons

- 1908 Immigrant Arts at Greenwich House. *Charities and the Commons* 20. May 2. 146.

Chicago Tribune

- 1892 Beautiful embroideries made by Hungarian women. *Chicago Tribune* February 6, 16. (4 kép).

Craftsman

- 1906 Our Home Department: 'Fancy Work' as a Phase of Industrial Art. *The Craftsman* X. 3. (May) 270–276.
- 1908 The Annual Arts and Crafts Exhibition at the National Arts Club, New York. *The Craftsman* XIII. 4. (January) 475–485.
- 1908 The Dun Emer industries in Ireland: a successful example of the revival of handicrafts in a farming community. *The Craftsman* XIV. 1. (April). 112–114.
- 1912 Handicraft of Today's Civilisation. *The Craftsman* XXII. 3. (June) 302–318.

CRANE, Josepha

- 1904 Roumanian Embroidery. *Home Needlework Magazine* 6. 2. 121–126.

Delineator

- 1904 Hungarian Embroidery. *The Delineator: An Illustrated Magazine of Literature and Fashion* 64. 1. (July) 114–115.

Denison House

- 1916 The Folk Handicrafts Department. Denison House. The College Settlement in Boston. In: *Annual Report for the year ending October 1, 1916*. 28–31. [Boston 1916.] <http://archive.org>.

DINER-DÉNES József

- 1902 A brit iparművészeti kiállítás. *Művészet* 1. 5. 324–327.

EATON, Allen H.

- 1932 *Immigrant Gifts to American Life. Contributions of our Foreign-Born Citizens to American Culture*. New York: Russel Sage Foundation.

FAIRBANKS, Mary Lord

- 1912 The Native Arts of Our Foreign Population. *Art and Progress* 3. 6. (April) 550–553.

FISCHER Samu

- 1876 Tárcaza Philadelphiából. *Fővárosi Lapok* 13. június 7. (129. sz.)

FORT Lajos Albert

- 1908 Magyar kézműipar Amerikában. *A Bevándorló* december 22. (102. sz.) p. 8.
- 1909 Pató Pál Amerikában. Szélgjegyzetek az írek és németek kiállításához. *A Bevándorló* január 15. (5. sz.) p. 1.

GELLÉRI Mór

- 1904a A st.-louisi kiállítás magyar osztálya. *Magyar Ipar* XXV. augusztus 14. (33. sz.) 697–699.
- 1904b *Egy amerikai világkiállítás körül*. Budapest: Singer és Wolfner.
- 1912 *Hetven év a magyar ipar történetéből. Az Országos Iparegyesület működése 1842–1912*. Budapest: Országos Iparegyesület.

GRAY, Helen Sayr

- 1909 Domestic Science in the Schools and Colleges. *The North American Review* 190. No. 645. 200–211.

GRIFFIN, Lilian Baynes

- 1902 Porto Rican Lace Work. *Home Needlework Magazine* IV. 4. 318–322.

GYARMATHY Zsigáné

- 1896 *Tarka képek a kalotaszegi varrottas világából*. Budapest: Franklin-Társulat.
- 1903a Tisztelt Szerkesztő Úr! *Pécsi Napló* XII. február 7. (30. sz.) p. 4.

- 1903b A Korbay Ferencz anyja. *Magyar Szó* IV. 27. 5–6.
- GYÖRGYI Kálmán
- 1910 A svéd kiállítás tanulságai. *Magyar Iparművészet* 13. 1. 1–16.
- HADLEY, Sarah
- 1904 *The Complete Hardanger Book*. New York: D. S. Bennett, Publisher.
- HIMLER Márton
- 1953 A száz éves magyar sajtó (Nyitray Emil). *Szabadság* 64. augusztus 4. (184. sz.) p. 2.
- HOLLISTER, Edgar J.
- 1908 Can intensive farming be made practical and profitable for the inexperienced man from the city? *The Craftsman* XIV. 4. (July) 397–403.
- HORTI Pál
- 1904 A st. louis-i világiállítás. *Magyar Iparművészet* 7. 6. 249–313.
- HOUGHTON, Louise Seymour
- 1911 Syrians in the United States. *The Survey* 26. 480–495, 647–665, 786–803; 27. (1) 957–968.
- IGNOTUS
- 1904 St.-Louisba! *A Hét* 15. július 10. (28. sz.) 443–444.
- IPARFELÜGYELŐK
- 1904–1907 A Magyar Királyi Iparfelügyelők tevékenysége az ... években. Budapest: Kereskedelemügyi Minisztérium.
- IRWIN, Elisabeth A.
- 1907 The Story of a Transplanted Industry: Lace Workers of the Italian Quarter of New York. *The Craftsman* XII. 4. (July) 404–409.
- KÁDÁR Gusztáv
- 1912 Az amerikai magyarságról. *Magyar Figyelő* 2. 4. 370–376.
- KECSKEMÉTHY Aurél
- 1877 *Jelenítése a philadelphiai világtárlatról*. Budapest: Pesti ny.
- KENDE Géza
- 1927 *Magyarok Amerikában I–II*. Cleveland: Szabadság.
- KOVÁCS Gyula
- 1914 *Kivitelünk fejlesztése a Kereskedelmi Múzeum útján*. [Budapest]: Pester Lloyd.
- LEVETUS, A. S.
- 1910 The Revival of Lace Making in Hungary. *The Studio: An Illustrated Magazine of Fine and Applied Art* 51. No. 211. 30–35.
- LÁZÁR Béláné
- 1906 A zsebelyi háziipar. *Magyar Ipar* április 15 (15. sz.) 313.
- LIPTAY Pál
- 1871 Magyar Amerika III. *Vasárnapi Ujság* 18. október 1. (40. sz.) 502–503.
- 1872 A new-yorki magyar telepről. *Fővárosi Lapok* február 9. (31. sz.) 132–133.
- 1873 Magyar Amerika I. *Vasárnapi Ujság*, 20. május 10. (19. sz.) 227–228.
- 1876a A világtárlatról. *Fővárosi Lapok*, június 23. (142. sz.) 666–887.
- 1876b Magyarország Philadelphiában. *Hon* XIV. július 8. (155. sz.)
- LORD, Katherine
- 1908 The Greenwich Handicraft School. *The Craftsman* XIII. 6. (March) 715–721.

LOVETT, Eva

1906 Italian Lace School in New York. *International Studio* 29. xii–xix.

LUTHER, Jessie

1902 The Labor Museum at Hull House. *The Commons* 70. 7. 1–13. (https://hullhouse.uic.edu/hull/urbanexp/main.cgi?file=new/show_doc.ptt&doc=862&chap=61)

MACDONALD, M. Irwin

1909 Modern German art: its revelation of present social and political conditions in Prussianized Germany. *The Craftsman* XV. 6. (March) 631–648.

MACOMBER, H. Percy

1918 The Future of the Handicrafts. *The American Magazine of Art* 9. 5. (March) 192–195.

Magyar Háziipar

1910 Költséges tanulságok. Egy háziipari intézmény csődje. *Magyar Háziipar* I. augusztus 1 (8–9. sz.) 2–4.

MARRIOTTI, Eva

1893 Italy. In Elliott, Maud Howe (ed.): *Art and Handicraft in the Woman's Building of the World's Columbian Exposition*, Chicago, 1893. 226–232. Paris – New York: Goupil & Co.

MCCAULEY, Lena M.

1919 The All-American Exposition in Chicago. *The American Magazine of Art*, 11. 1. (November) 7–10.

MISKOLCZI Henrik

1889 Tengerentúli magyarok. *Fővárosi Lapok* 26. május 24. 1049–1051.

MOLNÁR Lipót

1924 Az Amerikai Magyar Kereskedelmi Kamara. *Amerikai Magyar Népszava* április 20. Huszonötéves jubileumi szám, Jubileumi melléklet, 6.

NÉMETH Péter

1909 A magyar háziipar Kanadában. *Kanadai Magyarság* 4. január 15. (3. sz.) 1.

1913 A kivándorlásról. *Magyarország* 20. december 28. (306. sz.) 7.

NYT

1909a To Teach Lacemaking Here. *New York Times* January 3. 18.

1909b The German Exhibition in the Metropolitan Museum One of the Season's Chief Attractions. *New York Times* Sunday, Jan 10, 1909. 58.

Pallas

é. n. *Pallas lexikon*. Budapest: Arcanum Kézikönyvtár. Online.

PÁLFI József

1907 A pécsi országos kiállítás (Vége.). *Iparvédelem* augusztus 20. (15. sz.) 4–5.

PETROVICS Elek

1924 Munkácsy humora. *Új Idők* 30. július 20. 69.

Pécsi Napló

1899 Magyar háziipari cikkek Chicagóban. *Pécsi Napló* VIII. október 13. (234. sz.)

1902 Magyar háziipari cikkek kivitele – Amerikába. *Pécsi Napló* XI. december 28. (296. sz.) 1–3.

1903a A magyar háziipari cikkek az amerikai piacon. *Pécsi Napló* XII. február 1. (26. sz.) 1–4.

- 1903b A „Pécsi Napló” akciója a magyar háziipar érdekében. *Pécsi Napló* XII. február 7. (30. sz.) 4.
- 1909a Az ormánsági menyecske Angliában. *Pécsi Napló* augusztus 27. (194. sz.) 3.
- 1909b A házaló háziipar. *Pécsi Napló* XVIII. október 3. (225. sz.) 8.
- 1910 Baranya háziipara. *Pécsi Napló* XIX. október 23. (241. sz.) 1–2.
- PRÉM József
- 1904 Munkácsy dolgozótársai. *Művészet* 4. 245–248.
- RÁCZ-RÓNAY Károly
- 1913 Az amerikai magyarságról. *Magyar Figyelő* 3. 1. 149–155.
- R[áth Károly]
- 1899 Háziipar-export. *Magyar Kereskedelmi Múzeum* 9. január 28. (5. sz.) 49–50.
- 1901 Magyar háziipar. *Magyar Ipar* XXII. január 6. (1. sz.) 1–12.
- ROSKOVICZ Arthur
- 1901 Iparczikkeink Amerikában. Az amerikai magyarok mozgalma. *Magyar Ipar* XXII. szeptember 8. (36. sz.) 962–963.
- ROZSNYAY Kálmán
- 1943 „Öregedő diák élő emlékei”. Budapest: Szépműves Műhely.
- SHERMAN, John Dickson, Mrs.
- 2003 Women’s Clubs in the Middle Western States (1906). In Beer, Janet – Fora, Anne-Marie – Joslin, Katherine (eds.): *American Feminism. Key Source Documents 1848–1920*. Vol. IV. 29–51. London – New York: Routledge.
- SMITH, Pamela Colman
- 1908 Should the Art Student Think? *The Craftsman* XIV. 4. (July) 417–419.
- SPICER, Dorothy Gladys [D. G. S.]
- 1921 Foreign Handicraft and European Craftsmen in America. *Foreign-Born: A Bulletin of International Service* II. 10. 300–302.
- STICKLEY, Gustav
- 1907 Social Unrest: A Condition brought about by separating the people into two factions, capital and labor. *The Craftsman* XIII. 2. (November) 183–191.
- 1908a How the Government Could Aid in Bringing about a Much-needed Reform in the Industrial System of this Country. *The Craftsman* XIII. 5. (February) 553–562.
- 1908b Small Farming and Profitable Handicrafts: a General Outline of the Practical Features of the Plan. *The Craftsman* XIV. 1. (April) 52–64.
- 1913 The Craftsman Movement: Its Origins and Growth. *The Craftsman* XXV. 1. (October) 17–26.
- Sun
- 1907 School of the Lace Makers: A Work Carried on Here as in Italy. *The Sun* January 27, 1907. Second section, 3.
- Survey
- 1914 A Pageant of the Nations in New York. *The Survey* 32. 8. (May 16) 209–210.
- SZÁVAY Gyula
- 1900 *Amerikáról a philadelphiai nemzetközi keresk. kongresszus és kiállítás alkalmából*. Győr: Pannonia-Könyvnyomda.

SZINNYEY József

é. n. *Magyar írók élete és munkái*. Budapest: Arcanum Kéziróarchívum. Online.

SZÖGYÉNY, George de

1908 Profitable Handicrafts and the Successful Promotion of Home Industries. *The Craftsman* XIII. 6. (March) 653–662.

SZTERÉNYI József

1895 A háziipari bazár. *Magyar Kereskedelmi Múzeum* („Kereskedelmi Közlemények”) V. 20. május 15. 157–160.

[Szterényi József]

1905 *Emlékirat a kivitelről. Javaslatok a kivitel szervezésére*. Budapest: Kiadja a kereskedelemügyi m. kir. miniszter.

Tavaszi

1909 Tavaszi vásár. *Katolikus Szemle* 23. 6. 587–598.

TEALL, Gardner

1909 The National Arts Club of New York: its position as a factor in the encouragement of the fine arts, and why it is worth while, *The Craftsman* XV. 5. (February) 604–613.

UNDI, Mária

1934 *Hungarian Fancy Needlework and Weaving. The History of Hungarian Decorative Embroideries and Weavings from the Time of the Occupation of Hungary by the Magyars till Today*. Budapest: Mária Undi.

ÚJVÁRI Péter (szerk.)

1929 *Magyar zsidó lexikon*. Budapest: A Magyar zsidó lexikon kiadása. (Internetes változat, 2006)

VÁKÁR P. Artúr

1930 „Amerikai Nemzetőr”. *Budapesti Hírlap* január 31. (25. sz.) 13–14.

WASHBURNE, Marion Foster

1904 A Labor Museum. *The Craftsman* VI. 6. (September) 570–580.

WHEELER, Candace

1921 *The Development of Embroidery in America*. New York: Harper & Brothers Publishers.

ZERKOWITZ Emil

1904a Magyarország Amerikában. *Vasárnapi Ujság* 51. szept. 25. (39. sz.) 661–663.

1904b Magyarok Amerikában és a st. louis-i béke-kongresszus. *Vasárnapi Ujság* 51. október 2. (40. sz.) 678–680.

1905a *Amerikai kereskedők*. Budapest: Singer és Wolfner.

1905b Kivándorlók pénze. *Kivándorló* 1. január 22. (4. sz.) 2.

1906a Az Egyesült Államok 1905. évi gazdasági állapotáról. *Közgazdasági Értesítő*, 1. március 8. (10. sz.) 1121–1134.

1906b Bor- és szeszáruk kivitele az Egyesült-Államokba. *Közgazdasági Értesítő* 1. március 8. (10. sz.) 1134–1138.

1906c Amerikai Magyar Kereskedelmi Kamara. *Amerikai Magyar Népszava* szeptember 10. 2. [ismerteti: *Budapesti Hírlap* 1906. szeptember 23. (261. sz.) 32.]

1907a The Hegemony of Hungary. In Alliance with Austria, It Never Abdicated Its National Independence. *New York Times* October 13. 8.

- 1907b Magyar kivitel az Egyesült Államokba. Magyarországról Amerikába érkezett áruk vámjai. *Magyar Napilap* augusztus 14. 2.
- 1908a Kivándorlás, vagy visszavándorlás. *Magyar Ipar* 276–277.
- 1908b Magyarok Amerikában. *Pesti Hírlap* 30. 1908. január 19. (17. sz.)
- 1908c Művészeti kiállítás Amerikában. *Magyar Hírlap* 18. augusztus 27. (205. sz.) 3–4.
- 1910 Hungary's Industrial Growth and the United States. *New York Times* January 9. 52.
- 1911 Magyarok Amerikában. *Magyar Hírlap* 21. április 16. 38–40.
- 1914 *A konzul a külkereskedelemben*. Budapest: Globus ny.

Irodalom

ALVÁRI Csaba

- 2012 A philadelphiai kiállítás és a magyarok. *A Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Évkönyve* 2. 21–28.

ATTFIELD, Judy

- 2000 *Wild Things. The Material Culture of Everyday Life*. Oxford – New York: Berg.

AUSLANDER, Leora

- 2014 *Deploying Material Culture to Write the History of Gender and Sexuality: the Example of Clothing and Textiles*. *Clio* 2. (No. 40.) 157–178.

BAJZIK Zsolt

- 2015 Iparvédelem és a Tulipánkert mozgalom Vas megyében. *Vasi Szemle* 69. 1. 30–50.

BRONNER, Simon J.

- 1998 *Following Tradition: Folklore in the Discourse of American Culture*. Logan: Utah State University Press.
- 2011 *Explaining Traditions: Folk Behavior in Modern Culture*. Lexington: University Press of Kentucky.
- 2015 Arab Communities, In Bronner, Simon J. (ed.): *Encyclopedia of American Folklife*. vol. 1. 40–44.

CAHILL, Susan Elizabeth

- 2007 *Crafting Culture, Fabricating Identity. Gender and Textiles in Limerick Lace, Clare Embroidery and the Deerfield Society of Blue and White Needlework*. MA Dissertation. Queen's University, Department of Art, Kingston, Ontario, Canada.

CLEMMONS, Jeff

- 2012 *Rich's: A Southern Institution*. Charleston, SC: The History Press.

CHINN, Sarah E.

- 2005 'To Reveal the Humble Immigrant Parents to Their Own Children': Immigrant Women, Their American Daughters, and the Hull-House Labor Museum. In Bergman, Jill – Bernardi, Debra (eds.): *Our Sisters' Keepers: Nineteenth-Century Benevolence Literature*. 227–248. Tuscaloosa: University of Alabama Press.

CLIFFORD, James

- 2007 Travelling cultures. In *Routes. Travel and Translation in the Late Twentieth Century*. 17–46. Cambridge: Harvard University Press.

CROWLEY, David

- 2000 Haslemere and the Edges of Europe. In Crowley, David – Taylor, Lou (eds.): *The Lost Arts of Europe*. 44–56. Haslemere: Haslemere Educational Museum.

ECKHARDT Mária

- 2006 Liszt Ferenc és keresztfia, Korbay Ferenc. Újabb dokumentumok a Liszt Ferenc Emlékmúzeumban. *Magyar Zene* 44. 2. 155–176.

FEJÉR Zoltán

- 2011 Rupprecht Mihály, az első magyar fotóművész. *Fotóművészet* 54. 3. 86–95.

FEJŐS Zoltán

- 1993 *A chicagói magyarok két nemzedéke 1890–1940. Az etnikai örökség megőrzése és változása*. Budapest, Közép-Európa Intézet.
- 1999 A matyó hirnév az Újvilágban. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXVIII*. 1181–1192.
- 2015a Amerikából jöttünk, háziiparunk címere... Hungarian Peasant Art: Magyar népművészeti kiállítás az újvilágban 1914-ben. *Múzeumcafé* 45. sz. 9. évf. 1. sz. 37–48.
- 2015b „Újszerű mint a futuristák munkája”. Magyar népművészeti kiállítás Amerikában 1914-ben. *Néprajzi Értesítő* 97. 87–113.
- 2017 Hungarian Folk Art Exhibitions in the USA. *Hungarian Studies Review* XLIV. 1–2. 5–33.

FERNANDEZ-SACCO, Ellen

- 2009 *Mundillo and identity: The Revival and Transformation of Handmade Lace in Puerto Rico*. In Goggin, Maureen Daly – Tobin, Beth Fowkes (eds.): *Women and the Material Culture of Needlework and Textiles, 1750–1950*. 148–166. Farnham: Ashgate.

FRANK Tibor

- 2018 *Amerika világi*. Budapest: Gondolat.

FUNK, Arianna E

- 2014 Hardanger. In Lynch, Annette – Strauss, Mitchell – Lanham, D. (eds.): *Ethnic Dress in the United States. A Cultural Encyclopedia*. 140–141. New York: Rowman & Littlefield.

GÁL Vilmos

- 2008 *Világkiállító magyarok, 1851–2000*. Budapest: Holnap Kiadó.
- 2013 Magyar kézművesek, kisiparosok és kereskedők a világkiállításokon 1851–1911 között. *Történeti Muzeológiai Szemle*, 12. 39–50.

GELLÉR Katalin

- 2005 A tulipánkert-mozgalom. In András Edit (szerk.): *Angyalokra szükség van. Tanulmányok Bernáth Mária tiszteletére*. 56–57. Budapest: MTA Művészettörténeti Kutatóintézet.

GIUNTA, Edvige – SCIORRA, Joseph (eds.)

- 2014 *Embroidered Stories: Interpreting Women's Domestic Needlework from the Italian Diaspora*. Jackson, MS: University Press of Mississippi Press.

GOGGIN, Maureen Daly – TOBIN, Beth Fowkes

- 2009 Introduction: Threading Women. In: Goggin, Maureen Daly – Tobin, Beth Fowkes (eds.): *Women and the Material Culture of Needlework and Textiles, 1750–1950*. 1–12. Farnham: Ashgate.

GREENWOLD, Diana Jocelyn

- 2016 *Crafting New Citizens: Art and Handicraft in New York and Boston Settlement Houses, 1900–1945*. Dissertation, Doctor of Philosophy in History of Art in the Graduate Division of the University of California, Berkeley.

GUARNERI, Julia

- 2017 Popular Culture. In Nichols, Christopher M. – Unger, Nancy C. (eds.): *A Companion to the Gilded Age and Progressive Era*. 190–202. Wiley Blackwell.

HAHN, Hans Peter – WEISS, Hadas

- 2013 Introduction: Biographies, travels and itineraries of things. In Hahn, Hans Peter – Weiss, Hadas (eds.): *Mobility, Meaning and Transformations of Things: Shifting Contexts of Material Culture through Time and Space*. 1–14. Oxford: Oxbow Books.

HARROD, Tanya

- 2000 'For Love and Not For Money': Reviving 'Peasant Art' in Britain 1880–1930. In Crowley, David – Taylor, Lou (eds): *The Lost Arts of Europe*. 13–24. Haslemere: Haslemere Educational Museum.

HÁLA József (szerk.)

- 2006 *Kalotaszeg vázolata*. Régi írások és képek Kalotaszegről. Marosvásárhely: Mentor.

HEAMAN, Elsbeth A.

- 1999 *The Inglorious Arts of Peace: Exhibitions in Canadian Society during the Nineteenth Century*. Toronto: University of Toronto Press.

HOGANSON, Kristin

- 2007 *Consumers' Imperium: The Global Production of American Domesticity, 1865–1920*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

HOUZE, Rebecca

- 2015 *Textiles, Fashion, and Design Reform in Austria-Hungary Before the First World War. Principles of Dress*. Farnham: Ashgate.

JACKSON, Shannon

- 2000 *Lines of Activity: Performance, Historiography, and Hull-House Domesticity*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

KAPLAN, Wendy

- 2004a Design for the Modern World. In Kaplan, Wendy (ed.): *The Arts and Crafts Movement in Europe and America: Design for the Modern World*. 10–19. London: Thames & Hudson.
2004b America: The Quest for Democratic Design. In Kaplan, Wendy (ed.): *The Arts and Crafts Movement in Europe and America: Design for the Modern World*. 246–282. London: Thames & Hudson.

KINCHIN, Juliet

- 2004 Hungary: Shaping a National Consciousness. In Kaplan, Wendy (ed.): *The Arts and Crafts Movement in Europe and America: Design for the Modern World*. 142–176. London: Thames & Hudson.

KRISZTINKOVICH, Maria H.

- 1981 Historical Hungary as Background for Hutterite Needlework in Canada. *Hungarian Studies Review* VIII. 1. 11–23.

LACKNER Mónika

- 2012 A háziipar szervezeti keretei és irányai, 1867–1910. In: Fülöp Hajnalka – Lackner Mónika (szerk.): *Nők, szönyegek, háziipar*. Kiállítás a Néprajzi Múzeumban 2011. június 24. – 2012. augusztus 26. 72–85. Budapest: Néprajzi Múzeum.

LESSOFF, Alan

- 2017 Art and Architecture. In Nichols, Christopher M. – Unger, Nancy C. (eds.): *A Companion to the Gilded Age and Progressive Era*. 151–164. Wiley Blackwell.

LEARS, Jackson T. J.

- 1994 *No Place of Grace: Antimodernism and the Transformation of American Culture, 1880–1920*. Chicago: University of Chicago Press.

LEARY, James P.

- 2015 Norwegian Communities. In Bronner, Simon J. (ed.): *Encyclopedia of American Folklife*. vol. 3. 892–896. Abington – New York: Routledge.

LENGYEL András

- 2017 Ignótus első amerikai útja. A világgépet megváltoztató tapasztalatok. *Literatura*, 43. 3. 187–194.

LESLIE, Catherine Amoroso

- 2007 *Needlework Through History: An Encyclopedia*. Westport–London: Greenwood Press.

MCBRINN, Joseph

- 2002 The Peasant and Folk Art Revival in Ireland, 1890–1920: With Special Reference to Ulster. *Ulster Folklife*, 48. 14–61.

MILLER, Daniel

- 1987 *Material Culture and Mass Consumption*. Oxford–Cambridge: Blackwell.

MILLER, Tom

- 2011 Where Grand Buildings Were Born – No. 28 East 21st Street. *Daytonian in Manhattan* blog, December 13, 2011.

NELSON, Marion (ed.)

- 1995 *Norwegian Folk Art. The Migration of a Tradition*. New York: Abbeville Press.

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 2000 Kisiparosok. In: Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Társadalom. Magyar néprajz VIII*. 309–362. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PECK, Amelia – IRISH, Carol

- 2001 *Candace Wheeler. The Art and Enterprise of American Design*. New York – New Haven: Metropolitan Museum of Art Yale University Press.

PERRY, Candace Kintzer

- 2017 Textiles. In: Bronner, Simon J. (ed.): *Pennsylvania Germans: An Interpretive Encyclopedia*. 281–310. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

PETKEWICZ, Jackie

- 2005 Contextualizing Craft: The Labor Museum and Immigrant Acculturation. In Schultz, Rima Lunin (ed.): *Urban Experience in Chicago. Hull-House and its Neighbourhoods, 1889–1963*. Chicago: Jane Adams Hull-House Museum website: <https://hullhouse.uic.edu/hull/urbanexp/>

PHILLIPS, Ruth B. – STEINER, Christopher B.

- 1999 Art, Authenticity, and the Baggage of Cultural Encounter. In Phillips, Ruth B. – Steiner, Christopher B. (eds.): *Unpacking Culture: Art and Commodity in Colonial and Post Colonial. Worlds* 3–19. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.

POZZETTA, George E.

- 1978 Immigrants and Craft Arts: Scuola D'Industrie Italiane. In: Caroli, Betty Boyd – Harney, Robert F. – Tomasi, Lydio F. (eds.): *Proceedings of the tenth annual conference of the Italian Historical Association*. 138–153. Toronto: Multicultural History Society of Ontario.

RENN, Melissa

- 2016 Gustav Stickley. In Hoyt, Giles R. (ed.): *Immigrant Entrepreneurship: German-American Business Biographies, 1720 to the Present*. Vol. 3. German Historical Institute. Last modified May 13, 2016. <http://www.immigrantentrepreneurship.org/entry.php?rec=270>

SANDER, Kathleen Waters

- 1998 *The Business of Charity. The Women's Exchange Movement*. Urbana: The University of Illinois Press.

SHERMAN, William C. – WHITNEY, Paul L. – GUERRERO, John

- 2002 *Prairie Peddlers: Thy Syrian-Lebanese in North Dakota*. Bismarck: University of Mary Press.

SPENCELEY, Geoff

- 1973 The Lace Associations: Philanthropic movements to preserve the production of hand-made lace in late Victorian and Edwardian Britain. *Victorian Studies* 16. 4. 433–452.

SMITH, Mary Ann

- 1992 *Gustav Stickley, the Craftsman*. New York: Dover Publications.

SWISHER, Kate

- 2013 *Crafting Americans: Immigrants and Textile Crafts at the Hull House Labor Museum, 1900–1935*. MA Thesis, University of Delaware.

SZÉKELY Miklós

- 2012 *Az ország tükre*. Budapest: Centrart Egyesület.

TÖRÖK Zsuzsa

- 2016 Gyarmathy Zsigáné Hory Etelka hagyatéka kolozsvári közgyűjteményekben. *Ethnographia* 127. 2. 291–297.

VASSADY, Bela, Jr.

- 1989 Mixed Ethnic Identities among Immigrant Clergy from Multiethnic Hungary: The Slovak-Magyar Case, 1885–1903. In: Kivisto, Peter (ed.): *The Ethnic Enigma. The Salience of Ethnicity for European-Origin Groups*. 47–66. Philadelphia: The Balch Institute Press.

Fejős Zoltán

Néprajzkutató, Budapest

e-mail: fejos.zoltan@chello.hu

Zoltán Fejős

Objects in a national disguise: Hungarian specialities and handicraft in the United States before the First World War

The author in his article making use of information gained from various archival sources and press of the period concerned investigates under what circumstances Hungarian handicraft objects considered as national ones existed in the U.S. before the 1920s. The introduction discusses antecedents in the second half of the 19th century. The first chapter focuses on exclusive consumption. Some artifacts of the so-called folkish handicraft emerged in some metropolises of the US since (about) 1890. These products represented primarily the traditional embroidery and clothes of Kalotaszeg region (Țara Călatei, Romania) that were for the first time popularised by Ferenc Korbay, a music teacher and his wife, Ilona Ravasz, a pianist in elite circles. The author sets their activity amongst the artistic and educational endeavours of the period in the U.S. He presents that items of needlework from Kalotaszeg were exhibited at an exhibition of the Society for Decorative Arts in 1892 as well.

The second chapter studies the sale of Hungarian handicraft products (primarily textiles) in the U. S. on the basis of advertisements of the period, highlighting the demands of various consumer groups. Hungarian products integrated into a general demand towards exotic artifacts, which faced a boom at the end of the 1890s. The main consumers were wealthy white women who intended to express their privileged status with an attitude and choice that went against the purchase of generally available uniform products.

The third chapter presents certain endeavours of the Hungarian government that aimed at a successful introduction of Hungarian (or like) products in the U.S. market with establishing in 1900 the posts of correspondents. The author reveals the activity of György Szögyény and Emil Zerkowitz. Meanwhile Hungarian Specialities Stores opened in the U.S. (the first one in 1904 in New York City), which provided occasional exotic curiosities for American consumers and served as a substitution of homeland for the Hungarian emigrants as well.

The fourth part of the article investigates whether Hungarian immigrants in the U.S. relocated the characteristic products of Hungarian handicraftsmanship. The context of the analysis is the delineation of the role of handicraftsmanship in the formation of modern American applied arts and design culture.

Gaal György mesegyűjteménye és a populáris olvasmányok

A dolgozat¹ egy 1902-ben, Bartalits Imre nyomdájában megjelent ponyvát állít a középpontba.² A szerző azonosításán túl szövegfolklorisztikai eszközökkel azt vizsgálom, hogy e mesei szüzsének milyen előzményei azonosíthatók a magyar nyelvű prózafolklor-szöveg hagyományban, illetve hogy megállapítható-e a ponyvamese közvetlen forrása. Ennek érdekében a mesét a típuskombináció valamennyi ismert, korábbi lejegyzésű variánsának számbavétele alapján Gaal György egy a 19. század elején gyűjtött meséjével vetem egybe. A filológiai vizsgálat végeredményét előrevetítve elmondható, hogy Gaal mesegyűjtésének ez a darabja közel egy évszázaddal a gyűjtést és több mint negyven évvel az első publikálást követően ponyvaként újra megjelent, lehetőséget teremtve ezzel a mese 20. századi folklorizálódására. A dolgozat második felében e szövegközlés kapcsán a Gaal-mesék gyűjtésének és magyar kiadásának néhány kevésbé hangsúlyozott vonatkozását emelem ki. Zárásként a mesék és a populáris irodalom egy további kapcsolódási pontjára szeretnék rávilágítani, ugyanis a populáris olvasmányok nem csak a mesék terjesztésében játszottak szerepet, de a 19. század legelőjén maguk is forrásul szolgálhattak Gaal György meselejegyzői számára.

MAGYAR NÉPMESÉK POPULÁRIS KIADVÁNYOKBAN: 19. SZÁZADI NÉPKÖLTÉSI GYŰJTEMÉNYEK SZEREPE A MESÉK ÍRÁSBELI VÁNDORLÁSTÖRTÉNETÉBEN

Mielőtt rátérnénk a Bartalits-ponyva vizsgálatára, érdemes egy pillantást vetni a magyar népmesék³ és a ponyvák, valamint az egyéb populáris olvasmányok⁴ kölcsönös egymásra hatásának történetére. Benedek Elek a példátlan közönségsikert aratott öt kötetes *Magyar mese- és mondavilág* című (nagyobb részt a 19. századi magyar mese-

¹ A tanulmány elkészültét a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az NKFIH a PD 124746 pályázat keretében az NKFI Alapból támogatta. Nagyon köszönöm Mikos Éva, Benedek Katalin és Báti Anikó segítségét is.

² Csintalan Karsai (Z. Cs. K.): *Jancsi király lesz vagy: 2 aranygyapjas bárány története. Igen mutatott olvasmány*. Budapest, 1902. A ponyva lelőhelye: OSZK Plakát- és Kisnyomtatványtár, Pny 2445 (korábbi jelzet: 34/42).

³ E szó alatt a szájhagyományozáshoz kapcsolt, a 19. század közepétől kezdve tudatosan gyűjtött és jellemzően ezzel a megjelöléssel ellátott mesei szüzséket értem.

⁴ A tündérmesék kiadástörténetének (*book-based history*, *print-based history*) vizsgálatán alapuló írásbeli hagyományozódáshoz alapvető monográfiák: Schenda 1970, 1976.; Grätz 1988.; Bottigheimer 2002, 2009. A szóbeliség és a nyomtatott írásbeliség kapcsolatáról újabban Anttonen et al. 2018. A *populáris irodalom, populáris olvasmány* fogalmairól lásd Keszeg 2008: 74–79.; Mikos 2010: 21–41. A magyar ponyvakutatás nehézségeiről és eddigi eredményeiről: Pogány 1958, 1959, 1978. (Utóbbiban Pogány a népkönyvek meséiről és a ponyván megjelent népmesékről külön is szól: 1978: 38–66.) A kérdéskörrel újabb összefoglalás: Mikos–Csörsz 2019.

gyűjtésekből átvett, kisebb részt általa gyűjtött) mesékből összeállított antológiájához készített utószava egy érdekes jelenségre irányítja a figyelmet. Az 1896 szeptemberében kelt textusban Benedek azt írja, hogy a 19. század végi gyűjtőútjai során már ő maga találkozott saját meséi újramondott változataival.⁵ Benedek Elek itt valójában a *könyvmesék* (írói szövegalkításon átesett népmesék) 19. századi folklorizálódását fogalmazta meg. A magyar folklorisztikai kutatások a kezdetektől fogva számolnak a szájhagyományozó népköltészet és a nyomtatott írásbeliség kölcsönös egymásra hatásának jelenségével, különösen igaz ez az állítás a mesekutatásra, bár önálló kutatási irányként ez idáig nem jelentkezett.⁶

Nem igényel különösebb bizonyítást, hogy a populáris olvasmányok segítették és folytonosan alakították a szóbeliségből gyűjtött szövegeket, így a meséket is, melyeket nagy földrajzi területeken terjesztettek és egységesítettek szüzséket, motívumokat, formulákat.⁷ Ezen állandó oda-vissza ható cserefolyamat vizsgálata jellemzően a folklorizáció, azaz az irodalom, az írásbeliség népi meseismeretre gyakorolt hatásának szűkített kontextusában jelenik meg, és bár nyilvánvaló az ezzel ellentétes irány létezése is, ez utóbbi jelenség sokkal kevésbé körvonalazott.⁸ Mikos Éva Kovács I. Gábor kutatásaiból kiindulva feltételezi, hogy mivel csak a 19. század közepétől adatolható a fizetőképes paraszti olvasók nagyobb arányú megjelenése, ezért a „paraszti kultúra elemei viszonylag későn, csak a XIX–XX. század fordulóján kerültek tudatosan a kalendáriumokba és más ponyvanyomtatványokba.”⁹ Az bizonyára helyes megállapítás,

⁵ MMMV V. 1896: 501–502. A Benedek által kiadott meseszövegek korai folklorizációját más adatok is alátámasztják: Horger Antal a 19. század utolsó évtizedében a hétfalusi csángók körében gyűjtött, népköltésként adta közre az *Erős János* című Benedek Elek-mesét. (Horger 1908: 35–44, 457. A forrás azonosítása: Kovács 1977a: 139.) Lengyel Dénes Móríc Zsigmond (egy közelebről nem ismert) híradása alapján azt írta, hogy Benedek meséi kalendárium útján kerültek a szatmári Kisarban a szóbeliségbe, 1903-ban. Lengyel 1974: 101.

⁶ Néhány korai példa a teljesség igénye nélkül: Ipolyi Arnold az 1850-es években több népmesének mutatta ki írásbeli, elsősorban népkönyvi szövegelőzményét. Lásd például Ipolyi 1855a, 1855b, 1858. A folklorisztika intézményesülésének idején Katona Lajos munkái is számos ilyen jellegű adatot tartalmaztak. (Katona 1894: 1912.) Berze Nagy János palóc mesegyűjtéséről a 20. század legelején Elisabet Róna-Sklarek mutatta ki, majd Solymossy Sándor adatolta, hogy több szöveg forrása a Grimm testvérek gyűjteménye volt. Róna-Sklarek 1912.; Solymossy 1913.

⁷ A folklorisztikai szakirodalom Benedek Elek mesegyűjteményét, a Grimm testvérek, valamint Arany László meséit jelölte meg a 20. századi magyar paraszti mesemondást leginkább befolyásoló forrásokként. Lásd például Ortutay 1935:18–19., 1963.; Dégh 1946–1947, 1948, 1955–1960, 1969: 146–163., 1988.; S. Dobos 1962: 90–92.; Kovács 1961, 1969, 1974, 1977a.; Faragó 1969.; Domokos 2018a, 2018b. Dégh Linda a mesék írásbeli terjedésével kapcsolatban elgondolkodtató kimutatásokat végzett. Úgy találta, hogy a II. világháború után általa gyűjtött szóbeli mesék 40%-a áll közvetlen kapcsolatban a könyvmesékkal (Dégh 1988: 73.). Egy korábbi dolgozatában pedig a ponyvák kapcsán még azt a feltételezést is megkockáztatta, hogy „a mai népmeseállományunk nagyrészt ilyen ponyvakiadványoknak köszönheti létezését.” (Dégh 1946–1947: 92.)

⁸ Katona Imre és Voigt Vilmos a folklór és a ponyvairódalom viszonyának bemutatásakor a ponyva folklórra gyakorolt hatását hangsúlyosabbnak érzi az ellenkező irányú folyamatnál (Katona–Voigt 1981: 261–264.). „Igazán kevés alkotás dicsekedhetik azzal, hogy folklorizálódott, vagyis bekerült a népköltészet, a szóbeliség áramkörébe.” Katona: 1976: 160. Pogány Péter azonban ponyvakutatai alapján úgy véli, hogy e kijelentése jelentős módosításra szorul (Pogány 1978: 370.).

⁹ Mikos 2015: 392.; Kovács I. 1989.

hogy a különböző karakterű olvasmánytípusokban a század harmadik harmadától egyre inkább megszorodtak a népköltési szövegkiadások, azonban ez a folyamat gyakorlatilag már a század közepétől, az első népköltési gyűjtésektől kezdve adatolható.

Az alábbiakban amellet szeretnék érvelni, hogy a magyar népmese a populáris nyomtatványokon a programszerű folklórgyűjtés megindulásakor, már az 1850-es években kezdetben szórványosan majd egyre inkább tendenciózan jelen volt, mely kiadások közvetlen forrásai kiadott vagy kéziratot magyar *népköltési gyűjtemények* voltak.¹⁰ Annak igazolására, hogy a 19. század közepén népszerű olvasmánytípusok (például kalendárium, ponyva, iskolai olvasókönyv, mesekönyv) magyar népmese-ként megjelent szövegeket „hivatalos” folklórgyűjteményekből vettek át, számos, eddig kevésbé reflektált példa is a rendelkezésünkre áll. Egy dunántúli és egy tiszántúli nyomdász, a magyaróvári Czéh Sándor és a szarvasi Réthy Lipót 1853-ban és 1854-ben megjelent több ponyvakiadványának forrása Ipolyi Arnold illetve Erdélyi János gyűjteményei voltak. Ipolyi az 1840-es évek második felétől kezdett nagyarányú népköltészeti gyűjtésbe gyűjtőhálózata segítségével. Az így összeállt kéziratot folklórgyűjtéséből 1851-ben több népmesét is továbbított Czéh Sándornak, melyek közül legalább kettő bizonyosan megjelent ponyván.¹¹ Az első magyar nyelvű népköltési antológia szövegei szintén nagyon hamar utat találtak a populáris írásbeliségbe. Erdélyi János *Népdalok és mondák* című gyűjteménye két meséjének kalendáriumi újraköléséről van tudomásunk a század közepéről,¹² további hét meseszövegről pedig tudjuk, hogy Réthy (majd Tichy Alajos) ponyvakiadványai több újrakiadásban is terjesztették azokat.¹³ Így a *Népdalok és mondák* népmeséinek egy jelentős hányada, közel negyedrésze az 1850-es években bekerült a populáris olvasmányok közé.¹⁴ A ponyvára került népmesék minden bizonnyal hozzájárultak az Erdélyi János-közölté mesék népszerűsítéséhez, mely ellen vélhetőleg Erdélyinek sem volt kifogása, hisz maga is úgy tervezte, hogy a népköltési gyűjtemény egyik kiadásának a néphez kell

¹⁰ Csörsz Rumen István hatékonyan bizonyította, hogy a *Népdalok és mondák* (Erdélyi 1846–1848) verses anyagának szövegkezelését csak a közköltészet felől érthetjük meg. Csörsz 2014. A gyűjtemény különböző hagyományokhoz tartozó forrásairól korábban: Schram 1957.

¹¹ Ipolyi lehetséges ponyvaközvetítő szerepét Prokopp Gyula cikke (1973) alapján Kovács Ágnes vetette fel (1989). Az ennek nyomán elvégzett szövegfilológiai elemzést és Ipolyival összefüggésbe hozható további lehetséges ponyvakiadványokat lásd: Domokos 2015: 53–72.

¹² *Trattner és Károlyi Nemzeti kalendárioma*. 1851dik esztendőre. 37dik esztendei folytatás. Pest. A mesekölésre Mikos Éva hívta fel a figyelmet: Mikos 2005: 178. A szövegátvételekről részletesen: Domokos 2015: 47–53.

¹³ Az 1854-ben, 1856-ban, 1857-ben és 1862-ben megjelent újrakiadások azt mutatják, hogy Erdélyi meséinek ponyvakiadásai sikeres üzleti vállalkozás lehetett. Erdélyi János ponyván megjelent meséinek adatolását lásd: Domokos 2015: 51–52.

¹⁴ Ezen kívül a második kötet egy meséje verses átdolgozásban két évtizeddel később bukkan fel ponyván, mely az előzőektől eltérően csak feldolgozandó vázként használja Erdélyi meséjét. *A legkisebbik királyleány, vagy: A szőlő szőlő, a csengő baraczk és a mosolygó alma. Igen szép tündéres történet négy szép képpel*, Bucsánszky 1874. Vö. Erdélyi 1847: 343–345. *A szőlő szőlő, mosolygó alma és csengő baraczk*.

szólnia.¹⁵ Ipolyi és Erdélyi gyűjteményén túl meg kell említeni Arany László 1862-ben megjelent, klasszikussá vált mesegyűjteményét is. E korpusz különleges helyet foglal el a magyar népmesekincsben, hiszen a korabeli olvasókönyvekben és mesekönyvekben való számos újraközlésnek köszönhetően e szövegek, időben Benedek Elek meséit megelőzve, már a 19. század második felében széles körben ismertté és népszerűvé váltak.¹⁶ E néhány, a teljesség igénye nélkül felsorolt adattal arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy már a szervezett népmesegyűjtés megindulásával egy időben, a 19. század közepén kimutatható, hogy a népköltési gyűjteményekből vett folklórszövegek áttevődtek olyan kiadványtípusokba, amelyek az alacsony kulturális szinten élő társadalmi rétegek számára is elérhetőek voltak.

A KIADÓRÓL

Ezt a sort folytatva egy újabb ponyvakiadványról szeretném igazolni, hogy forrása magyar nyelvű folklórgyűjtemény volt. 1902-ben Pesten jelent meg a *Jancsi király lesz vagy: 2 aranygyapjas bárány története. Igen mulattató olvasmány* című ponyvakiadvány. A 19 lapos nyomtatvány a ponyvák többségétől eltérően szerzői névvel jelent meg. Mivel ezen olvasmánytípus egyik sajátossága, hogy többnyire nincs szerzőhöz kapcsolva, így viszonylag kevés ponyvaszerzőről rendelkezünk megbízható információval.¹⁷ A *Jancsi király lesz...* című ponyvával e tekintetben könnyű dolgunk van, hiszen a történet íróját maga a kiadvány jelöli meg, még ha csak egy álnévvel és monogrammal teszi is. A kiadó neve a nyomtatványon nem szerepel, csupán a kiadás helyét tüntették fel: „Lövház-utca 8. szám.” A nyomda azonosítását az OSZK Kisnyomtatványtárának munkatársai végezték el, a katalóguscédula tanulsága szerint a népies naptáiról és ponyvakiadványairól ismert Bartalits Imre adta ki a ponyvamesét.¹⁸ A nyomda által előállított kiadványok tételes feltárása nem tartozik e dolgozat tárgyához, azonban egy kalendárium-sorozatot okvetlenül ki kell emelnünk. A *Bartalits Imre Képes mulattató mese naptára* elnevezésű kalendárium ugyanis a század végén számos alkalommal közölt mesét, melyek közül néhány szintén különböző népköltési gyűjteményekből került át a naptár vegyes tartalmú olvasmányai közé.¹⁹

¹⁵ A második népszerű és olcsó kiadásról lásd MTA KIK Kt. Ms 5766 A Kisfaludy-társaság jegyzőkönyve 1845. szept. 27. (1845. dec. 19-én arról számol be a jegyzőkönyv, hogy a *pompás* kiadás tervét elegendő előfizető híján a társaság feladta). T. Erdélyi Ilona az I. kötetről közölt adatai szerint az 2500 darab *finom* és 2500 darab *olcsó* kiadásban jelent meg. T. Erdélyi 1974: 67. Erdélyi János korábbi gyűjteményeiből a nép és az ifjúság számára szerkesztett népköltészeti válogatása: Erdélyi 1869.

¹⁶ Kovács 1969, 1982.; Domokos 2018a, 2018b. Az Arany család meséinek kritikai kiadása: Domokos-Gulyás 2018.

¹⁷ Ez alól főbb kivétel például Medve Imre, aki Tatár Péter néven a Bucsánszky-nyomda házaszerzőjeként volt ismert. Egy másik jelentős hatású ponyvaszerző Böngérfi János, aki leginkább Rózsa Kálmánnál publikált. Lásd: Kovács I. 1989: 147–204.; Mikos 2010: 205–214, 2015.

¹⁸ A Bartalits-nyomdáról lásd: Novák, 1928, V, 40.; Novák 1929, VII, 7.; Timkó 2007: 25.

¹⁹ OSZK P 1.024. A népek szánt kalendáriumokról lásd Kovács I. 1989: 105–111.

Így például Erdélyi János *Magyar népmesék* című gyűjteményéből a *János vitéz*²⁰ és Kriza János *Vadrózsák* című székely gyűjtéséből a háromszéki helymegjelölésű *Rózsa vitéz* című mese is megjelent Bartalits Imre e népnek szánt kalendáriumában.²¹

A PONYVA SZERZŐJE: CSINTALAN KARCSI, A „PIKÁNS PATIKÁRIUS”

A ponyva címlapján megjelent beszédes szerzői név (Csintalan Karcsi) valójában egy álnév, melyet a zárójelben közölt monogram (Z. Cs. K.) is sejtet. A ponyvaszerző azonosításában egy korabeli büntetőperéről szóló sajtóbeszámolóok vezettek nyomra. A *Magyar Nemzet* 1902. december 21-ei számában a Törvényszéki hírek-rovatban számolnak be egy nyomtatvány útján elkövetett szeméremsértés vádja miatt indított perről.²² A perbe Bartalits Imrét, mint nyomdászt, valamint szerzőként bizonyos Z. Csukás Károlyt vonták be. A per tárgya egy Csintalan Karcsi álnéven kiadott *Az aranygyűrű hatása és a szűz zárdaszűz története* című (a sajtóértesülések szerint) regény műfajú kiadvány volt, és amelyet annak tartalma miatt a sajtóközlemény szóhasználatára szerint a *pornográfia* vádja érte.²³ Az ügyészség mindkettőjük ellen megindította az eljárást nyomtatvány útján elkövetett szemérem elleni vétség címén.²⁴ A kor mentalitástörténetéhez is érdekes adaléku szolgáló peres ügy tanulságai közül ezúttal csupán a perbeli szereplőkre fókuszálók a *Jancsi király lesz...* című ponyvameze szerzőjének azonosítása érdekében. A szerző Z. Csukás perbeli védőbeszédének egy, a kiadvány terjesztésére vonatkozó megjegyzését szeretném kiemelni a sajtóbeszámolóból: [Z. Csukás] „az inkriminált könyvet csakis a pilis-csabai táborban táborozó katonák közt terjesztette.”²⁵ E kijelentés azért bír jelentőséggel, mert a populáris olvasmányok korabeli disztribúciójáról csak nagyon kevés konkrét ismerettel rendelkezünk.²⁶ itt azonban egy jellegzetes szociokulturális közegben, a piliscsabai katonai táborban való házaló terjesztésre történik utalás.²⁷ A katonai táborban való kiadványterjesztésre vonatkozó

²⁰ János vitéz, vagy: Az élő halott hercegnő. Népmese. Bartalits Imre *Képes naptára az 1895-ik közönséges évre*. 1895: 1–6; *János vitéz*. Erdélyi 1855: 105–114. Meg kell jegyezni, hogy a mesét Benedek Elek is feldolgozta: MMMV 1894 II: 14–24.

²¹ Rózsa vitéz. Bartalits Imre *közhasznú képes naptára az 1900-ik közönséges évre*. Budapest, 1900: 1–4; *Rózsa vitéz*. Kriza 1863: 418–421. Benedek Elek e mesét is feldolgozta. *Rózsa királyfi*. MMMV I. 1894: 116–126.

²² *Magyar Nemzet* XXI. 303. (dec. 21.) 1902: 12–13.

²³ A példányokat a rendőrség lefoglalta, vélhetőleg emiatt nem található meg a kiadvány közgyűjteményekben. N. N.: A pikáns patikárius. *Pesti Napló* LIII. 349. (dec. 21.) 1902: 14.

²⁴ A per alatt hatályos büntetőtörvénykönyv az 1878. évi V. tc. (közismert nevén Csemegi-kódex) volt, mely a következőképpen határozta meg a szemérem elleni vétség tényállását: „A ki fajtalan-ságot tartalmazó iratot, nyomtatványt vagy képes ábrázolatot nyilvános helyen kiállít, árul vagy terjeszt: az szemérem elleni vétséget követi el, és három hónapig terjedhető fogházzal, és száz forintig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő.” (1878. évi V. tv. 248. §).

²⁵ *Magyar Nemzet* XXI. 303. (dec. 21.) 1902: 13.

²⁶ Úgy tudjuk, hogy a korban elsősorban vásárokon juthattak hozzá a népszerű olvasmányokhoz. Lásd például Katona 1976. további irodalommal.

²⁷ A nemzeti honvédség fejlesztése jegyében hozták létre a katonai táborokat a 19. század végén. A piliscsabai katonai táborokról lásd Madaras–Varga 1997: 10.

adat azért is jelentős, mert a katonaság a történetmesélésnek fontos és rendszeres alkalmat biztosított, számos mesemondó repertoárjának alakulására, mesekincsének aktivizálására hatott a katonaságban eltöltött időszak.²⁸ Visszatérve a per történetéhez, az esküdszék a vádlottakat végül felmentette a nyomtatvány útján elkövetett szemérem elleni vétség vádjá alól.²⁹ A perről készült beszámolók nem csak a Csintalan Karcsi álnéven publikáló író személyét segítettek tisztázni, de megjelölték a szerző polgári foglalkozását is: a *Pesti Napló* „okleveles gyógyszerész”-ként, a Magyar Nemzet „egykori gyógyszerész”-ként emlegeti a vádlott Z. Csukást. A fentiek alapján tehát megállapítható, Bartalits és Z. Csukás együttműködése nem korlátozódott egyszeri alkalomra, hiszen a *Jancsi király lesz...* című ponyvamesét is a polgári középosztály egy írói ambíciókkal rendelkező tagja, Z. Csukás Károly gyógyszerész jelentette meg.

A PONYVAMESE. TÍPUS-MEGHATÁROZÁS ÉS SZÜZSÉLEÍRÁS

A *Jancsi király lesz...* címen megjelent mese *Az aranyszörű bárány* elnevezésű mesetípus (AaTh 571/ATU 571) több más típussal (*Kőharapás*, *Az ördög furulyázni tanul és Szent Péter muzsikája*) kiegészült változata.³⁰ *Az aranyszörű bárány*-mesetípus tréfás elemekben bővelkedő tündérmese, melynek középpontjában tárgyak, állatok és emberek mágikus összetapadása áll. A szűzsé egyes elemei (tolvajok vagy más gonosztevők el akarnak lopni valamit, amihez aztán hozzáragadnak) az antikvitásig nyúlnak vissza, és gyakran előfordultak a középkori legendákban is. A típus felépítése rendkívüli stabilitást mutat, a cselekményen belül eltérés csak ritkán mutatkozik.³¹ A ponyván megjelent kontaminált mese cselekménye a következő: két testvér egyenlő arányban örököl apjuktól. Egy szegény öreg az irigy Ferkótól kér alamizsnát, de ő az öccséhez küldi tovább az éhes embert. A jószívű Jancsi az öregtől egy csodálatos sípot kap, amelynek az a tulajdonsága, hogy aki előtt fújja, annak ugrálnia kell. (*Szent Péter muzsikája*-típus). Jancsi világgá megy, egy rengeteg erdőbe ér, ahol egy boszorkával

²⁸ Katona Lajos szemléletesen jellemezte az obsitost, mint „a népmese vándorlásának és csereberélésének egyik legmozgékonyabb garabonciását [...] mit mintha csak arra szemelt volna ki a folklóre dévaj manója, hogy minden egyoldalú meseelméletet csúffá tegyen a maga imitt-amott összeszedett tarka poggyászával.” Katona 1912: 195. A katonaságban mesélésről a 19. század elejétől kezdve rengeteg elszórt adattal rendelkezünk, melyeket hasznos volna egybegyűjtve is látni, hogy tisztább képet alkossunk a magyar mesehagyomány e fontos közvetítő szerepet játszott közegéről. A katonaságról, mint zárt férfiközösség mesélő alkalmáról lásd például: Kenedi 1904: 91–95.; Mészöly 1929: 178–179.; Béres 1955: 439–440.; Keszeg 2007: 30.; Benedek 2013: 91–92.

²⁹ *Pesti Napló* LIII. 349. (dec. 21.) 1902: 14.

³⁰ A kombináció típusképlete a következő: AaTh 592 *Szent Péter muzsikája*/ATU 592 *The Dance among Thorns* + AaTh 571 *Az aranyszörű bárány*/ATU 571 *All Stick Together* + AaTh 1061 *Kőharapás*/ATU 1061 *Biting a Stone to Pieces* + AaTh 1159 *Az ördög furulyázni tanul*/ATU 1159 *The Ogre Caught in the Cleft*. A mese befejezése az AaTh 850 *A királykisasszony jegyei*/ATU 850 *The Birthmarks of the Princess* mesetípus záró részével is rokonítható (ez az ágyban való megkedveltetés epizódja), de e típus központi elemei a meséből hiányoznak. ATU 2004, MNK 2. 1988, MNK 4. 1984, MNK 5. 1982.

³¹ ATU I. 2004: 341–342. A szűzsé a késő középkortól ismert Európában, elterjedéséről lásd Domoos–Gulyás 2018: 605.

találkozik. Szolgálatába áll, három aranygyapjas bürgét (birkát) kell három napig a legelőre kihajtani és megőrizni. Közben a birkáknak megparancsolja a boszorkány, hogy mindenképpen szökjenek haza. A síp segítségével sikerül a birkákat megőrizni, közülük jutalmul kettőt Jancsi meg is kap. Egy faluba érve a bíró lánya a bürgék aranygyapjából ki akar tépni egy csomót, de hozzáragad, majd egy fiatalember a lány farára üt, az ő keze a lányhoz tapad. Ugyanígy járnak mások is: egy öregasszony sütőlapáttal a legényre üt, egy utcát seprő öregember az öregasszonyra, majd őrá egy kéményseprő. Egy király kihirdeti, hogy ahhoz adja a lányát, aki megnevezteti a szomorú lányát. Jancsi az összeragadt csapatot sípjával ugráltatja, amire a királylány elneveti magát. (Eddig *Az aranyszőrű bárány*-típus). A király még két próba elé állítja Jancsit: egy medvével összezárva kell egy éjjelt eltöltenie, Jancsi dióval eteti a medvét. (E rész a *Kőharapás*-mesetípus egy csonka változata). A medve kéri, hogy tanítsa meg őt is hegedülni, de helyette satuba szorítja mancsát és megborotválja. (*Az ördög furulyázni tanul*-típus). Jancsi utolsó próbája az, hogy a királykisasszonnyal és annak gróf kérőjével kell egy ágyban feküdnie. Jancsi illatos süteményeket rejt a tarisznájába. A két kérő a bezárt hálószobában kénytelen elvégezni a dolgát, Jancsi ráveszi a grófot, hogy inkább egyék meg az ürüléket, semmint szégyenben maradjanak, de Jancsi a süteményeket eszi meg. A királylány így Jancsi felé fordul és így ő nyeri a lány kezét. (*A királykisasszony jegyei*-típus záró epizódja).

AZ ATU 571 MESETÍPUS ÉS 19. SZÁZADI MAGYAR VARIÁNSAI

Az aranyszőrű bárány-típusnak az egész magyar nyelvterületről huszonegy változatát tartja nyilván a *Magyar népmesekatalógus*, közülük tizenegy önmagában álló változat.³² A tiszta (kombináció nélküli) típus legkorábbi ismert magyar nyelvű feljegyzése az 1850-es évekből származik.³³ Az önmagában álló cselekménytípus első publikált változatát Arany László 1862-es gyűjteményében találjuk.³⁴ Az Arany család meséjéből hiányzik a variánsokban gyakran előforduló táncoltatás motívuma (síppal, hegedűvel, furulyával való táncra kényszerítés). E kiadást követő évben jelent meg a *Vadrózsákban* a Kriza-féle, Árkoson gyűjtött háromszéki variáns.³⁵ Ezt a szöveget eredetileg Lőrinczi Elek jegyezte le Kóta Gyurka unitárius harangozótól 1856-ban, majd Kriza Kiss Mihály átirása szerint közölte a szöveget.³⁶ A székely változatot dolgozta

³² MNK 2. 1988: 356–357. Ezt kiegészíthetjük még további, a katalógus készítésének idején ismeretlen vagy feldolgozatlan adatokkal. (A katalógusban az 1970-es évek utáni gyűjtések nem szerepelnek, de kimaradt több 19. századi változat is, így például az Ipolyi Arnold és a Szabó Sámuel gyűjteményében meglévő variánsok is. Ipolyi 2006: 437–439.; Szabó 2009: 400–403.)

³³ *Az aranyszőrű kos*. Ipolyi 2006: 437–439.

³⁴ *A szomorú királykisasszony*. Arany 1862: 266–269. A kiadott változat és az annak alapját képező Arany Juliska írásában fennmaradt kézirat szinoptikus kritikai kiadása: Domokos–Gulyás 2018: 42–427., 604–606.

³⁵ *Az aranyszőrű bárány*. Kriza 1863: 427–429.

³⁶ Lőrinczi Elek 1856-os gyűjteményének tartalomjegyzékében a mese így szerepel: *Arany szőrű bárány*, MTA KIK Kt. Irod. 4-r. 409/IV. 73r. (Kriza kéziratai között e típus egy másik variánsa is megtalálható: *A kerek és három fia*, MTAK KIK Kt. Irod. 4-r 409/II. 25r–26r.)

fel és népszerűsítette Benedek Elek.³⁷ Az egymáshoz tapadt emberek és állatok láncával való megnevettetésről szóló történet azonban típuskombinációban a fent említetknél már jóval korábban, legelőször Gaal György mesegyűjteményében szerepelt. E meseszöveg lejegyzésének ideje az 1810-es évek végére tehető, és Gaal *Magyar népmese-gyűjteménye* harmadik kötetében jelent meg *A hatalmas síp* címmel Kazinczy Gábor gondozásában.³⁸ E mese típusképletének meghatározásában az MNK nem következetes, mivel azt többféle, egymással összeegyeztethetetlen módon is megadja.³⁹ Gaal meséjében bizonyosan a következő típusokat lehet azonosítani: AaTh 592 *Szent Péter muzsikája*/ATU 592 *The Dance among Thorns* + AaTh 571 *Az aranyszörű bárány*/ATU 571 *All Stick Together* + AaTh 1061 *Kőharapás*/ATU 1061 *Biting a Stone to Pieces* + AaTh 1159 *Az ördög furulyázni tanul*/ATU 1159 *The Ogre Caught in the Cleft*. Ezen kívül a mese befejezése az AaTh 850 *A királykisasszony jegyei*/ATU 850 *The Birthmarks of the Princess* mesetípus záró részével is rokonítható. Az 1902-ben ponyván megjelent mesével tipológiai egyezéseket mutató 19. századi magyar változatok áttekintése után megállapítható, hogy egyetlen magyar prózafolklor szöveg ismert a ponyvamesével azonos típuskombinációban: Gaal György 1860-ban kiadott, *A hatalmas síp* című meséje.⁴⁰

A ponyvamese és a Gaal-féle szöveg genetikusan, azaz egymásból való származásának igazolásához szükséges a mesék filológiai egybevetése.⁴¹ Első ránézésre is látszik, hogy a két cselekményváz teljesen azonos, a ponyvaszerző Z. Csukás azonban újraírta az alapul vett szöveget, az így keletkezett változat jóval hosszabb és dagályosabb lett. Bár a ponyva az eredeti feszebb cselekménysor egyszerűbb leírásait gyakran jelzőkkel színesíti és a motivációkat értelmező kiegészítésekkel látja el, összességében véve a ponyvaszöveg általában nehezkesebbé vált.

³⁷ *Az aranyszörű bárány*. MMMV I. 1894: 80–85.

³⁸ Gaal III. 1860: 155–168.

³⁹ *A nyúlásztor*-típus (AaTh 570) variánsainak felsorolásakor Gaal e meséjét is e típus egy kontaminált változatának fogja fel („AaTh 592+570+571+1060+1159+850”), azonban az AaTh 571-es típusnál a mese típusképletét már e mesetípusra való utalás nélkül adja meg (MNK 2. 1988: 355. és 1988: 367.). Ezen túlmenően az előző képletekkel ellentétben az AaTh 850 (*A királykisasszony jegyei*) típusnál az MNK egyáltalán nem említi meg Gaal-változatát (MNK 4. 1984: 167–168.). Ez utóbbi felfogással egyetértek, mivel a típus központi eleme (a királykisasszony testén lévő jegyek kitalálása) a meséből teljesen hiányzik, csupán a záró rész, az ágyban való megkedveltetés epizódja van meg. Ugyancsak kétségesnek tartom belevenni a típusképletbe az AaTh 570-es típust, tekintettel arra, hogy innen csak a kezdő rész, azaz az állatok bűvös eszközzel való megőrzése azonosítható.

⁴⁰ Gaal 1860: 155–168.; MNK 2. 1988: 357.

⁴¹ A genetikusan összetartozó 19. századi meseszöveg-láncok feltárásáról lásd Domokos 2015: 16–21.

Gaal György	Z. Csukás Károly
„[...] a ki [vén koldus] is kérte, hogy adnának neki egy kevés cseresnyét isten nevébe. Ezek egymásra igazították a vén koldust. Végre a legkisebbik, kit Palkónak híttak, mondja neki, hogy ha akar cseresnyét enni, tehát menjen fel a fára, és egyen amennyit akar. Az öreg leveti a szűrít, és felmegy a fára, és eszik amennyit kívánt. Míg ő oda fent ett volna, addig az ifju akié volt a cseresnyefa, kikutatta mi van az öregnek a szűr-ujjába, és talált benne egy gyönyörű sárgaréz sipot; megörül a vén koldusnak a sipján, és eltette.” 1860: 155–156.	„Ki [az öreg] is összetett kézzel kérte Jancsit, hogy adna neki pár szem cseresnyét, mivel ő nagyon éhes és szomjas. A Jancsi igen jó szívű ember volt, azt mondotta az öregnek, menjen édes öregem és legelje le azt a mit a jó Isten adott, itt van egy kis lajtortja, ezzel könnyen feljuthat a fára. Az öreg éhes embernek könnyek jöttek a szeméből örömébe, még abból is kiindulva, hogy látta a két fiu között a különbséget, Ferkó rossz irigységét, és a Jancsi jó lelkiségét. Az öreg levette a válláról a tarisznyát és azt a nagy cseresnyefa tövébe letette, ő maga meg a cseresnyefára ment fel, Jancsi ki a fa körül járkált, észrevette az öreg tarisznyáját és csupa kíváncsiságból megnézte annak tartalmát. A tarisznyában volt némi apróság, mi között azonban egy csinos sip is volt, mit is a Jancsi kezei között nézegetett és annyira megtetszett neki, hogy azt a zsebébe eltette [...]” 1902: 4.
„[...] az öreg, mondja: Hogyha szolgálni akarsz, fiam, maradj meg nálam, én is adok neked szolgálatot: három napból fog az esztendő állni, és csak három kecskebakom vagy, azokat fogod őrzni, ha pedig kitelik az idő, tehát a három bak a tied leszen; ha azonban ez idő alatt a bakok téled el találhatnak veszni, akkor leveszem a fejedet, és karóba húzom, a beledből és csontjaidból pedig sövényt fogok csinálni.” 1860: 159.	„A boszorka szívesen válaszolt, hogy ő maga is felfogadná őt, de ő előre kijelenti, hogy nála egy esztendő csak három napból áll, de ha a három napot kiállja és szolgálatának megfelelő, úgy nagy jutalom mellett elbocsátja, de ha a szolgálata miatt előbb elmenne, vagy azt meg nem tenné, a mit reá bíz, akkor az élete marad nála. A szolgálat nem állt másból, mint három aranygyapjas bürgét mindennap reggel kihajtani a legelőre és azokat estéig úgy megőrizni, hogy azok este előtt haza ne jöjjenek, mert ha bármelyik is előbb haza jönne, úgy az ő esztendejének, de még az életének is vége lesz.” 1902: 5–6.
„[...] fogja Palkó a sipját, és kezdett sipolni, melyet hallván a kecskék, rettentő ugrálásokat kezdtek. Így egész estig nem hagyta a kecskéket legelni, hanem mindig táncolni kellett nekik.” 1860: 160.	„[...] fogta tehát magát és elővette a sipot, mit az öreg embertől szerzett magának, és elkezdte kegyetlenül fújni, mire a bürgék elkezdtek eszeveszetten ugrálni, úgy annyira, hogy már a földön csak dobálództak, mivel lábaikon állni nem voltak képesek, a nagy fáradságtól.” 1902: 7.

Gaal György	Z. Csukás Károly
„Midőn már a városban egy templom mellett hajtotta, jön egy fiatal szép legény, és oda megy a leányokhoz, az egyiknek a farára üt kezével mondván: Nem szégyenled magadat egyingbe jární? Ekkor legnagyobb bámulására a legénynek is a keze a leány farán ragadt.” 1860: 163.	„Midőn az utcán így haladtak, egy fiatal polgár ember a leány farára ütött, azt mondta a leánynak: hogy nem szégyenled magad, hogy világos nappal egy ingbe mész, mire a legény keze a leány farához ragadt.” 1902: 11.

A fentebb ismertetett történeti típusvizsgálat és a filológiai egybevetés alapján egyértelmű, hogy Gaal *A hatalmas síp* címen kiadott meséjének átirrt változata jelent meg a *Jancsi király lesz...* című ponyván 1902-ben. A ponyvaszerző egykori gyógyszerész, Z. Csukás Károly a Gaal-mese cselekményén csak néhol változtatott. Ilyen kisebb változtatás például hogy a ponyvában a kamrába zárva Jancsi nem követ ad a medvének, csak diót, amivel végül megszelidíti a vadállatot, míg Gaalnál a kőharapás-motívuma is megőrződött. Ezen túl Gaalnál a csodás tulajdonságú, aranygyapjas állat kecske, a ponyván bürge, továbbá az aranyszőrű állathoz ragadt emberek tréfás láncja is kissé eltérő összetételű a ponyvában, mint a korábbi változatban (Gaalnál a bíró lánya, vén asszony, kanász korbáccsal-lánc helyett bíró lánya, öregasszony sütőlapáttal, öregember seprűvel és kéményseprő láncolata szerepel). A ponyvaváltozat néhány apróbb (helyszínt, szereplőket, mesei tárgyakat érintő) módosítást is eszközölt az alapszövegen. Ezek közül megemlíthető, hogy Gaal meséje Flandriában játszódik, míg a ponyva, – jobban igazodva a népmese narrációs módjához – nem köti helyhez a történetet („Hol volt, hol nem volt, de azt biztosan tudom, hogy volt...”). A szereplők számát, nevét úgy módosítja Z. Csukás, hogy a Gaalnál szereplő három fiúból kettőt vesz át, akiket Ferkónak és Jancsinak nevez, szemben Gaal Palkó nevű főhősével. A mesében előforduló ételeket is megváltoztatja a ponyvaszerző: Gaalnál a boszorkány sült *madárhússal* és *fejér cipóval* kínálja, míg a ponyvában *pörkölttel traktálja* a fiút. Művelődéstörténetileg is érdekes adalék, hogy a mese utolsó epizódjában a Gaalnál a főhős *drága fűszerszámokkal* édesíti meg a száját, hogy a királylány őt válassza, míg a századforduló pesti olvasóit megcélzó ponyvában elmegy a „czukráshoz hol drága szagos és illatos süteményeket és czukrokat vásárol[t].”

Az eddigieket összegezve azt mondhatjuk, hogy az eredetileg a 19. század elején rögzített, Gaal által gyűjtött meseszöveg a század közepén került a nyomtatott írásbeállításba, mely mint kiadott *magyar népköltés* szolgált forrásként a ponyvanyomtatvány számára. A szerző így Gaal magyar mesegyűjteményének e darabját populáris olvasmánnyá alakította és azt a 20. századi, kispénzű olvasók felé közvetítette. Itt kell megemlítenünk, hogy Kovács Ágnes értesülései szerint Gaal egy másik meséje már a 19. században ponyvára került Benedek Elek feldolgozásában.⁴² Kovács e hivatkozását sajnos nem adatolta, a mese ponyvaváltozata pedig ez idáig nem került elő. Az bizonyos, hogy a *Magyar mese- és mondavilágban* a század végén, több más Gaal-mesével együtt

⁴² *Leányszín Bálint és Gyöngyszín Ilona*. Gaal II. 1857: 54–73.; Kovács 1979.

megjelent e meseszöveg Benedek Elek által átdolgozott változata is.⁴³ Lengyel Dénes és Pogány Péter úgy tudta, hogy az ötkötetes kiadványt eredetileg Méhner Vilmos kéthetenként füzetes kiadványként szándékozott megjelentetni.⁴⁴ A sajtóbeszámolók ezzel ellentétben arról tanúskodnak, hogy bár e Benedek-mesék valóban füzetekként jelentek meg, azonban nem Méhner, hanem az Athenaeum kiadásában.⁴⁵ Elképzelhető, hogy a Benedek-mesék háromíves füzetekbe rendezett kiadására gondolt Kovács Ágnes, amikor a Gaal-mese ponyvaváltozatát említette. Akár megjelent e mese különálló ponyván, akár a *Magyar mese- és mondavilág* füzetes vagy gyűjteményes kiadásának részeként popularizálódott,⁴⁶ Benedek Elek századvégi meseátdolgozásaiban teljesedett ki az az 1850-es évektől jellemző szövegkiadási gyakorlat, amely a 19. századi népmese-gyűjteményeket populáris olvasmányok forrásszövegeiként kezeli.

GAAL GYÖRGY A HATALMAS SÍP CÍMŰ MESÉJE ÉS KÉZIRATA. A GAAL-MESÉK ADATKÖZLŐI

A *Jancsi király lesz...* című ponyvamese alapjául szolgáló szöveg Gaal György *Magyar népmese-gyűjteménye* harmadik kötetében jelent meg először Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc kiadásában.⁴⁷ Gaal György (1783–1855) neve a folklorisztikában a magyar mesegyűjtés és mesekiadás megindulásával forrt össze.⁴⁸ Ő adta ki a legelső magyar népmesegyűjtésként számon tartott *Mährchen der Magyaren* című kötetet

⁴³ *Gyöngyszín Ilona*. MMMV V. 1896: 263–274. Benedek itt a mese forrását is megjelölte. A *Magyar mese- és mondavilág*ban összesen tizenöt Gaal mesét találunk. Benedek Elek forrásairól Pelle Klára államvizsga dolgozatában azt állapította meg, hogy a MMMV-ben közölt 389 szövegből 254-nek ismert a forrása, 29 a Benedek korábbi mesegyűjteményeiből való, hozzávetőleg 4 mesét pedig maga írt. Így 102 mese saját gyűjtése vagy tisztázatlan eredetű lehet (*Benedek Elek meseátdolgozó munkássága*. Kolozsvár, BBTE, 1970). Hegedűs 2015: 165.

⁴⁴ Lengyel 1974: 99.; Pogány: 1978: 56.

⁴⁵ 1894 februárjában adta hírül a *Herkules*, hogy az Athenaeum nagyszabású vállalatot indított, ennek keretében kéthetenként három íves füzetekben jelent meg a *Magyar mese- és mondavilág*. A füzetes ár 25 krajcár volt. *Herkules* XI. 3. 1894: 27. (febr. 1.). Március 1-jén az 5. számban már a 3. füzet megjelenéséről tudósítanak 1894: 43. A *Magyar mese- és mondavilág* első kiadásának OSZK-ban őrzött köteteiben az Athenaeum által jegyzett füzetes kiadások címlapjait is megtaláljuk: OSZK 90.263/1–5.

⁴⁶ A mese a *Pesti Napló* Gyermek szoba rovatában 1897-ben külön is megjelent. Elek apa: Gyöngyszín Ilona. *Pesti Napló* XLVIII. 323. sz. (nov. 21.) 1897: 17–19.

⁴⁷ *A hatalmas síp*. Gaal III. 1860: 155–168. A kötet kiadástörténetéről, illetve Kazinczy Gábor szerkesztői szerepéről lásd Domokos 2005.

⁴⁸ „Folklorisztikánkban mindig is tudták, hogy az ő nevéhez fűződik az első magyar népmesegyűjtemény.” Voigt 1997: 205. Gyakorlatilag már a 19. század közepétől fogva hagyományosan Gaalhoz kötik a magyar népmesekutatás-történetének kezdetét. Ennek hangsúlyozásában szerepet játszott a folklorisztikai kánon nagy hatású megalapozója, Gyulai Pál. (Lásd például Gyulai 1862: 387.) Néhány évvel később a tudománynépszerűsítő *Egyetemes Magyar Encyclopaedia* is úgy hivatkozta Gaal Györgyöt, mint a „a ki a magyar mesevilágnak első felfödőzője volt.” V. J. 1870: 524. Gaal mesegyűjtésének tudománytörténeti értékeléséhez lásd például: Ortutay 1939: 230.; Voigt 1982: 142–146., újabban Szakál 2017: 17–18.

1822-ben Bécsben.⁴⁹ A németül író, de magyar népköltészet iránt elkötelezett Gaal Györgyről számos folklórtörténeti tanulmány jelent meg az elmúlt évtizedekben, azonban többek között a mesegyűteményének keletkezéséről, a mesék adatközlőiről és/vagy lejegyzőiről valamint a szövegek forrásáról mindmáig nem sok hiteles adattal rendelkezünk.⁵⁰ Tekintettel arra, hogy a magyar Gaal-kutatás sok szempontból a romantikus feltevések hagyományozódásán alapul és sejtésekben, illetve tévedésekben bővelkedik, a mesék gyűjtését és kiadását érintő néhány fontosabb kérdés érintőleges tárgyalása e helyütt is szükségesnek tűnik.⁵¹

A Gaal-filológia talán egyik legfontosabb megoldatlan kérdése azoknak a Gaal-hagyatékban meglévő magyar nyelvű kéziratoknak az eredetére vonatkozik, amelyeket vélhetőleg felhasznált Gaal az 1822-es kötet megfogalmazásakor, és amelyek közül 53 mesét Kazinczy Gábor és Toldy adtak ki.⁵² A kéziratok ugyanis visszavezetnek arra az alapvető, nem kellőképpen tisztázott kérdésre, hogy honnan is származik és valójában milyen tudást reprezentál a legelső magyar mesegyűteményként számon tartott szövegkorpusz. A folklorisztikai tudománytörténet úgy tudja, hogy Gaal magyar nyelvű meséinek egy részét katonáktól gyűjtötte, akik előljárójuk parancsára diktálták, vagy maguk jegyezték le a szövegeiket az 1810-es években. E tétel megalapozója maga Gaal György volt, aki az 1822-es német kötet előszavában úgy fogalmazott, hogy egy katonatársa segítségével jutott néhány meséhez.⁵³ Kazinczy Gábor Gaal magyar mesekéziratainak sajtó alá rendezőjeként az első kötet kiadásához írott előszavában írta: „[Gaal] Öszves gyűjtései nyolcvan mesét tartalmaznak, részint általa megfigyelve s leírva részint magyar közvitézekről tollba mondva, vagy magok által számára leírva úgy mint azt otthon a nép körében hallották s magok is elbeszélni szokták.”⁵⁴ Ezt a kijelentést aztán számos kutató tovább gondolta: Ortutay Gyula szerint 1812-től a Bécsben állomásozó nagykun Máriássy huszárezred katonái körében gyűjtött Gaal.⁵⁵ Ortutay sajnálatos módon nem mondja meg, hogy miből gondolja azt, hogy nagykun (jászkun) huszárok voltak Gaal önadatközlő-lejegyzői. Az a feltevése azonban, miszerint az adatközlő katonák a Máriássy ezredbe tartoztak, vélhetőleg Mészöly Gedeon egy 1929-es közleményére megy vissza. Mészöly adott hírt ugyanis a 20. században először Gaal-kézírtos hagyatékáról. A mesegyűteményről ő tudta úgy, hogy azt Gaal „egy

⁴⁹ Gaal 1822.

⁵⁰ Például Voigt 1989, 1997.; Nagy 2000.; Domokos 2005, 2015: 80–81.; Zvara 2015.; Havay 2011, 2017, 2018a, 2018b (a hivatkozott művekben további irodalmakkal).

⁵¹ A Gaal-kutatás visszasságairól lásd Benedek 2019.

⁵² Gaal 1857–1860.

⁵³ Gaal 1822: V.

⁵⁴ 1857: III–IV. Bánfalván, 1856 október közepén kelt kiadói előszó az I. kötethez. A sajtó alá rendezett mesék kéziratai megtalálhatóak az MTA KIK Kt. Irod. 4-r 66/I–III. *Közkatonák meséi* címen. E kézírtos korpuszban az egyes mesék mellett több szignót is találunk, melyek a lejegyzőkre utalhatnak. E nevek mellett több esetben katonai ütegmegjelölés is szerepel. A kézírtáról és a feltevezett adatközlőkről lásd Nagy 2000.; Domokos 2005.

⁵⁵ Ortutay 1960: 26. Máshol így fogalmazott: „[...] a Bécsben állomásozó jászkun huszárok közül előbb egy, majd aztán több is akadt, akinek meséit az akkor már hosszú évek óta Bécsben élő Gaal György (1783–1855) összeszedte, a maga irodalmi-költői elvei szerint átdolgozta [...]” Ortutay 1963: 322.

Máriássy-regementbeli, óbester barátja útján bécsi magyar katonáktól maguk által írásba foglalt magyar népmeséket szedett össze úgy az 1820-as években [...].”⁵⁶ Állítása forrását ugyan Mészöly sem jelölte meg, emiatt feltételezhető, hogy az általa biztosan ismert és közölt Gaal-mese szövegéből (*Egy Opsitos Katonaról*) következett, melyben a mesehős a történet szerint a *Máriási Regementyébe* állt be.⁵⁷ Mészöly és az ő nyomán Ortutay tehát ebből az egyetlen mese szövegéből következethetett a Gaal mesék származási helyére. Sebestyén Gyula a mesék feltételezett jász kun eredetéhez képest mást állít. *Dunántúli gyűjtésében* azt valószínűsítette, hogy a mesék nagy része Sopron vármegyéből és a környező területekről származott, azonban ő sem indokolta, hogy mire alapozta feltevését.⁵⁸ Gaal mesélő katonáinak kérdése tehát továbbra is nyitott.

Visszakanyarodva *A hatalmas síp* címen 1860-ban kiadott Gaal-mesére, a szövegközlés alapjául szolgáló eredeti kézirat szerencsés módon fennmaradt, mely további tanulságul szolgálhat a mese lejegyzőjének származási helyére nézve. A kéziratos meseszöveg címe: *Egy Bűbájos Viny aszonymnak 3 Arany szorú Bakjai*.⁵⁹ A címet a kiadók teljesen megváltoztatták, azonban a kézirat és a kiadott mese összevetése alapján feltűnő, hogy egyébként mennyire hűségesen követi Kazinczy az eredeti lejegyzést, melyen szinte kizárólag csak helyesírási jellegű módosításokat hajtott végre. A kéziratos meseszöveg az í-ző dialektus jegyeit mutatja, mely a magyar nyelvterület keleti, északkeleti nyelvjárására jellemző (vén-vin, vendégek-vendígek, kéri-kiri, mézes-mizes, vége-víge stb.), a nyelvjárási sajátosságokat a kiadás során már nem érvényesítették.⁶⁰ A szöveglejegyzés mellett nincs névaláírás, azonban a kéziratos kötet következő, ezzel azonos írásban megmaradt meseszövege utolsó lapjának alján a *Josephus Zetyko* (esetleg *Zatyko*?) név olvasható.⁶¹

Bizonyíték hiányában egyelőre sajnos csak a feltételezések sorát folytathatjuk azzal, hogy e személyt a mesék adatközlőjével/lejegyzőjével hozzuk összefüggésbe. A ponyván is megjelent Gaal-meséről a kézirat alapján új információ, hogy azt í-ző dialektusban jegyezték le. A tanulmány keretein túlmutat a Gaal-kutatástörténet elmentmondásos részleteinek teljes körű összegzése, de elgondolkodtató az a tény, hogy a gyűjtés óta eltelt kétszáz esztendőben szinte reflektálatlanul hagyományozódnak tovább sejtéseken alapuló feltételezések e gyűjtemény keletkezése kapcsán (például mikor, milyen intenciók hatására, kiktől és hogyan gyűjtött, kik és hogyan írták át a szövegeket stb.). Gaal meséinek lejegyzőivel kapcsolatban a nehezen áttekinthető kéz-

⁵⁶ Mészöly 1929: 180.

⁵⁷ Mészöly 1929: 180. (A szövegközlés 181–189.)

⁵⁸ „Az Eszterházyak szolgálatában álló Gaal György a mesék lelőhelyét nem jelezte ugyan, de azért nagyon valószínű, hogy az összegyűjtött anyag túlnyomó része Sopron-vármegyéből s a vele szomszédos területekről került ki.” Sebestyén 1906: 590.

⁵⁹ MTA KIK Kt. Irod. 4-r 66/I. 126v–131r. A Gaal-kéziratok történetéről lásd Nagy 2000.; Domokos 2005.; a magyar és német kéziratok szövegpárhuzamairól lásd: Havay 2011.

⁶⁰ Lásd a Tisza-Körös-vidéki nyelvjárási régióról (Kiss 2001: 288.) és a palóc, a tiszai és az északkeleti nyelvjárástípusról (Kálmán 1975: 78–85.) írottakat. A kéziratos korpusz több más meséje is az í-ző dialektust viseli magán. Lásd: Benedek 2019.

⁶¹ *Egy Anglus Kereskedőnek meg tsalattatása* MTA KIK Kt. Irod. 4-r 66/I. 131v–134r. Ezen kívül ebben az írásban maradt fenn még *A meg Betsülhetetlen Szaksza Várának Meg Talállása* című mese is: 121r–126r).

iratos hagyaték teljes feldolgozásáig, illetve az ezekre vonatkozó újabb források előkerüléséig meg kell elégednünk annyival, hogy Gaal György magyar meselejegyzései a 19. század első évtizedeiből, részben katona közvetítőktől származnak, nem kizárt, hogy az említett Zetyko (vagy Zatyko) József is közéjük tartozott.

ADALÉKOK GAAL GYÖRGY MAGYAR NÉPMESE- GYŰJTEMÉNYÉNEK KIADÁSTÖRTÉNETÉHEZ

Nem csupán a Gaal-kéziratok feldolgozásával adós még a folklorisztika, de a magyar nyelvű mesék kiadástörténete is tartogat meglepetéseket. Kevéssé hangsúlyozott tény, hogy az eredeti kéziratok felhasználásával kiadott Gaal-mesegyűjteményt a szövegeket kiadásra előkészítő Kazinczy Gábor eredetileg négy kötetesre tervezte, ám piacképes kereslet hiányában végül csak az ismert három rész jelent meg.⁶² A mesék recepciótörténete számára fontos további körülmény, hogy a gyűjteménynek volt egy második, olcsó kiadása is 1860-ban, melyről ez idáig tudomást sem vett a hazai kutatástörténet. A Gaal-mesék gyűjtése és kiadása körüli félreértések tisztázása érdekében szükséges röviden áttekinteni a kiadással kapcsolatos értesüléseket. A 20. századi magyar folklorisztika úgy tudja, hogy Gaal meséi magyarul 1857-ben és 1860-ban jelentek meg három kötetben Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc kiadásában. A ma már könyvritkaságnak számító kiadványról Petrik Géza könyvészetében az szerepel, hogy az első két kötet 1857-ben Pfeifer Ferdinándnál, míg a harmadik három évvel később, 1860-ban Emich Gusztávnál jelent meg.⁶³ Ipolyi Arnold az első két kötetről 1858-ban készült recenziójában azt írta, hogy a mesék az előző évben jelentek meg Pfeifernél.⁶⁴ Ezekkel összhangban szokták hivatkozni a köteteket, azonban az egykorú értesülések a fentiekől időnként zavarba ejtően eltérőek. Arany László népmesékről írott értekezésében a mesekiadványokat már 1856–1858-as évszámmal hivatkozza.⁶⁵ Katona Lajos ehhez hasonlóan úgy tudta, hogy 1856-ban jelent meg az első, 1857-ben a második és 1858-ban a harmadik kötet.⁶⁶ Elképzelhető, hogy mindketten az előszók keltezését vették alapul, hiszen az első kötetben 1856 októberi, a második kötetben 1857 augusztusi paratextus szerepel. Azonban ha valóban ezekre is alapoztak, nyilvánvalóan tévedés a harmadik kötet megjelenését 1858-ra tenni, hiszen ennek előszava „october 31. 1859.” keltezésű.⁶⁷ A Gaal-kötetek datálását illető ellentmondásokat csak fokozza, hogy a maguk a kiadványok is több évszámot tüntetnek fel. A fennmaradt néhány példány impresszumadatai között ugyanis az első és a második kötetben 1857-es és 1860-

⁶² Az MTA Kézirattárában őriznek egy kéziratot, amelyben a Gaal-számaára készített magyar nyelvű meselejegyzésekből válogatott, ám soha ki nem adott, sajtó alá rendezett tisztázata található: MTAK KIK Ms 10020/VII. *Kisfaludy Társaság népmesegyűjteménye. Mesék a Gaal-gyűjteményből kihagyva.*

⁶³ Petrik 1888: 850.

⁶⁴ Ipolyi 1858: 413.

⁶⁵ Arany 1867: 40.

⁶⁶ Katona 1894: 56.

⁶⁷ Gaal I. 1857 (1860) VI; II. 1857 (1860): V.; III. 1860: VIII.

as, a harmadikban pedig 1859-es 1860-as évszámot is láthatunk, egymás mellett.⁶⁸ 1857 nyarából származik az első sajtóhíradás a gyűjtemény kiadásáról. A *Vasárnapi Ujság* június 21-én számol be az első kötet megjelenéséről,⁶⁹ majd három hét múlva mutatványként egy mesét is közöltek a gyűjteményből.⁷⁰ A második kötetről a *Magyar Könyvészet*ben 1857 szeptemberében olvashatunk,⁷¹ míg a harmadik kötet csak évekkel később, 1860-ban, az év elején bukkan fel a sajtóban.⁷² A fentieket összegezve tehát a könyvészetek és egykorú híradások alapján az első kötet 1857 júniusában, a második 1857 szeptemberéig jelent meg, a harmadik pedig 1860 februárjában már biztosan napvilágot látott. Az ennél korábbi adatok feltehetőleg tévedésen alapulnak. Az egyes kötetekben közölt adatok közötti ellentmondások feloldását nagyban segíti Katona Lajos értesülése arról, hogy a Kazinczy–Toldy szerkesztette Gaal meséknek két kiadása is volt. Értesülései szerint 1860-ban jelentette meg olcsó kiadásban Emich Gusztáv a népmeséket több kötetben.⁷³ Nem tudjuk, hogy ez az olcsó kiadás meghozta-e a várt könyvkiadói bevételt, azt azonban igen, hogy az első kiadás olyannyira nem volt sikeres, hogy Pfeifer csak az első két kötetet megjelentetésére vállalkozott, a harmadikat már Emich jegyezte. Ipolyi Arnold az első két kötetéről írott ismertetéséhez Toldy Ferenc fűzött szerkesztői lábjegyzetet: „Sajtó alatt van ugyan egy harmadik kötet, de buzgó kiadónk, Pfeifer Ferdinánd úr, eddigi veszteségei után e különben nem nagy vállalatnál, nem kívánhatjuk, hogy még tovább vigye azt, ha a hazai előmenetelt s a népi elmekincsek becsét szájokban hordozó hazafiak vásárlás és ajánlgatás által nem tesznek valamit az ügyben. T. F.”⁷⁴ Toldy és Kazinczy Gábor levelezésében további adatokat is találunk a kötetek kiadástörténetéhez. Toldy Kazinczynak a következőképpen fogalmazott: „Az egész világ dicséri G[aal]-Meséit; de alig veszik.”⁷⁵ Annak okát, hogy nem veszik a köteteket, Kazinczy Gábor a puritán külsőben látta.⁷⁶ Az említett adatok arra utalnak, hogy Gaal György meséinek kiadása a fizetőképes kereslet hiánya miatt akadt meg, Pfeifer anyagi okokra hivatkozva nem vállalkozott a harmadik kötet megjelentetésére, így azt Emich adta ki. A sajtó alá szerkesztett negyedik kötetet⁷⁷ azonban már ő sem nyomtatta ki, így az utókor el is felejtkezett arról, hogy az első ma-

⁶⁸ Lásd például az Ortutay-hagyaték részeként az ELTE BTK Néprajzi Intézetébe került köteteket. Jelzet: 25.134.

⁶⁹ *Vasárnapi Ujság* IV. 25. (jún. 21.) 1857: 234. Az első kötetéről a *Magyar Könyvészet* 1857 június-júliusi összevont számában is olvashatunk híradást: *Magyar Könyvészet* II. 6–7. sz. 1857: 43.

⁷⁰ A szökött-katona. *Vasárnapi Ujság* IV. 28. (júl. 12.) 1857: 267.

⁷¹ *Magyar Könyvészet* 1857. II. évf. 9. sz. 66.

⁷² *Magyar Irodalmi Közlöny* 1860. január-februárius, V. 1. sz. 2. A harmadik kötet kiadói hirdetéseit lásd például: *Budapesti Szemle* 1860. VIII. kötet 24–25. sz. 255. számozatlan lap), *Hölgyfutár*, 1861. (dec. 26.) XII. 25. sz. 200.

⁷³ Katona 1894: 56.

⁷⁴ Ipolyi 1858: 416–417.

⁷⁵ Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, Pest, 1857. nov. 20. MTA KIK Kt. M. Irod. Lev. 4-r 126. Csaplár Benedek álnéven, a *Pesti Napló*ban folytatásokban közölt gyűjtési felhívásában 1858 végén úgy fogalmazott, hogy a Gaal-mesék „érdemen aluli kelendősége” akasztotta meg a kiadás folytatását. A felhívás külön is megjelent: 6.8.9. [Csaplár Benedek] 1858.

⁷⁶ Kazinczy Gábor Toldy Ferenchez, Bánfalva, 1857. nov. 28. MTA KIK Kt. M. Irod. 4-r 74.

⁷⁷ A tervezett negyedik kötetéről Toldy és Kazinczy Gábor levelezésében többet is olvashatunk. Erről lásd: Domokos 2005.

gyar mesegyűjtemény magyar nyelvű kéziratának utolsó, sajtó alá rendezett negyedik része a mai napig kiadatlan maradt.

KITEKINTÉS GAAL MESESZÖVEGEINEK LEHETSÉGES FORRÁSAIRA

A (nép)mese és a népies nyomtatványok kapcsolata kettős természetű, ugyanis a populáris irodalom az írásbeliség és a szóbeliség felé is nyitott közvetítő közeg, mely egyrészt a szóbeli hagyományokat továbbörökítő, másrészt a folklór számára ihlető forrásként is szolgált.⁷⁸ Nem volna teljes *A hatalmas síp* című Gaal-mese ponyvai továbbéléséről szóló esettanulmány anélkül, hogy ne utalnánk a tényre, miszerint Gaal-prózafolklór szövegei eredendően maguk is merítettek a nyomtatott írásbeliségből. E dolgozat keretein túlmutat a meseértelmezés történeti változásainak bemutatása, mégis fontos hangsúlyozni, hogy az irodalmi népiesség elméletének kidolgozását megelőzően gyűjtött meseszövegek még egy korábbi hagyományfelfogást tükröznek, különös tekintettel arra, hogy maga a *népmese* szó sem létezett ekkor.⁷⁹ Nyilvánvalóan téves következtetésekre vezetne, ha a 19. század második felének népmese-felfogását visszavetítetnénk egy korábbi időszakra. A mesei szűzséket tartalmazó vagy azokra utaló „mesenyomok” a 18. század vége óta adatoltak,⁸⁰ melyek azonban nem illeszthetők bele automatikusan egy későbbi elvárásrendszer mentén konstruált népköltészet-felfogásba. Az eddigi ismereteink szerint úgy tűnik, hogy Gaal mesegyűjteménye, melynek szerves részét képezik például az írásbeliség által közvetített európai vándortémák, sokkal közelebb állnak egyfajta közköltészetes hagyományfelfogáshoz és szövegkezeléshez, mint a 19. század végi nemzeti keretekben elgondolt folklór-felfogáshoz és gyűjtési gyakorlathoz.⁸¹ Az utókor a Gaal-mesék értékelésekor éppen az (egy időben) bizonyíthatóan az írásbeliséghez köthető szövegeket minősített anomáliaként és zárta ki az eredeti, „tisztza” népköltészet fogalmából. Dégh Linda több alkalommal is reagált a folklorisztika intézményesülése óta folytatott azon szelekciós mesegyűjtési gyakorlatra, miszerint a gyűjtők eleve figyelmen kívül hagyták azokat a szövegeket, amelyeket bár az adatközlők emlékezete alapján jegyeztek le, tudták vagy sejtették róluk, hogy az írásbeliség közvetítésével kerültek a szóbeliségbe.⁸²

A dolgozat befejezéseként Gaal György mesegyűjteményének a nyomtatott írásbeliségben fellelhető előzményeire szeretném ráirányítani a figyelmet néhány, korábban

⁷⁸ Már a ponyva 18. század végi megjelenését megelőzően, egy terjedelmében és olvasóközönségében eltérő, tartalmában és használati módjában azonban hasonló jellegű kiadványtípusról, a 16–18. században elterjedt népkönyvről is tudjuk, hogy több tucat népmesetípus forrása volt. Voigt 2008.

⁷⁹ A mese szó jelentésváltozásairól lásd: Gulyás 2008a.

⁸⁰ Trostler 1927.; Turóczy-Trostler 1936, 1940.

⁸¹ A folklór és irodalmi eredetű szövegek közköltészeti létmódjáról összefoglalóan: Küllös 2004.; Csörsz 2016.

⁸² Dégh 1969: 147. Nagyon jellemző Berze Nagy János önreflexiója e téren. Berze Nagy 1940: XV. Évtizedekkel később Dégh Linda kakasdi mesegyűjtésének publikálásakor még mindig mentegetőzve közöl mesekönyvi eredetű szövegeket, melyeket pusztán stílus-összehasonlítás céljából (a mesemondó stílusának megértése érdekében) bocsát közre. Dégh 1960: 7.

feltárt összefüggés és adat egymás mellé helyezésével. Mindezt azért tartom szükségesnek, mivel a Gaal-mesékről szóló dolgozatokban nem tűnik reflektálnak az a tény, hogy a gyűjtemény több darabjának szövegelőzményét népkönyvekben, kalendáriumokban és ponyván találjuk.⁸³ (Turóczi-) Trostler összehasonlító motívumtörténeti kutatások alapján már az 1920-as években egyértelműen megkérdőjelezte a Gaal-mesék népi eredetét,⁸⁴ korábban mások is rávilágítottak arra, hogy Gaal adatközlői nem minden esetben a magyar szóbeliségből származó szövegeket rögzítettek.⁸⁵ A Gaal-meséket sajtó alá rendező Kazinczy Gábor állapította meg elsőként, hogy az *Apollónius királyfi* című mese a *Gesta Romanorum*-ból származó átvétel, mely népkönyvi közvetítéssel került a szájhagyományba.⁸⁶ A kortársak közül Ipolyi Arnold számos alkalommal bizonyította a népirodalom folklórra gyakorolt hatását és több írásában is kimutatta, hogy a Gaal gyűjtemény néhány szövege a magyar népköltészettől szokatlan, idegen eredetű.⁸⁷ Gaal *A hűséges princeszné* címen kiadott meséjéről állította, hogy idegen eredete miatt az nem tartozik a magyar népmesék sorába, majd egy másik mese kapcsán az *Ezeregyéjszaka* és a *Gesta Romanorum* történeteinek népkönyv útján való hazai elterjedésére is kitért.⁸⁸ Ugyancsak *A hűséges princesznéhez* Berze Nagy János a következő megjegyzést fűzte: „Az idegen hely- és keresztnemek nyugati meseforrásra (népkönyv?) mutatnak.”⁸⁹ Berze Nagy Gaal egy másik meséje kapcsán is feltételezte az írásbeli eredetet.⁹⁰ *Az akasztófára rendelt királyfi* című meséről Ipolyi azt írta, hogy „[e]zen bohózatos beszélykének inkább mint mesének alapul kétségtelenül Herodot II. könyvének 121. fejezete szolgált (a Rhampsinites kincstáráról szóló adoma). Valószínűleg ez is csak régibb históriás népkönyveink nyomán juthatott népünk körébe, s mint a többi azután elvegyült népmesénkkel élő beszédben föntartva.”⁹¹ Katona Lajos *A zöld dragonyos* című mesével kap-

⁸³ Az eddig feltárt (teljesnek távolról sem tekinthető) adatok alapján úgy tűnik, hogy Gaal György kiadott meséinek legalább tíz százaléka valamilyen populáris olvasmányból merített.

⁸⁴ Turóczi-Trostler úgy fogalmazott, hogy az első magyar népmesegyűjtemény szövegei „nem feltétlenül népi eredetűek.” Turóczi-Trostler 1927: 34.

⁸⁵ Katona Lajos Gaal adatközlőiről azt írta: „[...] a közkézen forgó ponyvairodalmi termékek szolgai lemásolásától sem riadt vissza némelyikük.” Katona 1894: 56. Heller Bernát a *Csonka és Sánta pajtás* című Gaal-mese (Gaal 1857: 74–99.) kapcsán: „Tehát katona beszélte el Gaálnak a „Csonka és Sánta pajtás” meséjét, de nem bizonyos, hogy hazulról hozta, valószínűbb, hogy a katonaságnál más (például rutén) nemzetiségű bajtársától hallotta.” Heller 1918: 151.

⁸⁶ Gaal III. 1860: IV. *Apollónius királyfi*. Gaal III. 1860: 223–234. Vö. Szilády 1873: 149. Katona 1912: 270–271.

⁸⁷ Ipolyi 1855a, 1855b, 1858. Ipolyi a magyar nyelvű szóbeliségben élő mesekincs és a német nyelvű népkönyvek és kalendáriumok lehetséges kapcsolatáról magánlevelezésében is találunk értékes folklorisztikai adatokat. (Lásd például gyűjtőtársának Csaplár Benedeknek 1854-ben írt levelét. Domokos 2015: 58.)

⁸⁸ *A hűséges princeszné*. Gaal II. 1857: 167–187.; Ipolyi 1855a: 2–3.; 1858: 424.

⁸⁹ Berze Nagy I. 1957: 667.

⁹⁰ *A mostohaanya* című variánshoz (Gaal I. 1857: 51–78.) Berze Nagy a következő megjegyzést fűzte: „A gyűjteménybe vagy a ponyváról vagy más irodalmi forrásból került.” Berze Nagy I. 1957: 31.

⁹¹ *Az akasztófára rendelt királyfi*. Gaal II. 1857: 229–244.; Ipolyi 1858: 424.

csolatban szövegelőzményként Bucsánszky egy hazai német nyelvű ponyvájára utalt.⁹² Szintén német populáris olvasmány hatását lehet kimutatni Gaal *A bűbájós lakat* című meséjén. Az arab eredetű Aladdin-szüzse egyik legnépszerűbb irodalmi feldolgozása Johann Leonhard Rost *Meletaons Wohllangerichtete und neuerfundene Tugendschule* című (1739) művében olvasható, melyet magyarra Farkas Antal fordított le a 18. század végén. Rost meséje ponyvaként vált igazán népszerűvé. Gotthard Oswald Marbach az 1840-es években beválogatta népkönyvsorozatába, melynek magyar nyelvű ponyvaváltozatai is ismertek.⁹³ A Rost-féle szöveg népszerűségére jellemző, hogy közvetlenül vagy közvetve ismerte ezt Gaal György adatközlője.⁹⁴ Az említett hat Gaal-mesén kívül a *Nemtudomka* című szövegnek is kimutathatóak népkönyvi előzményei, melyek a 13. század óta ismert Ördög Róbert-ről szóló hagyományt közvetítették a 19. századi olvasók számára.⁹⁵ A németül kiadott *Mährchen der Magyaren* két történetéről az derült ki, hogy olyan, az európai anekdotakincsben gyökerező szövegek, melyek Kónyi János anekdotagyűjtőmányaiból kerültek Gaal gyűjtőmányaiba.⁹⁶ Végezetül meg kell említeni, hogy a Kultsár István szerkesztette *Hasznos Mulatságokban* 1818-ban és 1822-ben két mesét közöltek magyarul, melyek Gaal 1822-ben kiadott német mesegyűjtőmányaéhoz köthetők. Bár nem bizonyított, de elképzelhető, hogy a korábbi közlés a Gaal-féle szövegkiadás forrása volt.⁹⁷ Az eddigiekből úgy tűnik, hogy a Gaal György gyűjtőmányaiban közölt mesék egy rendkívül rétegzett, sokféle forrásból táplálkozó szöveghagyományból származnak, melynek pontos körvonalazásával adós még a folklorisztika. A fentiekből azonban világos, hogy Gaal meséinek egy részén kimutathatók a korábbi népkönyvi és ponyvai szöveghagyomány nyomai, azaz a Gaal-meséknek nem csak a folklorizálódásában, de már a keletkezésében is fontos szerepet játszottak a népszerű olvasmányok.

⁹² *A zöld dragonys.* Gaal I. 1857: 139–158.; Katona 1912: 285–287 (*Fürchtenichts des Grünhöslers Leben...* 1871, Bucsánszky). Ipolyi meglátása szerint a Gaal-mese szövege „igen corrum্পálnak mutatkozik.” Ipolyi 1858: 422.

⁹³ *A bűbájós lakat.* Gaal III. 1860: 94–111. *Meg-bötsülhetetlen Szaxa Vára Affrikának.* Farkas [Rost] 1790: 376–426. A történetet Bucsánszky Alajos 1843-ban Pozsonyban, 1861-ben Pesten is kiadta németül. Az 1860-as évekből adatolható a magyar nyelvű ponyvaszöveg-változat: *A megbecsülhetetlen lakat afrikai Xa Xa barlangban.* Pest: Bucsánszky, 1869, 1882, 1898.

⁹⁴ Mint korábban már szó volt róla, a kéziratos gyűjtőmányaiban e mese Josephus Zatykó/Zetyko írásában maradt fenn. A mesetípus ponyvai szövegelőzményeiről és a német ponyva egyéb magyar folklórszövegekre való hatásáról lásd: Szilády 1873: 149–150.; Katona 1894: 56.; Solymossy 1919: 64.; György 1941: 479.; Kovács 1977b.; Marzolph 2009.; Domokos–Gulyás 2018: 594–595.

⁹⁵ *Nemtudomka.* Gaal II. 1857: 29–53. (Gaal gyűjtőmányaiból korábban Erdélyi János is közölte e szöveget: 1855: 47–79.) Az Ördög Róbert-hagyomány történeti párhuzamairól Henirich 1902.; a Gaal-mesével való összefüggéseiről Benedek 2018.

⁹⁶ *Der Welt Lohn.* Gaal 1822: 268–275. *Vö. Egyszer egy parasztember...* Kónyi 1981: 51–54.; Turóczi-Trostler 1927: 34–35.; *Des Teufels Schrecken.* Gaal 1822: 72–76.; *Vö. Világencének némely furcsa és nevetséges történetei.* Kónyi 1981: 112–159.; Turóczi-Trostler 1927: 28–32.; Turóczi-Trostler 1940: 33.; György 1932: 36–38.

⁹⁷ Az 1822-es szövegkiadás (*A' háládatos Állatok*) a németül az évben megjelent mesegyűjtőmánya egy szövegének (*Die dankbaren Thiere*) kivonatos fordítása. A folyóiratban közzétett másik szöveg (*Egy Erdő Kerülő*) azonban négy évvel a kötet megjelenése előtt jelent meg magyarul. A két szöveg egymástól nem független, azonban a köztük lévő kapcsolat egyelőre nem tisztázott. Az is lehetséges, hogy Gaal innen ismerte meg a *Waldhüter-Mährchen* címen kiadott mesét. A folyóiratok közlésekről részletesen: Gulyás 2008b.

Irodalom

6.8.9. [CSAPLÁR Benedek]

- 1858 *Buzgó ohajítás nemzeti hagyományaink, különösen a tájszógyűjtés ügyében.* Pest: Emich Gusztáv.

ANTTONEN, Pertti – AF FORSELLES, Cecilia – SALMI-NIKLANDER, Kirsti (ed.)

- 2018 *Oral Tradition and Book Culture.* Helsinki: Finnish Literature Society-SKS. /Studia Fennica Folkloristica 24./

ATU

- 2004 Hans-Jörg Uther: *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. I. Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales with an Introduction. II. Tales of the Stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales. III. Appendices.* Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia. /FFC 284–286./

ARANY László

- 1867 Magyar népmeséinkről. *Budapesti Szemle* VIII. 40–66, 200–228.

BENEDEK Katalin

- 2012 Mikrofilológiai kiegészítések az Etnoszkóp első számának mesevonatközlésű cikkeihez. *Etnoszkóp Online*
<https://docs.google.com/file/d/0B4XpkZmal1QQTEk2cjF4UkNwNDQ/edit?pli=1>
 (letöltés 2019. 03. 04.)
- 2013 „Akárki nem tud mesét hallgatni” A (mese)hallgatói szerep. *Ethno-Lore. A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve XXX.* 69–113. Budapest: MTA BTK.
- 2018 *Ruha teszi-e az embert a mesében? Viseletkutatás és prózai népköltészet.* (Kézirat).
- 2019 *A népmese-feldolgozás szépirodalmi kánonjának kialakítása. Gaal György meseszövegeinek összehasonlító textológája, valamint Gyulai Pál és Benedek Elek szöveggondozását kísérő polémiák.* (Kézirat).

BÉRES András

- 1955 Mai mesélő alkalmak. *Ethnographia* LXVI. 433–434.

BERZE NAGY János

- 1940 *Baranyai magyar néphagyományok.* Gyűjtötte, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta Berze Nagy János. I. Pécs: Kultúra könyvnyomdai műintézet
- 1957 *Magyar népmesetípusok.* I–II. Pécs: Baranya Megye Tanácsa.

BOTTIGHEIMER, Ruth B.

- 2002 *Fairy Godfather: Straparola, Venice, and the Fairy Tale Tradition.* Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- 2009 *Fairy Tale. A New History.* New York: State University of New York Press.

CSÖRSZ Rumen István

- 2014 A Népdalok és mondák közköltészeti forrásai. *Irodalomtörténeti Közlemények* CXVIII. 5. 611–628.
- 2016 *A kesergő nimfától a fonóházi dalokig. Közköltészeti hatások a magyar irodalomban, (1700–1800).* Budapest: Universitas.

CSÖRSZ Rumen István – BALÁZS-HAJDU Péter

- 2009 Ponyva. In: Kőszeghy Péter (szerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. IX. 224–227. Budapest: Balassi.

DÉGH, Linda

- 1946–1947 Népmese és ponyva. *Magyar Nyelvőr* LXX. 68–72, 143–147; LXXI. 43–45, 88–92.
 1948 Adatok a magyar parasztság irodalmi életéhez. In: [Pais Dezső] (szerk.): *Magyar századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez*. 299–315. Budapest: Egyetemi Nyomda.
 1955–1960 *Kakasdi népmesék*. I–II. Budapest: Akadémiai. /Új Magyar Népköltési Gyűjtemény IX./
 1969 *Folktales and Society. Story-telling in a Hungarian Peasant Community*. Bloomington – London: Indiana University Press.
 1988 What Did the Grimm Brothers Give to and Take from the Folk? In James Mc Glathery (ed.): *The Brothers Grimm and Folktale*. 66–90. Illinois: University of Illinois Press.

S. DOBOS Ilona

- 1962 *Egy somogyi parasztszalád meséi*. A meséket összegyűjtötte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket készítette S. Dobos Ilona. Budapest: Akadémiai. /Új Magyar Népköltési Gyűjtemény X./

DOMOKOS Mariann

- 2005 Gaal György mesegyűjteménye. (Kiadott és kéziratban maradt mesék a 19. századból). *Palimpszeszt* 24. http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/24_szam/03.html (letöltés 2019. 03. 04.)
 2015 *Mese és filológia. Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből*. Budapest: Akadémiai Kiadó. /Néprajzi tanulmányok/
 2016 Szóbeli mesék 19. századi nyomtatott forrásai. *Ethnographia* 127. 543–567.
 2017 *Olvasástörténet és folklorisztika. Közeliések a ponyvamesék 19. századi paraszti recepciójához*. In Sasfi Csaba – Ugrai János (szerk.): *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei*. 463–478. Budapest: Hajnal István Kör-Társadalomtörténeti Egyesület. /Rendi társadalom – polgári társadalom 29./
 2018a Arany László népmeséi a 19. századi magyar gyermek- és ifjúsági irodalomban. *Ethno-Lore. A Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének Évkönyve*. 431–489. Budapest: MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
 2018b Arany László népmeséi a 19. századi magyar olvasókönyvekben. *Ethnographia* 129. 639–653.

DOMOKOS Mariann – GULYÁS Judit (szerk.)

- 2018 *Az Arany család mesegyűjteménye. Az Arany család kéziratos mese- és találósgyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék című művének szinoptikus kritikai kiadása*. Budapest: Universitas Kiadó.

T. ERDÉLYI Ilona

- 1974 A Magyar Népköltési Gyűjtemény kiadásának története. *Magyar Könyvszemle*. 90. 1–2. 55–77.

ERDÉLYI János

- 1846–1848 *Népdalok és mondák*. A Kisfaludy Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja Erdélyi János. I. Pesten: nyomtatott Beimel Józsefnél, 1846. II. Pesten: Magyar Mihálynál, 1847. III. Pesten: nyomtatott Beimel Józsefnél, 1848. (Magyar Népköltési Gyűjtemény)

- 1855 *Magyar népmesék*. Kiadja Erdélyi János. Képes kiadás. Pest: Heckenast Gusztáv.
- 1869 *A nép költészete. Népdalok, népmesék és népmondások*. Pest: Heckenast.
- FARAGÓ József
- 1969 *Kurcsi Minya, havasi mesemondó*. Bukarest: Irodalmi Könyvkiadó.
- FARKAS Antal
- 1790 *Farkas Antal: Erköltsi-iskola az az húszon négy nyájas históriák, a' mellyek E' Világnak furtsa Tsalárdságit, sok Tartományoknak tulajdonságit, 's a' benne lévő Embereknek, úgy jó Erköltsüket, mind gonoszra tzelző, Indulataikat mutatták Irattatott két részben Német nyelven, az Haza Iffiaiinak kedvékést. Fordította magyarra Farkas Antal, a' kassai Dictrictusnak Provincialis Komissariussa*. Kassa: Fűskúti Landerer Mihály.
- GAAL, Georg von
- 1822 *Mährchen der Magyaren*. Wien: Druck und Verlag von J. B. Wallishausser.
- GAAL György
- 1857–1860 *Gaal György magyar népmese-gyűjteménye*. Kiadták Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc I–II. Pesten: Pfeifer Ferdinánd sajátja III. Pesten: Emich Gusztáv sajátja.
- GRÄTZ, Manfred
- 1988 *Das Märchen in der deutschen Aufklärung. Vom Feenmärchen zum Volksmärchen*. Stuttgart: Metzler.
- GRIMM, Jacob és Wilhelm
- 2009 *Családi mesék*. Fordította és az utószót írta Adamik Lajos és Márton László. Pozsony: Kalligram.
- GULYÁS Judit
- 2008a A mese szó használata a magyar írásbeliségben 1772–1850 között, A Magyar nyelv nagyszótárának történeti korpusza alapján. In Gulyás Judit (szerk.): *Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról*. 165–241. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék. /Artes Populares 23./
- 2008b Giovan Francesco Straparola és Gaal György meséi a Hasznos Multságokban. In Gulyás Judit (szerk.): *Tanulmányok a 19. századi magyar szövegfolklórról*. 317–330. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék. /Artes Populares 23./
- GYÖRGY Lajos
- 1932 *Kónyi János Democritusa*. Budapest: MTA Irodalomtörténeti Bizottsága.
- 1941 *A magyar regény előzményei*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- GYULAI Pál
- 1862 *Eredeti népmesék*. Összegyűjtötte Arany László. [Ismeretetés] *Budapesti Szemle* 1. XV. 386–392.
- HAVAY Viktória
- 2011 Gaal György német népmesefordításai. *Etnoszkóp* I. 1. 50–68.
- 2017 Gaal György népmeséi, avagy mit tudunk a magyar elsőről? In: Domokos Gyöngyi – Káli Anita – Major Ágnes – Szabó, P. Katalin (szerk.): *Nyom-követés 2. Tanulmánykötet. A Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete és a Doktoranduszok Országos Szövetsége Irodalomtudományi Osztály I. közös konferenciájának tanulmánykötete*. 45–55. Budapest, Újvidék: Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete – Doktoranduszok Országos Szövetsége – Irodalomtudományi Osztály.

- 2018a "A szép barátság öszvefűz velem." A Gaal-Kisfaludy levelezés és a népmesekutatás. In: Boldog-Bernád István – Szabó P Katalin – Szuperák Alexandra (szerk.): *Nyom-Követés 3. Tanulmánykötet*. 125–139. Budapest, Szabadka: Vajdasági Magyar Doktoranduszok és Kutatók Szervezete – Doktoranduszok Országos Szövetsége – Irodalomtudományi Osztály.
- 2018b Gaal György és a bécsi triász. In: Havay Viktória – Veress, Dávid (szerk.): *Varietas delectate. Az ELTE BTK Magyar és Összehasonlító Folklorisztika és Európai Etnológia doktori programok hallgatóinak tanulmánykötete*. 11–26. Budapest: ELTE BTK Néprajzi Intézet.
- HEGEDŰS Imre János
- 2015 *Benedek Elek. Monográfia*. Miskolc: Felsőmagyarország Kiadó.
- HEINRICH Gusztáv
- 1902 Ördög Róbert. *Budapesti Szemle* 109. 3–4. 314–320.
- HELLER Bernát
- 1918 A Brunhilda-mese magyar és perzsa változata. *Ethnographia* XXIX. 146–153.
- HORGER Antal
- 1908 *Hétfalusi csángó népmesék*. Gyűjtötte és jegyzetekkel kísérte Horger Antal. Budapest: Athenaeum. /Magyar Népköltési Gyűjtemény X./
- IPOLYI Arnold
- 1855a Magyar népmesék. Kiadja Erdélyi János. [Ismeretetés]. *Magyar Sajtó* I. 82. 1–3.
- 1855b Vizsgálatok a régi magyar népkönyvek felett. (Salamon és Markalf). *Új Magyar Muzeum* V. 261–303.
- 1858 A magyar népmeseügy s különösen Gaal György mesegyűjteménye. *Új Magyar Muzeum* VIII. 413–424.
- 2006 *A tengeri kisasszony. Ipolyi Arnold kéziratok folklórgyűjteménye egész Magyarországról. 1846–1858*. Közreadja Benedek Katalin. Budapest: Balassi Kiadó. /Magyar Népköltészet Tára VI./
- KÁLMÁN Béla
- 1975 *Nyelvjárásaink*. Harmadik kiadás. 78–85. Budapest: Tankönyvkiadó.
- KATONA Imre
- 1976 A magyar vásárok folklórja. In: Szöllösi Gyula (szerk.): *Vásártörténet – hídivásár*. 111–192. Debrecen: Hortobágyi Intéző Bizottság.
- KATONA Imre – VOIGT Vilmos
- 1981 Ponyvairodalom. In: Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 4. 261–264. Budapest: Akadémiai.
- KATONA Lajos
- 1894 A magyar népmese irodalma. I. Magyar népmesegyűjtemények. *Ethnographia* V. 52–66.
- 1912 *Katona Lajos irodalmi tanulmányai*. I. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest: Franklin Társulat.
- KENEDI Géza
- 1904 *Lőporfüst. Az 1878-ik évi bosnyák háborúból*. Budapest: Singer és Wolfner.
- KESZEG Vilmos
- 2007 A népmese előadásának módja és kontextusa. *Ethnographia* 118. 15–70.

- 2008 Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség. Egyetemi jegyzet. Kolozsvár: KJNT – BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék.

KISS Jenő (szerk.)

- 2001 *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris.

KÓNYI János

- 1981 *A mindenkor nevető Demokritus*, vál., s. a. r., jegyz., utószó BÍRÓ Ferenc, Budapest: Magvető. /Magyar Hírmondó/

KOVÁCS Ágnes

- 1961 Benedek Elek és a magyar népmesekutatás. *Ethnographia* LXXII. 430–444.
 1969 A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai. I. Arany László magyar népmesegyűjteménye. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* II–III. 177–214.
 1974 Meséinek nyelve. In Lengyel Dénes: *Benedek Elek*. 117–137. Budapest: Gondolat.
 1977a A 20. században rögzített magyar népmeseszövegek 19. századi nyomtatott forrásai. 2. Benedek Elek: Magyar mese- és mondavilág I–V. *Népi Kultúra – Népi Társadalom* IX. 139–188.
 1977b Aladdin, bűvös lakat, csodalámpa. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 1. 57–58. Budapest: Akadémiai.
 1979 A gyöngyöt siró, rózsát nevető leány, a leány, aki aranyvirágot lépik. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. 369–372. Budapest: Akadémiai.
 1982 Arany Juliska és Arany László meséi. In Novák László (szerk.): *Arany János tanulmányok*. 495–530. Nagykőrös. /Nagykőrösi Arany János Múzeum Közleményei II./
 1989 Ipolyi Arnold népköltési gyűjteménye. In Cséfalvay Pál – Ugrin Emese (szerk.): *Ipolyi Arnold emlékkönyv*. Halálának századik évfordulója alkalmából az esztergomi Keresztény Múzeumban 1986. december 12-én rendezett emlékülés anyaga. 52–65. Budapest: Az Apostoli Szentszék Könyvkiadója.

KOVÁCS I. Gábor

- 1989 *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KRIZA János

- 1863 *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*. Szerkeszti Kriza János. Első kötet. Kolozsvárt: Stein János erd. muz. egyleti könyvtárú bizománya.

KÜLLÖS Imola

- 2004 *Közköltészet és népköltészet. A XVII-XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*. Budapest: L'Harmattan. /Szó Hagyomány/

LENGYEL Dénes

- 1974 *Benedek Elek*. Budapest: Gondolat.

MÉSZÖLY Gedeon

- 1929 „Egy Opsitos Katonáról. Méltóságos Oberster Urnak ajánlva Varga József közvitéz 4 Compag.” *Népünk és Nyelvünk*. I. 178–189.

MMMV

- 1894–1896 *Magyar mese- és mondavilág. Ezer év meseköltése*. Meséli Benedek Elek. I–V. Széchy Gyula szöveggyűjteményével. Budapest: Athenaeum (I. 1894, II. 1894, III. 1895, IV. 1896, V. 1896.)

MADARAS Péter – VARGA József

- 1997 *Piliscsaba tábornok a Pázmány Péter Katolikus Egyetemig. Fejezetek a piliscsabai katonai táborok történetéből*. Budapest: Petit Real Könyvkiadó.

MARZOLPH, Ulrich

- 2009 The Tale of Aladdin in European Oral Tradition. In Aboubakr Chraïbi – Carmen Ramirez (eds.): *Les Mille et une nuits et le récit oriental. En Espagne et en Occident*. 401–412. Paris: L'Harmattan.

MÉSZÖLY Gedeon

- 1929 Egy Opsitos Katonáról. *Népünk és Nyelvünk* I. 178–189.

MIKOS Éva

- 2005 Szerlemdal... Megjegyzések egy Csokonai-vers népszerűségéről, valamint társadalom- és művelődéstörténeti kapcsolatairól 19. századi kalendáriumok alapján. In Gulyás Judit – Tóth Arnold (szerk.): *Mindenek Gyűjtemény II. Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*. 169–189. Budapest: ELTE Folklore Tanszék. /Artes Populares 22./
- 2010 *Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*. (Szóhagyomány) Budapest: MTA Néprajzi Kutatóintézet – PTE Néprajz Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan.
- 2015 Regék a magyar előkorból. Folklor, irodalom és közköltészet Tatár Péter Rege kunyhójában. In Csörsz Rumen István (szerk.): *Doromb. Közköltészeti tanulmányok* 4. 387–405. Budapest: Reciti.

MIKOS, Éva – CSÖRSZ, Rumen István

- 2019 Cheap Print in Eighteenth- and Nineteenth-Century Hungary. In David Atkinson – Steve Roud (eds.): *Cheap Print and the People: European Perspectives on Popular Literature*. 274–306. Cambridge: Cambridge Scholars Press.

MNK 2.

- 1988 *A magyar tündérmesék típusai. AaTh 300–749*. Szerkesztette Dömötör Ákos. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

MNK 4.

- 1984 *A magyar novellamesék típusai. AaTh 850–999*. Szerkesztette Benedek Katalin. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

MNK 5.

- 1982 *A magyar rászedett ördög-mesék típusai. AaTh 1030–1199*. Szerkesztette Süvegh Veronika. Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport.

NAGY Ilona

- 2000 Adalékok Gaál György kéziratgyűjteményének sorsához. In: Balázs Géza – Csoma Zsigmond – Jung Károly – Nagy Ilona – Verebélyi Kincső (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben*. I. kötet. 66–75. Budapest: ELTE BTK.

NOVÁK László

- 1928 *A nyomdászat története V. könyv. (1801–1867)*. Budapest: Világosság Könyvnyomda Rt. /Grafikai művészetek könyvtára XI./

- 1929 *A nyomdászat története VII. könyv (1901–1929)*. Budapest: Világosság Könyvnyomda Rt. /Grafikai művészetek könyvtára XIII./
- ORTUTAY Gyula
- 1935 *Nyíri és rétközi parasztmesék*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel együtt közli Ortutay Gyula. Negyvenöt eredeti fametszettel illusztrálta Buday György. Gyoma: A Szegedi Fiatalok kiadása.
- 1939 A magyar népköltési gyűjtemények története. *Ethnographia* L. 221–237.
- 1960 Kalendáriumolvasó magyarok. In *Írók, népek, századok*. 369–373. Budapest: Magvető.
- 1963 Jacob Grimm és a magyar folklorisztika. *Ethnographia* LXXIV. 321–341.
- ORTUTAY Gyula (szerk.)
- 1960 *Magyar népmesék. I.* A meséket válogatta és jegyzetekkel ellátta Kovács Ágnes és Dégh Linda. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- SCHENDA, Rudolf
- 1970 *Volk ohne Buch: Studien zur Sozialgeschichte der populären Lesestoffe, 1770–1910*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- 1976 *Die Lesestoffe der kleinen Leute: Studien zur populären Literatur der 19. und 20. Jahrhunderten*. München: C. H. Beck Verlag.
- SZILÁDY Áron
- 1873 A mesékről. II. közlemény *Magyar Nyelvőr* II. 149–151.
- TROSTLER József
- 1927 *Mesenyomok a XVIII. század magyar irodalmában. A racionalizmus és irracionizmus küzdelméhez*. Különnyomat a Magyar Nyelvőr 1927. évfolyamából. Budapest: A Magyar Nyelvőr kiadása.
- PETRIK Géza
- 1888 *Magyarország bibliographiája. 1712–1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföld megjelent nyomtatványoknak. I.* Budapest: Dobrowsky.
- POGÁNY Péter
- 1958 A régi hazai népies ponyvakutatás problémái. *Ethnographia* LXIX. 4. 578–593.
- 1959 *Folklor és irodalom kölcsönhatása. A régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823) I. Vásári ponyvairatok. (A nyomda történetével és kutatási módszertanulmánnyal)*. Budapest: Akadémiai Kiadó. /Irodalomtörténeti füzetek 24./
- 1978 *A magyar ponyva tüköre*. Budapest: Magyar Helikon.
- PROKOPP Gyula
- 1973 Ipolyi Arnold népirat-gyűjtése. *Magyar Könyvszemle* LXXXIX. 3–4. 387–389.
- RÓNA-SKLAREK, Elisabet
- 1912 Einige Grimmsche Märchen im Ungarischen Volksmunde. In Gragger Róbert (szerk.): *Philologiai dolgozatok a magyar-német érintkezésről*. 3–15. Budapest: Hornyánszky.
- SCHRAM Ferenc
- 1957 A „Népdalok és Mondák” forrásaihoz. *Néprajzi Értesítő* XXXIX. 225–230
- SEBESTYÉN Gyula
- 1906 *Dunántúli gyűjtés*. Gyűjtötte és szerkesztette Dr. Sebestyén Gyula. Budapest: Athenaeum. /Magyar Népköltési Gyűjtemény VIII./
- SOLYMOSSY Sándor
- 1913 Idegen mesék meghonosodása. *Ethnographia* XXIV. 1–8.

- 1918 A Brunhilda-mese magyar és perzsa változata. *Ethnographia* XXIX. 146–153.
- SZABÓ Sámuel
- 2009 *Erdélyi néphagyományok 1863–1884*. Szabó Sámuel és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlésezi Olosz Katalin. Budapest – Marosvásárhely: Európai Folklór Intézet – Mentor Kiadó.
- SZAKÁL Anna
- 2017 A 19. századi magyar népköltési gyűjtemények és kanonizációjuk. *Erdélyi Múzeum* 79. 2. 1–31.
- SZILÁDY Áron
- 1873 A mesékről. II. közlemény Magyar Nyelvőr II. 149–151.
- TIMKÓ György (s. a. r.)
- 2007 *A budapesti nyomdák, nyomdászok és a nyomdász kultúra 1873 és 1923 között*. [Bp]: Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesület (másodközlés).
- TURÓCZI-TROSTLER József
- 1936 *Világirodalom magyar ponyván*. Budapest: Különlenyomat a Magyar Nyelvőr 1936. évfolyamából.
- 1940 *A mese felfedezése és a magyar mese a XVIII. században*. Budapest: Ranschburg Gusztáv könyvkereskedése.
- V. J.
- 1870 Gaal György. In Dr. Laubhaimer Ferencz. (szerk.): *Egyetemes Magyar Encyclopaedia*. szerk. VIII. kötet. 524. Pest: Szent-István-Társulat – Athenaeum.
- VOIGT Vilmos
- 1982 A magyar népmesekutatás a múlt század első felében. In: Kriza Ildikó (szerk.): *Kriza János és a kortársi eszmearamlatok*. 139–150. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- 1989 A magyar mese- és mondakutatás bécsi triásza. In Jankovics József et al. (szerk.): *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében*. I. 375–379. Budapest – Wien: Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság.
- 1997 Gaal György. In Csoma Zsigmond – Gráfik Imre (szerk.): *Kapcsolatok és konfliktusok Közép-Európa vidéki életében. Tanulmányok Gaál Károly professzor 75. születésnapjára*. 205–216. Szombathely: Vas Megye Önkormányzata.
- 2008 Népkönyv. In Kőszeghy Péter (szerk.): *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. VIII. 213–217. Budapest: Balassi.
- ZVARA Edina
- 2015 Gaál György (1783–1855), a mesegyűjtő tudós könyvtáros. Egy javított életrajz. *Ethnographia* 126. 3. 79–92.

Domokos Mariann

Tudományos munkatárs, MTA BTK Néprajztudományi Intézet

domokos.mariann@btk.mta.hu

Mariann Domokos

The tale collection of György Gaal and popular literacy

The author in her article investigates the relationship of one of the earliest Hungarian (folk) tale collections to popular literacy, focusing on the origin of the tales as well as their re-published variants and the process of popularization. In Hungarian folklore studies the investigation of the transmission of tales in literacy and their publication history is a fairly new approach, although there are a number of cases that testify that since the middle of the 19th century various collections of folk poetry have served as important sources to republish tales in popular almanacs, cheap prints and school readers. The author in her case study presents how a tale recorded at the beginning of the 19th century (entitled *A hatalmas sip*, i.e. ‘*The big whistle*’) as part of the Gaal collection gained a new form almost a century later as a cheap print and how it made folklorization possible. The second part of the article highlights some aspects of the collection and publication of Gaal’s tales that have been hardly reflected upon so far. Genres of popular literacy played a role not only in the dissemination of tales, since it can be pointed out that cheap prints had served as a source for those people who recorded tales for Gaal at the beginning of the 19th century. Eventually, the author, collecting relevant although scattered data and references from former scholarly literature, wishes to promote a systematic study and re-evaluation of the origin of Gaal’s tales.

Az isteni gondviselés kognitív struktúrája a népmesében

„Az Isten pedig a mi hozzánk való szerelmét abban mutatta meg,
hogy mikor még bűnösök voltunk,
Krisztus érettünk meghalt.”
(Pál Róm, 5,8)

AZ ISTENI GONDVISELÉS DISZKURZÍV FORMÁJA

Jelen dolgozatnak sem terjedelmi okból, sem a mesenarratívákat görcső alá véve nem célja az Ó és Újtestamentumbéli szövegekben föllelhető isteni gondviselés valamennyi megjelenésének számbavétele.¹ Elsősorban is a mesehős sorsában pártfogó, támogató, tanító és újjászületést biztosító isteni vagy más „szentek” általi tevékenységet kívánom megvizsgálni. Éppígy nem óhajtom áttekinteni a korai vallásbölcseleket, illetve a későbbi katolikus és protestáns prédikátorok elmélkedéseit, vitairatait, csak néhány olyan tézist idézek, amelyek úgymond „lejuthattak” a templomba járó paraszti hívek szélesebb körébe.

¹ Gondviselés (gör. pronoia, lat. providentia): I. Isten tudatos, tervszerű tevékenysége, amellyel a teremtett világot és benne az embert az általa meghatározott természetfölötti cél felé vezeti. - 1. A ~ fogalma már a Kr. e. 5. sz. gör. fil-ban megtalálható. Anaxagoras szerint a világban és az emberi testben található rend egy gondolkodó szellemnek, valamilyen isteni értelemnek a hatása, amely az ember javát is figyelembe veszi. Később a ~ szó magát az istenséget is jelentette. [...] 2. Az ÓSz-ben. [...] a) Jahve nemcsak megteremtette az eget és a földet (Ter 1), hanem mindent irányít is a természetben, mely alá van rendelve törv-einek (Ter 8,22; Jób 38,33; Zsolt 148,6; Jer 5,22-24; 31,35) és gondot visel teremtményeire (Jób 38; Zsolt 104). Esőt ad az embernek (Ter 27,28; Zsolt 65,7-14; Jer 5,24) vagy visszatartja az esőt (1Kir 17,1; Ám 4,7). Életet (Jób 10,12; 12,10; 33,4; 34,14; Zsolt 104,29; Iz 42,5; 57,16 stb.) és termékenységet (Ter 1,22.28) ad embernek és állatnak, Ő alkotja az embert az anyaméhben (Jób 10,8-11; Zsolt 22,10; 139,13-16). Arra, amit Jahve a világban végbevisz, gyakran a bara, „alkot” utal (Kiv 34,10; Szám 16,30; Iz 45,7; 48,7; 54,16), úgy-hogy a teremtés folytatásának tekinthető. - b) Isten ~ét Izr. fiai mindenekelőtt a tört-ben ismerték fel, elsősorban Izr. tört-ében: Jahve alkotta a népet (Zsolt 95,6; Iz 43,1.15), és kiválasztotta a többi nép közül (Ám 3,2). [...] A deuteronomikus tört-írás Izr. egész tört-ét a ~ben való hit fényénél szemléli; Isten népét jutalmazza vagy bünteti a tört. eseményekben, folyamatokban, attól függően, hogy megtartja vagy megszegi-e a vele kötött szövetséget és az ehhez kapcsolódó törv-eket (MTörv 4,8; Bír 2,11-15; 3,7.12; 4,1 stb.; 1Sám 4-7; 1Kir 13,33; 14,22-24; 15,1-4 stb.). [...] d) Hogy a világban meg tapasztalható rossz hogyan egyeztethető össze a ~sel, arra az ÓSz-ben több-féle magyarázat található. A dualisztikus vagy monisztikus jellegű magyarázat Izr. fiai monoteizmusukban mindig elutasították; Jahve a végső oka mindennek, még a rossznak is (Iz 45,7; Ám 3,6). - A fizikai rossz legrégibb és legelterjedtebb magyarázata szerint a rossz a bűn megérdemelt büntetése (például Zsolt 1,4; 112,10; 2Mak 7,18; Jób barátainak beszédei; Sir 5,1-15; 10,12-17; 39,28-31); másik magyarázat szerint a rossz (például →szenvedés vagy szerencsétlenség) nevel (Jób 34,31; 36,8-21) vagy a tisztulást mozdítja elő (2Mak 6,16; 7,32; Jób 33,15-30; Bölcs 3,5; 11,9; 12,13-17); egy harmadik felfogásban a jövő fogja a kérdést megoldani, mert az Úr napja és a messiási idő beköszöntésével véget érnek Izr. megpróbáltatásai (Salamon Zsolt 17; Hénoch 91,12), a feltámadással az igazak részesednek az üdvösség javaiból (Dán 12,2), s a túlvilági jutalom lesz a kárpótlás azért, amit a földön el kellett szenvedniük (2Mak 7,9.14.23-29; Bölcs 3,1-9; 5,15). <http://lexikon.katolikus.hu/G/gondvisel%C3%A9s.html> (letöltés ideje: 2018. 11.11-10.30.)

Az isteni gondviselés (melyről Lactantius így ír: „[A] teremő Isten, akinek isteni gondviselését és legmagasabb tökélyét sem érzékkel felfogni, sem szóval elmondani nem lehet”,² ami által távolság keletkezik Isten és ember között) a mesenarratívában mindannyiszor „szent emberek” által kezdeményezett és közelséget létrehozó pártfogásként, egyéni sorsot radikálisan megváltoztató, kiteljesítő közbeavatkozásként jelenik meg. Vanyó László – Boethius kapcsán – azt hangsúlyozza, hogy a sorsot (fatum) az isteni gondviselés (providentia) horizontjában szemléli: „A sors és a gondviselés egy és ugyanazt a dolgot jelentik, csak különböző szempontból nézve. Ugyanazt a dolgot lehet gondviselésnek is hívni, amennyiben valaki az egy, mindent átható isteni Lélek felől közelít hozzá, mely mindent egységbe foglal; lehet azonban sorsnak is nevezni, amennyiben valaki a világ váltakozó eseményeinek sokrétűsége felől közelíti meg.”³ A mi szempontunkból mindkét megközelítésnek jogosultsága van, hiszen a tradicionális népmesében a mesemondó hol az egyik, hol a másik aspektust (gyakorta ugyanazon szövegben mindkettőt elegyítve) világítja meg a hős/hősnő előtt álló életvezetési gyakorlatot, melynek szegletköve a rá kimért „nehéz feladat”, minek megoldásában hol a sorsmadarak vagy jövendölést mondó sorsasszonyok, hol maga Isten vagy a földönjáró szentek sietnek segítségére.

Isten – illetve valamilyen megnyilvánuló alakja: „szakállas ősz öregember”, légi szellem, koldus – ugyanis ezekben a tradicionális szövegekben jobbra az „engesztelés alanya”,⁴ a lévinas-i értelemben vett „társas viszony” Másikja,⁵ aki kegyelemben és szeretetben részesített, s mivel maga a Mindenható Atya, ezért egyedül neki áll hatalmában bűnt megbocsátani vagy ítéletet mondani. Nem hiába találunk számos példát arra, hogy a mesehős az ellenségének, vagy az őt megölni vágyó/megölő testvéreinek az ítéletét Istenre („istenítéletre”) bízza. Mivelhogy Ő maga a Bíró, ahogy Otto írja: „Ám az említett félelmetes valóság mindig az az Isten is, aki saját Isten-voltának borzasztó fenségében ’nem nyilatkozik meg’: ő az, aki előtt nemcsak az retten meg, aki áthágja a törvényeket, hanem megretten a teremtmény is, a maga ’leplezetlen’ teremtmény voltában.”⁶ Valószínűnek tűnik azonban, hogy a tradicionális mese az egyes vallási-etikai értelemösszefüggést fölmutató variánsaiban a numinózust, annak két lényegi aspektusát: a *tremendumot* és a *fascinsumot* – Blumenberg kifejezésével élve – „elviselhetővé transzformálta”.⁷

² Lactantius 1985: 60. vö még: „[...] ha az ember megfontolásaival fel tudná érni ama örök fenség terveit, akkor nem volna többé távolság Isten és ember között.” Blumenberg 2005: 245.

³ Vanyó 1988: 882.

⁴ Theißen 2008: 294.

⁵ Lévinas 1999: 58.

⁶ Otto 1997: 121.

⁷ Blumenberg 2005: 125.

Ottónál a „numinózus” fogalmával jelölt Isten a mesenarratíva megalapozó történetének egy konkrét szituációjában sokféle szerepben: adományozóként,⁸ tanítóként, oltalmazóként, „sorskovácsként”, kegyelmet adóként⁹ vagy ellenkezőleg: büntetőként¹⁰ jelenik meg. Tegyük hozzá hol egy kunyhóban¹¹ (*A Tökváros*¹²), hol egy kerítéssel védett helyen (*Tizenhét országi vitéz*¹³), hol egy barlangban,¹⁴ hol pedig egy természeti rejtek-helyen őrzi a veszély elmúltáig a hőst (*Medve János*¹⁵), aki az átmeneti állapotában önmagát teszi meg vizsgálata tárgyává. Ez idő alatt a rá kimért sorsát igyekszik értelmezni, hogy a „megvirradás” után etikai-egzisztenciális létmódváltásban részesülhessen.

Lássunk két mesenarratívából kiemelt példát arra, hogyan viselkedik a hős a numinózussal szembesülve!

Odament hozzája egy ősz, öreg, fehér hajú ember. Köszön nekije jó reggelt, me már ugye éféle után vót az idő, köszön nekije jó reggelt, de a legény annyira *meg vót lepődve, és meg vót ijedve*, hogy *alig tudatt szóhoz jutni*.¹⁶ [kiemelés tőlem– BP]

és:

Mikor a fiú bement az *erdőbe*, akkor a teremő istenke kódustruhába mán ott vót, ott termett.

–Minek sirsz, kedves, ídes gyermekem?

–Hát azir sirok, mer apám kihozott engemet, és agyon akart lövetni, hogy egy öreg bácsit [magát a teremő istenkét, aki a király fájáról az almát elvitte és ezért fogságba vetették] elengedtem, hogy az almát nem tudták megvigyázni.¹⁷ [kiemelés tőlem– BP]

⁸ Tombác *Jónás* meséjének gazdag és istenfélő embere mindenét szétesztja a népek között, de azok nem viszonozzák jóságát, az inség idején Istentől kap egy kis üveg orvosságot, mellyel sebeit gyógyíthatja. Az adományt hozó ekként tanítja őt: „No – aszongya – Jónás, most vagy tizenkilenc éves, én mög tizenhét. Tégöd az Isten példának adott a népek közé: oszd el a vagyonodat! Nem nősültél mög, öreglegénynek üsmertek: De tē az vagy, akit tizenkilenc évesnek üsmertek. Csak mutattad a népnek a példát. Ilyen a népnek a jósága! Tē kalácsot adtá nekik, űk küvē dobtak mög, mikó nagy betegségbe vótá. Nemügön vót, aki tégöd ápolgatott vóna. Most mán tíszörte gazdagabb vagy. Ideje, hogy mögnösölj. En löszök a feleségöd.” Bálint S. 1975: 564.

⁹ Fedics 20. (*Szent Mihály a földön*) meséjében az Atya elküldi Mihályt egy négy gyermekes özvegyasszonyért, ám ő megsajnálja az asszonyt, de az Úr megtanítja arkangyalát, hogy csakis Ő gyakorolhat kegyelmet: „Akkor oszt elválasztotta a Jó Atya. Többé se a gonosznak, se az anyagnak nem vót szabad járni emberalakba, hogy lássa egymást, meg beszélgessenek együtt, csak mikor halálra válik.” Ortutay 1978: 312.

¹⁰ „Na, Péter, ha azt mondta [az asszony, akinek a kiterített ingeiből Péter egyet elvett, mert az övé koszos volt: „az Isten fizessen meg neki], vedd fel magadot, oszt vidd vissza az inget, oszt lökd oda, mer mán akinek az Isten fizet, annak jaj is lesz!” Ortutay 1978: 315.

¹¹ „Az elkülönülés helyéül szolgáló kunyhó helyett nekünk templomaink vannak.” Turner 2002: 181.

¹² Nagy–Vöö 2002: 318–350.

¹³ Géczy 1989: 100–105.

¹⁴ *A kicsi medve* Nagy 1978: 117–124. „Telt-múlt az idő. Egyszer odakerült, hogy le kellett babázon. A királykisasszony keresett magának egy barlangot, és belefeküdt. 'Amit az Isten ád. Én bémények ebbe a barlangba, és ami lesz velem, az lesz.'” (Nagy 1978: 118.) A magyar népi vallásosság Nagyboldogasszonyt tartja a szülő asszonyok pártfogójának, aki gondoskodik az újszülöttről és az anyjáról. Berze Nagy 1958: 214.

¹⁵ Ortutay 1978: 210–227.

¹⁶ Nagy–Vöö 2002: 321.

¹⁷ Géczy 1989: 101.

A két mesei idézetet górcső alá véve azt látjuk, hogy Jakab hőse „meg van ijedve”, az ungi hős pedig „sír”, mivelhogy mindketten kiszolgáltatottak a vad környezetnek s rettentően félnek a félelmetessel találkozva, mert a szituációban az isteni *numinózus* jelenik meg számukra, ami egyszerre az irtózatot, az arisztotelészi „aggódás borzadályát”¹⁸ és csodálatot vált ki bennük.¹⁹ A hősök a sorsszerűen eléjük bukkanó pártfogónak kezdenek panaszkodni, a *panasz* ricœur-i hiperbolikus radikalitásával, „mely nevének meri nevezni az ősfájdalmat: az Istentől való elhagyatottságot”.²⁰ A kiszolgáltatottságon és félelmen a gondjukat viselő Isten lesz úrrá a hozzájuk intézett beszédében, mely a hős jövőbeni sorsára való utalást tartalmaz egy feltételes módú igealakban (*ha ... meg fogod látni*). Vagyis a pártfogó/Isten *jelet* ad tanúbizonyságként az általa kezdeményezett párbeszédben, Otto állítja erről, hogy: „Ezeket a tettekben történő megnyilatkozásokat, a szentnek ezeket a megjelenéseit, érezhető módon történő önkinyilatkoztatását nevezi a vallás nyelve *jelnek*”.²¹ A gondviselés elsőként úgy manifesztálódik a különböző műfajú mesenarratívákban, mint egy kommunikációs aktus (melyben Isten racionális predikátumai abszolútak a teremtettség lény relatív predikátumaival szemben²²). A gondviselő és hős közötti párbeszéd alapozza meg a kezdeti történetet és a rá következő eseményeket, ahogy Rosenzweig mondja: „Az elbeszélés válasz egy kérdésre. [...] Az elbeszélés nem kívülről jött hírként, megtörtént sorsként lép be a beszélgetésbe, hanem magában a beszélgetésben nő naggyá mint kérdésre válasz, mint mondasra ellentmondás, mint szólásra hozzászólás.”²³ Továbbá a gondviselés formája: egy példaértékű tett, egy különleges adomány, egy a hős elé felvázolt sorsbetöltést érintő ígéret, mely az isteni kerügma (Isten közelítő országa) megértésének és a jézusi sors (passiótörténet és feltámadás) észbevétele nyomán történő mélyreható változásra készenlétnek a feltétele. Ám az adománnyal együtt járó ígéret bekövetkezése – a bibliai textusokban és a mesékben – nem adatik meg mindenkinek: személyfüggő, ez pedig a kiválasztás és kiválasztottság kérdését veti föl. Erre utal Beauchamp is: „Isten segítsége nem a képzelet játéka, és nem valami kompenzáció, hanem a szabadság ajándéka, amelyet szabadon ad”.²⁴ A gondviselés aktusának szövegbeli reprezentációját a performansz során a mesemondó teremti meg, aki megbújik az események háttérében azt a látszatot keltve, mintha a tettek és az események egymást mondanák el.²⁵ Valójában a mondó egyik legfőbb tulajdonsága, hogy *mindentudó* (omniscient),

¹⁸ Gadamer 1984: 104.

¹⁹ Otto 1997: 97.

²⁰ Ricœur–LaCocque 2003: 380.; Tombác *A mögböcsülhetetlen kincs* című meséjének hőse, Miska, hogy lent rekedt a barlangban, rémületében „Nekifogott szögény, – látta, hogy néha az anyja imádkozik –, mögtanította ütet is imádkozni, ha nem sokat tudott is. Nekifogott, hogy majd imádkozgat ű is. Háttha az Isten mégis mögsegítené ütet. Aztán, hogy összetötte ű a két kezét, hogy majd imádkozik, észrevette, hogy a gyűrű a kezén van, akit a kincskereső adott neki.” Bálint S. 1975: 57.

²¹ Otto 1997: 168.

²² Otto 1997: 165.

²³ Rosenzweig 1990: 155.

²⁴ Beauchamp 2013: 83.

²⁵ Fokkelman 2002: 71.

nem teológiai, hanem irodalmi értelemben,²⁶ akinek autoritása van az általa elmesélt és tanúk nélküli események hitelessége tekintetében, s aki „az elbeszélés öröméből s a hallás öröméért beszél.”²⁷

Számos mesevariánsban felmerülhetne a kérdés: a gondviselő miért épp annak ad, akinek ad, s miért nem egy másiknak, mondjuk a hős testvérének, barátjának, nota bene az ellenségének? Nyilvánvalóan egy *elhívás*-történetet és kiválasztási aktust kell látnunk az adományozás hátterében. Otto briliáns eszme-futtatásával egyet is érthetünk: „A ’kiválasztás’ eszméje, vagyis az, hogy Isten valakit kiválasztott és eleve *üdvösségre* rendelt, közvetlenül kínálkozik a vallási *kegyelem* élményének tiszta kifejezéseként.”²⁸ Erről a kiválasztott létéről a hős az éppen neki rendeltje világosítja föl, amikor a nehéz feladattal: az átok-alatti létből való felszabadítás kényszerével szembesülve bejelenti neki: ismerem a nevedet (amivel rögtön megteremti az „én” és a „te” viszonyát), s amikor még az anyád méhében voltál, *már* azt is tudtam, hogy *te fogsz* megszabadítani az átok alól és feleségül venni.

Akkor visszazérett Világ szép Erzsók: <Na, te, – azt mongya, – *mikor annyi vótál* az anyádba, mint egy kásaszem, *még akkor* megálmodtam, hogy *te hozol ki* engem az orszá, a, a várombul. De nem hittem, de *mostmán* elhiszem, mer kihoztál. Hát mostmán mit akarsz vélem?> <Hát leszel párom. > <Na, jól van.> ²⁹ [kiemelés tőlem–BP]

Ez a nyelvi struktúrájában prófétai hangvételre emlékeztető beszédmód és az átok alóli megváltásról szóló híradás azonnal hidat létesít a temporalitás szintjén a régmúlt, a párbeszéd *most*-ja és az ígélet *jövő* ideje között. (Fokkelman a narrátor egyik legfőbb erényének véli azt, hogy állandóan befolyása alatt tartja az elmesélt időt (*temps raconté*), így például amikor kommentárokat, magyarázatokat vagy ismereteket közöl velünk.³⁰) Ugyanakkor a hős megszólító hang és maga a híradás felidézi a hallgatóság emlékezetébe Pál „elhívási élményről” való beszédét³¹ és Isten Szolgájának önkijelentő mondását: „anyám méhétől hívott el az Úr, anyámnak a szíve alatt már emlékezett nevemről”³², illetve a 22. Zsolt 11. versét: „anyám méhében is te voltál Istenem.” A hős néven nevezése: fölismerés és dicsőítés, egyben a hős belehelyezése, beavatása

²⁶ Fokkelman 2002: 58.

²⁷ Rosenzweig azt is hozzászéli, hogy: „A hallgatónak úgy kell odahallgatnia, mintha az elbeszélt múlt nem akármilyen múlt volna, hanem az a múlt, amely őt éppen ebben a jelenben érinti; ki kell tehát mozdulnia valóságos jelenéből, s egy látszatomúltba kell áthelyeznie magát; részt kell vennie az eseményben, ám nem a tanú jelenvaló részvételével, hanem egy olyanéval, akit egy ilyen jelen volt tanú tudósít.” Rosenzweig 1990: 154.

²⁸ Otto 1997: 109.; vö még: „A protestáns vallásokban már Luthertől kezdve a ’gondviselés’ gondolata a ’végzet’ gondolatának megfelelő színezetet kap. [...] A kálvinizmus pedig ugyancsak hangsúlyozza az isteni gondviselés gondolatát. Ez a tanítás vert erős gyökeret a nép gondolkodásában.” Nagy 1989: 313.

²⁹ Ortutay 1978: 109–130., 127. (*Az aranyhajú két testvér*), vö még: (*Az aranyhajú gyermekek*). Nagy 1991: 303–322., 317.

³⁰ Fokkelman 2002: 40.

³¹ Theißen 2008: 198.

³² Ézs 49,1.

az átok alatti lét és a felszabadítási tett titkába, amiként LaCocque írja: „Így hát a név *teofanikus* és *performatív*; a név hozza létre a fölismerést és a dicsőítést, mert azok, akik megkapják, nem csupán behelyeződnek az isteni titokba, de üdvözítő cselekedet tárgyai is.”³³ Végül elmondhatjuk erről a hőst megszólító hangról, hogy a mesenarratíva értelemösszefüggésében segít a hősnek abban, hogy: „[felismerje] az összes saját cselekedetét megelőzve ott munkálkodott a megmentő szeretet kereső és kiválasztó aktusa, s elfogadja, a kegyelem örök végzését, és pontosan ez az elrendelés.”³⁴ A párbeszédben ennek a fölismerésnek az előmozdítása, az elhívó és felelősséget támasztó Másikban a társ parancsszavának és ígéretének követése, az adott szó betartása (mely elköteleződést jelent) a lényeges nyelvi elem: ahogy Lévinas mondja: „az arc megnyilvánulása már beszéd”.³⁵ A vallásos mese (és valamennyi varázsmese) hősének sorsában mindig felismerhető ez az elrendelés, mely a kiválasztottságról és a neki adományozott lét „szent” aspektusáról tesz bizonyosságot, hogy a gadameri *önfeledtség* állapotába³⁶ juttatva a hallgatóságot Isten közelségéről, szeretetéről, gondoskodásáról győzze meg őket, akiknek Máté 6,33-ban kimondatott: „Elsősorban az Isten országát és annak igazságát keressétek, s ezeket mind megkapjátok hozzá.”

Az is nyilvánvalónak tűnik, hogy a mesevariánsok nem csekély számában a páli emberkép „transzformációs dinamikája” konstituálja a hős sorsát és az események értelemösszefüggését, vagyis: „Isten cselekvése következtében úgy alakul át az ember, hogy ismét képessé válik életét maga szabályozni.”³⁷ Pál emblematisz leveleiben kétféle emberképet vázolt fel: „egy etikai és egy fizikai emberképet, egy olyat, amely szerint az ember felelős saját cselekedeteiért, és egy másikat, amely szerint az ember csak egy fizikai átalakulást követően válik képessé arra, hogy jól cselekedjék.”³⁸ („Van érzéki test, és van lelki test is”).³⁹ Az etikai emberre remek példát szolgáltat Fedics Mihály *A jól imádkozó napszámos* története, melyben a napszámos párbeszédbe elegyedik az Istennel és első számban meséli el neki a történetét:

Harangoznak a templomba, nagyon szépen szól a harang. „Na, ha így jártam [jó napszámosként lemarad a munkáról], nem baj! Ott se csinállok rosszat, elmengyek a templomba, aztán imádkozok.” „Hallod-é, mit mondok neked!” „Meghallom, naccsága, ha megmongya” „Ha mán a templomba jutol, emlékezz meg rá, imádkozzál értem is, aztán maj gyere el, kapol früstököt” „Jól van, tisztelt uram, megtehetem.”⁴⁰

A „jól imádkozás”, amiről hírt ad a napszámos a szakállas öreg embernek, hangsúlyosan mindkettőjüknek *örömet* szerez, ahogyan Theißen írja: „A hit azonban nemcsak

³³ LaCocque 2003: 398.

³⁴ Otto 1997: 109.

³⁵ Lévinas 1999: 49.

³⁶ „Az ilyen nálalet olyan, mint az önfeledtség, s a néző lényege abban áll, hogy önfeledten átadja magát valamely látványnak.” Gadamer 1984: 102.

³⁷ Theißen 2008: 65.

³⁸ Theißen 2008: 71.

³⁹ Pál I. Kor. 15,44.

⁴⁰ Ortutay 1978: 324.

a félelem legyőzése, hanem öröm is [...].⁴¹ Az imádkozás lényege szerint az isteni gondviselésért és kegyelemért való fohászkodás, mint rendszeres aktus, ebben rejlik „jó” jellege, hiszen nem pusztán a rendkívüli bajban, s nem egyszeri alkalommal történik kívánságlista benyújtásával. Erről a pusztán kívánságról beszél Kant: „[...] az ember azzal kecsegteti magát, hogy Isten örökre boldoggá teszi (a bűnbocsánat által) anélkül, hogy *jobb emberré kellene válnia*, vagy, ha ezt lehetetlennek tartja, akkor azzal, hogy Isten *jobb emberré teheti* anélkül, hogy ő maga az *imádkozáson* kívül valamit is tenne ezért.”⁴² Fedics példázata a jobb emberré válás lehetőségének argumentatív elbeszélése. Beauchamp a rendszeres Úrhoz fordulásban magát a dicsőítést és a tiszteletet emeli ki: „Isten nevét tisztelet illeti, s ez a tisztelet máris az imádságba vezet. Ezért akinek ajkán Isten neve van, már az imádság küszöbén áll. Imádkozni annyi, mint Istent hívni”⁴³, *hívni*, hogy meghallja a szenvedésről, nyomorúságról, elveszettségről szóló könyörgést és lássa az alázatot. Az Úr-szólítást meghallás és az Istentől érkező „szólító megnyílás” aktusa: a teremtmény és a Teremtő önmagából kilépése révén és a közös nyelv által a kettejük közötti bensőséges viszonyról árulkodik. Rosenzweig erről írja: „Ez a szólító megnyílás a kinyilatkoztatás, a jelenidejűség szüntelen megújulása.”⁴⁴ Mindemellett a saját és mások lelki üdvéért való fohászkodás az Istennel egyesülés lehetőségét biztosítja,⁴⁵ ezért is nélkülözhetetlen ehhez az aktushoz, hogy: „az imádkozónak vissza kell vonulnia belső szobájába, ahol kettesben van Istennel, és ahol minden szociális kontroll lehetetlenné válik.”⁴⁶

Lássátok, családaim, azt gondolom, hogy az ima segített rajtam, az imáccság. Az imáccságnál, – azt mondta, – nincsen jobb, a sokat segít az emberen, oszt mink meg elhanyagojjuk.⁴⁷

A fizikai átalakulásra több példát találunk a magyar mesékben, ahol szokványos formula, hogy a hős „*átbucskázik*” mielőtt egy fontos/nehéz feladatot oldana meg. A mesenarratívában az átváltozás vallás-etikai síkon pontosan megfelel a páli levelekben megfogalmazott „átformálódás képzetének”.⁴⁸ A mesei történetben az „átformálódást” követően, vagy azzal egy időben, megjelenik egy segítő-lény, gyakorta egy-egy állat, aki éppoly hűségesen szolgálja és megszívlelendő tanácsokkal látja el a hőst útján (feladatmegoldásában), mint az égi pártfogók, akik többnyire bibliai „személyek” és beszédjüknek autoritása és abszolút érvényessége van. A segítőtárs a kitűzött cél, a vágy alanyának/tárgyának megtalálásában, az úton levésében és feladatmegoldásában

⁴¹ Theißen 2008: 222.; vö még: „A szépen imádkozó és éneklő asszonyok voltak e közösségek vezetői, és szigorú sorrendben következtek utánuk a többiek, érdemeik szerint.” Morvay 1981: 197.

⁴² Kant 1974: 185.

⁴³ Beauchamp 2013: 101.

⁴⁴ Rosenzweig 1990: 214.

⁴⁵ Theißen 2008: 190.

⁴⁶ Theißen 2008: 180.

⁴⁷ Ortutay 1978: 329.

⁴⁸ „A törvény alóli feloldozás ilyenformán válik a (helyesen értelmezett) Törvény cselekvésére való felszabadítássá. Ez olyan átváltozást jelent, amelyen minden embernek keresztül kell mennie, ha részesévé akar válni az új világnak. Ahelyett, hogy az emberi 'hústest' uralkodnék rajtuk, meg kell, hogy ragadja őket az isteni 'Lélek', hogy átformálja őket.” Theißen 2008: 72.

pártfogolja a hőst, ez idő alatt különös gondot visel rá, ahogy Beauchamp fogalmaz: „A gondviselés csak azt az embert ismeri, aki úton van”.⁴⁹ Kant pedig az ellentétes protagonistával szemben azt hangsúlyozza: „[...] a Gonosz csak azokat jutalmazza meg birodalmában, akik a földi javakat választották végcélul.”⁵⁰

Tudjuk jól a mesehagyományból, hogy az úton lévő ember sem egyformán részesedik az isteni gondviselésből; van olyan utazó, aki egyszerűen csak „kiügyeskedni” akarja szerencséjét; van olyan balga, aki önsorsrontó életvezetése folytán eljártsszal/elvétli a célját és emiatt fogságba kerül; van olyan, aki a hőst hazafelé menő útjában elveszejt; és végezetül van olyan, aki az égi pártfogótól „kiérdemli” ártatlansága, szívbéli jósága, új-emberré válása által. Ez utóbbira kiváló példa Tombác János *A mögböcsülhetetlen kincs*⁵¹ című meséje, melyben a vagyonától megszabaduló kincskereső és a „büntől mentes” legény utazástörténetét beszéli el a mondó, mint az ó-ember és a bűn nélküli ember példázatát.

Valahun, éccő olyan sziklahasadékok közé akadt [a kincskereső], ahun saját hangjátú, saját köhintésitű mögborzadt, de közbe nagyon nehezen jutott ki onnét. Szomorkodott ott a kincskereső a kösziklák között. Nem akart ki tunni jutni onnét. Ekközbe éccő hall mulóvá egy gyöngés hangot, aszongya: „Mit szomorkodsz tē itten, embör?” Ilyen *hangot hallott* ez az embör. Fölfigyelt aztán. Mingyá keresi, hogy *ki az, aki énhozzám szólt*. Nagy bajom van énnéköm. Mind közelébb haladt hozzá a hang, ékezdött evvel a kincskeresővē beszél-ni. De nem látott az embör sēnkit. *Csak hangot hallott*. Most ekkor elkezdi a kincskereső mondani neki, hogy hát én jóbarátom vagy szellem, vagy ami vagy: „Én szeretném a mögbecsülhetetlen kincset mögtanálni, de – aszongya – mán nagyon régóta keresöm, kutatom, de sēnki nem tud útra igazítani.”

– No – aszongya – tudom, hogy régóta keresöd, hát én majd mögmondom, hogy ki vagyok. *Én vagyok – aszongya – a légi szellem*. Tehát én elvezényöllek oda, mán a sok szenvedélyöd után, möghogy azt a kincset használja valaki a földön, mert azt nem használja sēnki. Hát majd elvezényöllek hozzá, de elsőbb majd elmondom, mit köll tēnéköd csinálni. Most ide hallgassá: *tē mán régi embör vagy*, tē nem juthatsz el oda sosē, mer *oda olyan embör möhet, aki még rosszat nem követött el, nőt még nem ismert*: olyan férfi möhet oda ahon a kincshön. Tehát ha tē tudsz egy olyan férfit magad mellé szörözni, aki még rosszat nem követött el és nőt nem ismert és mögbízható, hogy oda lē mer mönni, akkor – aszongya – az mögszörözheti tēnéköd ezt a kincset. Tehát nézd, itt van, adok én neköd egy gyűrűt.

Ekkorra egy hatalmas embör ott termött előtte. Aszongya:

– Odadom neköd ezt a gyűrűt, húzd az ujjadra! És ha balra fordítod, akkor én ott vagyok tēnálad mingyá. Ha jobbra fordítod, akkó pedig a földalatti szellemöknek tudsz parancsolni. A légi szellemök és a földalatti szellemök tēnéköd a hatalmad alatt lösznek. Most is idehíhadd a földi szellemöket, ha akarod, de azok nem tunnak ám tēnéköd segíteni sēmmit. Ott a mögböcsülhetetlen kincsné van egy földalatti út, akin lē löhet oda jutni, és annak az alagútnak a tulsó végin ottan van egy olyan fa, aki úgy zeng, mint a legszöbb zene. Ąra van fölakasztva

⁴⁹ Beauchamp 2013: 163.

⁵⁰ Kant 1974: 219.

⁵¹ Bálint S. 1975: 148–183.

egy lakat: arany lakat, arany kúcs benne. Ezt köll onnét ěhozni, és amikor ezt az arany lakatot ě tudjátok hozni, akkor az *összes kincs azé az illetőé, aki azt a lakatot magáná tarthatja*. Tehát ha olyan embőrt tudsz tē szőřőzni magadnak, hogy lē mer oda mőnni, és ezt a lakatot mőg tudja szőřőzni, akkor a kincs a tied lősz, ha a lakatot átadja tēnekőd. *De ha nem adja át a lakatot, akkor az ővė lősz a kincs*. Akiné a lakat van és ez a győřő van, az uralhatja ezt a földalatti kincset, és a légi szellemőket, mőg földalatti szellemőeknek parancsolhat.⁵² [kiemelés tőlem–BP]

A narratívum megalapozó történetében a titokzatos kincsről tudomást szerző és azt megszerezni vágyó kincsvadász a sziklahasadékban párbeszédet folytat egy „láthatatlan” hanggal: magával a „légi szellemmel”. Amikor a láthatatlan valaki megszólítja őt, riadtan kérdezi magában: *ki az, aki énhozzám szőlt* –, ez a riadalom nem pusztán a bentrekedtségnek tudható be, a hallgató emlékezetében földidēzi az elhívás-történetben a láthatatlan numinózus által megszólított Mózes fenségestől való ősborzongását is. A feleletben elhangzó: *Őn vagyok – aszongya – a légi szellem*, olyasfajta önkinyilatkoztatás, mely a név elhallgatásával, kimondhatatlanságával a mesekutató tudatában fölveti azt a diskurzust, melyet a vallásbölcselek folytatnak évszázadok óta a JHVH kimondhatósága és értelmezhetősége okán.⁵³

Ennek a fent idézett meseszituációnak, illetve a mondó által teremtett allegorikus párbeszédnek két tanúsága van: egyfelől hangsúlyos amit Ricœur állít: „[...] fontosabb, hogy a tanúk nélküli eredetről való beszédnek nem ad tekintélyt más, mint őnmaga. [...] Ez az őnvonatköztöttség jelölő e beszéd másíthatatlanul kőřugmatikus jellegét”⁵⁴; másfelől a szővegkontextust vizsgálva visszaigazolódik LaCocque ténymegállapítása: „A földismerés híröl adása mindenesetre a tanőjel kontextusán belül marad.”⁵⁵ A kincskereső a „láthatatlan” hang önkinyilatkoztatása után meghallgatja a „légi szellem” őtbaigazítását. Az „ismeretlen” elbeszéli neki a kincselelőhely titkát, de az odajutást szigorú feltételhez köti: *oda olyan embő mőhet, aki még rosszat nem követőtt el, nőt még nem ismert*. Vagyis a „légi szellem” tanító beszédében a parancsolat a „szent helynek” és az ajándékba ígért kincsnek megfelelő ember földalálására vonatkozik. Ez a parancs őppoly felszólító módban hangzik el, ahogy Jėzus küldi el tanítványait az emberek közé „halászni”. A mondó által interpretált parancsolatban (mely Lévinas értelmezése szerint a társas viszony „egyenességében” éri el az igazságot⁵⁶), nyíltan megfogalmazódik az a két etikai jellemvonás, mely az isteni Lélektől vezérelt ember sajátja.

A megfelelő embert találni induló kincsvadász ratalál egy, a feltételben meghatározott szegény és jámbor legényre, akinek a parancsolat értelmében *helyette* kell teljesíteni a feladatot, mivel a megszólított nem léphet be a „szent helyre”. Igaz, miután a legény teljesíti a feladatot, lent ragad a barlangban és birtokába kerül a „lakat”,

⁵² Bálint S. 1975: 149–150.

⁵³ Vő: Rosenzweig: 1990: 172–197.; LaCocque 2003: 385–422.

⁵⁴ Ricœur 2003: 102.

⁵⁵ LaCocque 2003: 406.

⁵⁶ Lévinas: 1999: 44.

ennélfogva neki jut adományként a hang által megígért és feltételhez kötött „kincs”: a szerepcsere (a *helyettesítés*) az ő-magasággá válás jutalmával válik „kifizetetté”. A mesenarratívákat fermentáló istenítélet szellemében a hős szerencsés ajándékot kap, hiszen előéletében és tevékenységében megszolgált a bérét.

Az isteni gondviselésre és a mesehős szenvedéstörténetére az egyik legszebb narratív példa az *Angyalbárányok* mese, illetve annak változatai vagy a megalapozó történetét magukba szervesítő variánsok, mint például Kovács Károly *Gyémántkígyó*⁵⁷ című meséje. Honti János óvatosságra inti a kutatót a narratíva vallásos képzetének interpretációja során: „[A]z angyalbárányok meséjében ábrázolt túlvilág nem a kereszténység kánoni hagyományából merít, de az a felfogás mégis nagyon lehetséges, hogy teljes egészében népi legendának fogjuk fel, sőt hogy azokat a változatokat tartsuk eredetieknek, amelyek magát Istent szerepeltetik.”⁵⁸ Honti intelme, miszerint a mesébe szőtt „[...] túlvilág nem a kereszténység kánoni hagyományából merít”, a meseszövegek szoros olvasatának hiányában máig is túlzottan visszafogta a folkloristákat és mesekutatókat, hogy a mesékben a vallásos motívumokon, személyeken/szereplőkön túl magát a példázatot vagy a példázatos elbeszéléseket kutassák (bibliai)narratológiai vagy hermeneutikai aspektusból.

Kovács Károly meséjében az „árva gyerek”,⁵⁹ aki még a kis leánytestvérét is elveszíti, minek következtében semmiféle identifikációs történettel sem rendelkezik, egy tanyasi gazdához szerződik pásztornak. A gazdáról a megalapozó történet előrehaladása nyomán kiderül, hogy több egyszerű parasztembernél. Előre látja/tudja, hogy (1) a fiú azért érkezik haza későn a mezőről, mert a rábízott „birkák és bárányok elvesztek”; (2) hogy a fiú az öreg ősz embertől sípot kapott, amivel összerelheti az elveszett birkákat és bárányokat; (3) ám meglepetésként éri, hogy az isteni gondviselés eszköze: a síp az ő jelenlétében nem szólal meg: *Na most édes fiam, látod, hogy hiába fújsz a sípba, nem jönnek elő a bárányok.*⁶⁰ Erős a gyanúnk, hogy a gazda valamiféle démoni tudás birtokában van, s ellentétben az ősz öregember alakjában megjelenő Istennel, nem segíteni akarja az árva fiút, hanem a gondviselésben elbizonytalanítani. Gyanúnkat megalapozza az isteni intés is: „*Vigyázz a sípra, mert ha a sípot elveszted, és elvesznek a birkák, akkor többé soha nem kerülnek meg, és akkor szigorú büntetésben fogsz részesülni a gazdától.*”⁶¹ A mesemondó a tanyasi gazda alakjában vagy magát a gonoszt/Sátánt jeleníti meg implicite, vagy Isten kettős természetére utal: a feladatmegoldás közben láthatóan intelmeket ad és számonkér, jutalmaz és büntet. Az árvagyermek igyekszik az intelmet megtartani, nyomorgattatása idején – a gazda ellopja adományát, gondolván ezzel együtt elveszíti kiváltságos státusát – a gondviselőtől egy másik sípot kap, mintegy a korábbi szövetség megerősítéseképpen. (*Na jól van kedves fiam, azért ne essél kétségbe, majd adok neked másik sípot.*)⁶² A tanyasi gazda folyamatosan sanyargatja a fiút, egyszerre akarja engedelmes szolgájává tenni és elszakítani őt gond-

⁵⁷ Dobos 1981: 350–359.

⁵⁸ Honti 1962: 265.

⁵⁹ Vö: Bálint P. 2013: 183–199.

⁶⁰ Dobos 1981: 354.

⁶¹ Dobos 1981: 352.

⁶² Dobos 1981: 352.

viselőjétől, s mivel tudja, hogy ártatlan/tapasztalatlan lévén szófogadó és titkot tartani kevésbé tudó, adott pillanatban nyílt színű vallomásra kényszeríti.

–Ki az az öreg ősz ember?

–Én nem ismerem – azt mondja –, soha nem láttam életemben, mikor elaludtam és fölébredtem, akkor ott állt előttem és megkérdezte tőlem, hogy mért vagyok olyan szomorú, és mért sírok, és elpanaszkodtam neki, hogy elvesztek a bárányok és a birkák és újra adott sípot, hogy fújjak bele, és akkor előjöttek a bárányok és a birkák.⁶³

Az árvagyermek vallomása remek narrátori fogás. Egyfelől utal arra a bibliai textusokból és mesevariánsokból ismerős jelenetre, hogy az embert Isten álmában lepi meg, mutatja meg orcáját és szólítja meg őt:⁶⁴ „Az alvó ember elveszíti azokat a védőfalakat, amelyek gyakran akadályozzák a hallás finomságát, s fölmerül a kérdés, vajon nem éppen öntudatlan pillanatainkra van-e szüksége Istennek ahhoz, hogy kapcsolatba lépjen velünk, amikor ítélőképességünk teljes birtokában kifejezetten elérhetetlenné válunk.”⁶⁵ Másfelől a hallgatóságot bevonja az interpretációs aktus körébe; mozgósítja emlékezetét, hogy az öreg ősz ember más variánsokban miként jelent meg és hogyan avatkozott bele a történet menetébe; végül pedig újból gondolkodásra készíti az istenszeretet lényegéről és önreflexióra buzdítja.

A mesemenet cezúráját képezi, amikor harmadik próbaként a gazda teheneit veszíti el a fiú, és nekivág az erdőrengetegnek, majd egy nagy tölgyfa alá fekszik.

Amint lefeküdt, hát érzi, hogy valaki *simogatja* az arcát. Mikor fölkel, hát látja, hogy egy borzalmas nagy kígyó, az *simogatja* az arcát, *nyalogatja* a gyerekek az arcát. És a kígyónak a fején gyémánt-korona van.

Megszólamodik a kígyó *emberi nyelven*:

–Édes fiam, ugye eltévedtél?

A gyerek *megijedt szörnyen*, el akart szaladni, de a kígyó nem eresztette, útját állta:

–Maradj csak fiam, nyugodtan, én nem bántalak, elviszlek magammal és te leszl az én inasom, és a többi kígyóké, s ha te engedelmeskedsz – azt mondja – a többi kígyóknak, meg nekem is, semmi bántódásod nem lesz.⁶⁶ [kiemelés tőlem– BP]

Az epizódban megismétlődik a tölgyfa alatti álomból ébredést követő *jelenés*, egy olyan szituációban lép elé az öregember és a kígyó, amikor az ébredező az álom és ébrenlét határán áll, s bajosan tudja eldönteni, hogy hallucinál vagy jól lát. Mindkét esetben „*emberi nyelven*” szól hozzá a jelenés alanya, maga az Isten, aki a csapdahelyzetből kiutat kínál a számára; mindkét segítő szolgálatába hívja, ám a kígyó *simogatása* a gondviselésnek különös formája, az idegenség-tapasztalatban a félelem levetésre ösztökél, ugyanakkor radikálisan eltér a gazda vesszővel történő fenyítésétől.

⁶³ Dobos 1981: 353.

⁶⁴ Theißen 2008: 122.

⁶⁵ Beauchamp 2013: 131.

⁶⁶ Dobos 1981: 357.

A konkrét mesében a kígyó nem más, mint egy elátkozott királyfi, aki az árvagyermek elveszített hűgának a férje, s azáltal, hogy elment a kastélyukba: megváltotta őket, s magát is az eddigi szenvedéstől: *most már nem köll szenvedned, úgy mint idáig szenvedtél*.⁶⁷ Ez az argumentatív kijelentés kétséget kizáróan igazolja, hogy számos mesenarratívában a hős szenvedéstörténete a mondó kognitív struktúrájában Jézuséra hajaz. Ugyanakkor ez a kijelentés az isteni gondviselés és az égi közbenjárás leglényegére mutat rá, miszerint: „[...] az isteni üdvtörténet fényében már nem lehetséges, hogy az emberi sorsot a szerencse és a szerencsétlenség, a tragikus történésnek ez a két konstitutív tényezője határozza meg”.⁶⁸ E ponton ütközik a vallásos mese interpretációja számos folklorista vélekedésével, mely ignorálva a mitikus „tragikai vétség” és a keresztény vallás üdvtörténeti hagyományának beépülését a mesenarratívákba, pusztán a hős „jószerencséjére” és a műfaj sajátosságaként említett „happy end”-re korlátozza a sorskérdést. Éppen emiatt támadnak alapvető kétségeink Nagy Olga kijelentésével: „A mese vágyköltészet-jellege közismert a mesekutatók számára. A vallástól az különbözteti meg, hogy a mesehős nem az Isten jóvoltából, hanem saját érdeme, ereje és ügyessége révén kapja meg jutalmát.”⁶⁹ Ezek az általános kijelentések – amire Honti is figyelmeztet⁷⁰ – nem túl szerencsések, egyfelől nem áll mögöttük megfelelő argumentáció, másfelől a konkrét mesevariánsok rendre megcáfolják.

A KERESZTELÉS ÉS ADOMÁNYOZÁS MEGJELENÍTÉSE A NARRATÍVÁKBAN

Az Isten-megjelenéseknél jóval több változatot találunk a földre szállt Krisztus Urunk és a kíséretéből elmaradhatatlan Szent Péter csodatevéseiről. Kiváló folkloristánk, Erdész Sándor a mesékben az „ősz öreg ember”, az „égatya” kilétére utalva írja: „[...] hagyományainkban létezik egy olyan égi származású Fiú, aki a földön járkal, s elvegyül a nép között. [...] ez a Fiú nem más, mint Jézus Krisztus. De amikor Isten szerepkörét Jézus testesíti meg, akkor a Fiú szerepe Szent Péternek marad [...]. A néphit az ég lakóit nagyon is emberinek képzei, olyanoknak, akik a földi emberekhez hasonlóan élnek, étkeznek és alszanak.”⁷¹ A földönjáró szentek közül Theißen egy helyütt Pétert a *kicsinyhitűség modelljeként* állítja elének: „A tanítványok szószólójaként messiásnak vallja Jézust, tiltakozik azonban Jézus követése ellen, akinek az útja Jeruzsálem és a konfliktusok felé vezet.”⁷² Csak tökéletlenül érti a dolgokat, ami különösen a János evangéliumából tűnik ki, amely szembe állítja egymással a szeretett tanítványt és Pétert: Péter félreérti Jézus státusfeladását, és nem akarja engedni, hogy Jézus megmossa a lábát [...].⁷³ Berze Nagy pedig azt jegyzi meg, hogy: „A magyar hagyományokban

⁶⁷ Dobos 1981: 359.

⁶⁸ Gadamer 1984: 105.

⁶⁹ Nagy 1989: 306.

⁷⁰ Honti 1962: 121.

⁷¹ Erdész 1986: 18.

⁷² Mk 8,32.

⁷³ Theißen 2008: 320.

nem öregasszony a sors meghatározója, hanem *Szent Péter* társaságában maga Krisztus, aki a székely mesében az újszülöttnak a *keresztapja* is lesz.⁷⁴ Erre a keresztelő aktusra is találunk példákat; elsőként vegyük Cifra János „Kancafi Péter” meséjét:

Mikor kétesztendő volt ez a gyermek, Jézus Urunk Szent Péterrel földön járó volt. Próbálta a népeket, hogy adakoznak-e a szegényeknek. Ott mentek el az odvas fífa mellett [ahol a megátkozott ló eleven fiúgyermekét rejt]. Tehát azt mondja Krisztus Urunk Szent Péternek: –Te! Itt ebben az odvas fában van egy kancaló, szült egy szép gyermeket, meg kéne keresztelni. Itt Krisztus Urunkból lett egy pap, s lett egy kántor Szent Péterből, bementek s *megadták a szabad szót* ennek a kancalónak, hogy *tudott rendesen beszélni*. Elmondták, hogy miért jöttek, Péter megfogja a gyermeket, kiviszi a folyóvízhez megkeresztelni. De mikor született meg ez a gyermek? Péter Pál napján. Hát ezt a nevet kell viselje. Megkeresztelték Kancafi Péternek. Krisztus Urunk megajándékozta egy karddal s egy kicsi bak kutyával. Az anyját megajándékozta két lélekkel.⁷⁵ [kiemelés tőlem–BP]

A „megadták a szabad szót” metaforája egyszerre enged következtetni az *emberi hangon* való beszélés képességére és a krisztusi tanítóbeszéd, a *kérüigma megértésének* képességére. Ez nem több és nem kevesebb, mint amiről Lévinas beszél a *tanítva lenni* állapotánál: „A Másikat a beszéden belül megközelíteni annyi, mint a kifejeződést fogadni, melyben a Másik minden pillanatban túlcsoordul a gondolat által hordozott ideáján.”⁷⁶ A kancaló és a gyermek rendkívüli képességének köszönhetően egyaránt *hallja* és *érti* mit jelent a nyelv által megszólítottak és befogadottak lenni. Kancafi Péter többé nem az odvas fába rejtekezve éli az életét, hanem a megkeresztelés révén a Jézus körül egycsapásra létrejövő s az „igazak” és „bűnösök” köréből egyaránt szerveződő közösségbe lép be.⁷⁷ A mesei elbeszélésekben nem szükségszerűen magának a keresztelésnek, mint a tanítvánnyá tevés aktusának a bibliai textusokhoz ragaszkodó, szöveghű reprezentációját kell látnunk;⁷⁸ Krisztus, ellentétben Keresztelő Jánossal, nem vízzel keresztel, hanem a Szent Lélekkel.⁷⁹ A mondó valamennyi mesenarratívában sokkal inkább annak igyekszik hangsúlyt adni, hogy az árva, az elhagyott, a szegény gyermek a meseszöveget egyik/első fordulópontján elrendelés szerint feltűnő keresztelőben (Krisztusban és Péterben) pártfogóra talál (természetesen az anya is, aki mellé rendelve *gondoskodik* róla). A „pártfogó” Krisztus legelőször is *megajándékozta* az alkalomhoz illő, lényét kinyilvánító nevével (*Kapott János, Ruzsmarint János,*

⁷⁴ Berze Nagy 1958: 85.

⁷⁵ Nagy 1991: 81–82.

⁷⁶ Lévinas 1999: 33.

⁷⁷ Perrot megjegyzi, hogy amíg a zsidó tisztasági mosakodás elválaszt, addig a keresztelés rítusa egyesít. („[...] si l’ ablution juive de pureté sépare, le rite baptiste réunit.”) Perrot 1979: 116.

⁷⁸ „Nékem adatott minden hatalom mennyen és földön. Elmenvén azért, tegyetek tanítványokká minden népeket, megkeresztelvén őket az Atyának, a Fiúnak és a Szent Léleknek nevében. Tanítván őket, hogy megtartsák mindazt, a mit én parancsoltam néktek: és imé én ti veletek vagyok minden napon a világ végezetéig. Ámen!” (Máté 28, 18–20).; Vö: Theißen 2008: 337–339.

⁷⁹ Márk 1,8.

Mogyorós János stb.) és valami olyan – a népi hiedelemvilághoz tartozó – „varázseszközzel” vagy rendkívüli képességgel, amely későbbi idegenben vándorlása, az elé tornyosodó feladat megoldása során segítségére lesz, az ígélet bizonyítékaként. A mi szempontunkból érdemes megfontolni és elfogadni Bonhoeffert interpretációját: „[...] ’az adomány feladat’. Ez a felelősség nem fizetség Isten adományaért (hiszen akkor megszűnne ajándéknak lenni), a szabadság itt nem engedély, hanem parancsolat!”⁸⁰ mely, teszi hozzá Ricœur: „ígéretet hordoz a jövőre nézve”.⁸¹ Ezt a mesei kezdetben feltűnő – ricœur-i értelemben vett – *kezdetet*, ahogy a filozófus folytatja: „meg kell toldanunk a folytatás, a rákövetkezés gondolatával, mely lehetővé teszi azt az állítást, hogy az alapító esemény *történelmet kezd meg*.”⁸² Ekként a keresztelezés, az elpecsételés, mint az önálló élet kezdete jelenik meg a megalapozó történetben; ám e ponton idézzük Lévinas kijelentését, mely ugyan nem a nyelvi-narratológiai szintre, hanem a Teremtés ismeretlenségére és a feltárt/megértett lét folytatására utal: „A kezdetre utalás azonban nem egyenlő a kezdet tudásával”.⁸³ A mesemondó részéről a folytatás és rákövetkezés gondolatát meghatározza ennek a kezdetnek: a befogadottságnak, a Krisztus halálában/feltámadásában való *részesülésnek* a szellemisége. S noha a megalapozó elbeszélés nem történelmet kezd meg historikus vagy teológiai értelemben, ám a mesenarratívában a további történet egészét, végül is a jelenetek és epizódok, az elhívások és válaszok értelemösszefüggést konstituálja. Érdemes e ponton emlékeztünkbe idézni azt, amit Rosenzweig az eposz és bibliai elbeszélés egészét *egyetlen átfogó pillantással* való befogadásáról mond: „[...] a bibliai elbeszélés elemi egyezéseit nem egyetlen pillantással, hanem csakis egymás után lehet és kell befogadni, s ahol egy elbeszélést vagy elbeszéléskört valamely visszatérő képlet foglal egybe, ott ez a képlet minden visszatéréskor egyre erősebben van hangszerelve.”⁸⁴ Mivel a tradicionális népmese (kiváltképpen is a tündérmese⁸⁵) konfigurációs aktusa éppen erről a megalapozó történetet követő eseményekről és jelenetekről, illetve némelyik analepsusban vagy prolepsusban⁸⁶ megismétlődéséről, a párbeszéd és monológok egymásba szervesüléséről, a konfliktusok felszámolásáról és a sorsbetöltés rendjéről tesz bizonyosságot a zárlatban. A kiválasztott hős vándorlása során próbára teszi emberségét: az adományban rejtő feladatot megoldja; az idegenekkel való viszonyában gyakorolja a jótétemények és a Másik-szeretetének sorát, a gonosszal/sárkánnyal szemben élethalál harcra vív; a nekirendelt arcában megpillantott végtelen szeretet vállalására készíti; végezetül az igazak és az átoktól felszabadítottak számára megteremt a földi királyságot, visszaállítja a normális élet rendjét.

⁸⁰ LaCocque 2003: 155.

⁸¹ Ricœur 2003: 138

⁸² Ricœur 2003: 98.

⁸³ Lévinas 1999: 78.

⁸⁴ Rosenzweig 1990: 159.

⁸⁵ „A tündérmesék kiegészítik ezt a szomorú világot egy másikkal, ahol minden jó és minden rendjén van, s ezzel igyekeznek könnyíteni alkotóikon, azokon, akik mesélik, s akik hallgatják. Jótékony vigasz átkerülni, még ha a képzelet, a költészet eszközével is, abba a világba, mely a képzelhető világok legjobbjika.” Honti 1962:132.

⁸⁶ Fokkelman 2002: 37.

A gondviselésre vegyünk egy újabb példát! A román *Kapott János*⁸⁷ mesében a bőrig ázott bojár a falu legutolsó házikójában kér szállást, mivel a gazda felesége éppen szül, ezért *egy lócára feküdt le a ház elülső felében, az ablak alatt*. A fiúgyermek születését követően megjelenik három jövendőmondó, akik egy-egy mondatban elbeszélrik a fiú sorsát,⁸⁸ végül elhangzik: *És öröklő az egész vagyonát ennek bojárnak, aki most ebben a házban van*.⁸⁹ A saját sorsáról szóló titkot „kihallgató” bojár megretten a halottaktól, s hogy elkerülje azt, ami valójában rendeltetésszerű, megveszi szüleitől a fiút és *az erdő kellős közepén belétette a fiúcskát egy vastag fa odvába és odább állott*. A mesenarratívában is azt hangsúlyozza a mondó, amit Lévinas a drámai hősök sorsáról ír, hogy: „A fátum abszurditása meghíúsítja a szuverén akaratot”.⁹⁰ A fátum a mese logikájából fakadóan olyan megkerülhetetlen sors, melyet csakis egy emberi akaratnál, képességnél nagyobb tud megváltoztatni vagy eltörölni, a hősnek ezért kell kiérdemelnie a pártfogó támogatását és az általa adományozott léttel járó többlet-képességeket.

Az általunk vizsgált mesében az álmából ébredő gyermek bögni kezdett, ám a bojár egyik juhása és annak fia, akik arra jártak meghallották „fölsírását”, mely az elrejtett, a láthatatlan jelenlétéről árulkodik.

–Hagyja el, édesapám – mondta a fiú – hátha gonosz szellem lesz az, ne vesztegessük az időt a keresésével, inkább vessünk keresztet és mondjuk: Uram irgalmazz!

–Úgy kellene, hogy tegyünk, de engemet sehogy sem nyugtat meg. Hátha bünt követünk el, ha nem nézzük meg, hogy ki sír? Ha ördögfióka lesz, keresztet vetünk és agyba-főbe verjük, ha pedig emberi lélek, megmentjük a pusztulástól.

És mindketten, apa és fia, vetni kezdték a keresztet és keresésére indultak, miközben a *Mi-atyánkot* mormolták. De nem keresgéltek sokáig, mert mihelyt a fa odvához közeledtek, még tisztábban hallották a sírást, és amikor kivették, látták, hogy olyan csecsemővel van dolguk, akit bizonyára valamely átkozott asszony vagy rossz útra tévedt anya vetett el magától, hogy megszabaduljon tőle.

–Hála neked, Urunk – mondták akkor mindketten –, hogy erre az útra vezéreltél és megmentettünk egy emberfiát.

–Vigyük magunkkal, édesapám, vigyük magunkkal, szép és egészséges, jól be van pólyálva. Megkereszteljük, mert Isten tudja, meg van-e már keresztelve, aztán hozzászoktatjuk a juhokhoz, mint a bárányt, és Jó az Isten, még segítségünkre lesz, ha él; ha pedig nem, legyen meg az Úr akarata! – És keresztet vetettek a pásztorok és a patakhöz mentek, ahol megkeresztelték és a *Kapott János* nevet adták neki.⁹¹

⁸⁷ Kovács 1957: 140–150.

⁸⁸ „A planétaistenek, mint tudjuk, az emberek sorsát már a születés alkalmával előre meghatározó legfőbb végzéseket tartják nyilván s adják tudtul az embereknek.” Berze Nagy 1958: 84.

⁸⁹ Kovács 1957: 142.

⁹⁰ Lévinas 1999: 191.

⁹¹ Kovács 1957: 143.

A kiválasztott megkeresztelése és tulajdonnévvel ellátása valamennyi mesében egyúttal elpecsételés is lesz.⁹² Krisztus és Péter a saját közösségéhez tartozónak tekinti a befogadottat („A személyiség és a közösség [...] abban a tényben gyökerezik, hogy a prófétai vallás számára a Lelki Jelenlét az emberség és igazságosság Istenének jelenléte”⁹³), és ennek okán olyan *adománnyal* ajándékozza meg őt, amely egy életen át segíteni fogja sorsbetöltésében, és a megfelelő alkalommal emlékezteti is az adományozó személyére és magára az adományára, még ha idő közben feledésbe is merült volna. Ilyen az a „kis tehen”, amit a beregújfalusi *A kis aranytehen* című mesében Krisztus és Péter adományoz a szegény embernek:

–Te, Szent Péter, annak az öregembernek van egy kis gyereke az ujjas ujjába, ü arrul már elfelejtkezett, és ü bejárta a világot, nem tud komákat híni. Menjünk, és mi megkereszteljük. [...]

–Te öregember, mitüllünk ne fiéljié, mer mi olyan emberek vagyunk, mint te, és neked van az ujjas ujjába egy kis gyerek, amirül te már *elfelejtkeztél*. Azt meg kell keresztelni. Mi azie jöttünk tehozzád.

Fogta az öregember, ki is vette a gyereket, megkereszteltiék. Adta neki nevet Józsinak. Na, dehát mivel *áldják* meg? [...]

–Na, hallgass ide, adunk neki egy kis tehenet, ez ütet haza is viszi.⁹⁴ [kiemelés tőlem-BP]

A szövegben az apának szóló intés: *te már elfelejtkeztél* és a pártfogók párbeszédében az *áldják meg* kifejezések különös figyelmet érdemelnek. A *felejtés* két aspektusban is megjelenik a narratívumban: egyfelől a komát hasztalan kereső apa megfélekedezik gyermeke megkereszteléséről, ezért *A kisfiú az ujjas ujjába nem tudott nevelkedni*, másfelől a pártfogóktól kapott mágikus adomány említéséről is megfélekedezik, ezáltal kiszolgáltatja a gyermeket a gonosz erőknek. A megkeresztelés (mely „nem valamilyen befejező rítus”, hanem szembesülés a „végső ítéletet kimondó bíróval”⁹⁵) az örökre megmentettség lehetőség-feltétele, ugyanakkor az ígéretre visszaemlékezés és a szövetségbe visszatalálás záloga, miként Beauchamp írja: „Örökre megmentettnnek lenni annyi, mint örökre azzá válni, akit Isten kiragad a halálból és minden bajból, amely a halált megelőzte. Annyi, mint nem felejteni, és nem lenni elfeledve”.⁹⁶ Az *áldják meg* kifejezés többletjelentése arra utal, hogy a szóbeli elpecsételés mellett megajándékozottá válik léte, a Legfőbb Ajándékozó és Bíró kinyilvánítja teremtményi voltát és tőle való függőségét, melyet a pártfogás övez mindaddig, amíg vissza nem él az adománnyal, s nem felejt el a közöttük létrehozott szövetséget.

⁹² Az Isten Országába belépőkről írja Otto: „Mindent ’misztifikálnak, pontosabban: minden numinózussá válik. A legdrasztikusabban mutatkozik ez meg, ahogyan az oda tartozók köre önmagát nevezi: önmagukat és egymást kölcsönösen a numinózus terminus technicusával jelölik – a ’szentek’. Teljesen nyilvánvaló, hogy ez nem azt akarja jelenteni: erkölcsileg tökéletesek. Inkább azt jelenti, hogy ők azok az emberek, akik beletartoznak a ’végidők’ misztériumába.” Otto 1997: 105.

⁹³ Tillich 2002: 473.

⁹⁴ Penckóferné 1993: 73.

⁹⁵ Theißen 2008: 338.

⁹⁶ Beauchamp 2013: 139.

Irodalom

BÁLINT Péter

- 2013 Az árvaság és borzalom fenomenológiája (Kovács Károly cigány mesemondó önelbeszélésének tükrében), In Bálint Péter: *Meseértés és-értelmezés. A Kárpát-medencei népmese hagyomány hermeneutikai vizsgálata*. Debrecen: Didakt.

BÁLINT Sándor

- 1975 *Tombác János meséi*. ÚMNGY. XVII. Budapest: Akadémiai.

BERZE NAGY János

- 1958 *Égigérő fa. Magyar mitológiai tanulmányok*. Pécs: TIT Baranya megye.

BEAUCHAMP, Paul

- 2013 *A zsoltárok világa. Pannonhalma: Bencés kiadó*.

BLUMENBERG, Hans

- 2006 A mítosz valóságfogalma és hatóereje, In Hans Blumberg: *Hajótörés nézővel. Metaforológiai tanulmányok*. 105–197. Budapest: Atlantisz.

DOBOS Ilona

- 1981 *Gyémántkigyó. Ordódy József és Kovács Károly meséi*. Budapest: Szépirodalmi.

ERDÉSZ Sándor

- 1986 „Az archaikus eposz kérdései”. *Folklor és etnográfia* 28. Debrecen.

FOKKELMAN, Jan P.

- 2002 *Comment lire le récit biblique. Une introduction pratique*. Bruxelles: Éd. Lessius,

GADAMER, Hans–Georg

- 1984 *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlata*. Budapest: Gondolat.

GÉCZI Lajos

- 1989 *Ungi népmesék és mondák*. ÚMNGY XXIII. Budapest: Akadémiai – Madách.

HONTI János

- 1962 *Válogatott tanulmányok*. Budapest: Akadémiai.

KANT, Immanuel

- 1974 *A vallás a pusztá ész határain belül és más írások*. Budapest: Gondolat.

KOVÁCS Ágnes

- 1957 *Szegény ember okos leánya. Román népmesék*. Budapest: Európa.

LACTANTIUS, L. Caecilius Firmianus

- 1985 *Az isteni gondviselésről*. Budapest: Helikon. Prométheusz könyvek.

LÉVINAS, Emmanuel

- 1999 *Teljesség és Végtelen*. Pécs: Jelenkor.

MORVAY Judit

- 1981 *Asszonyok a nagycsaládban. A mátraalji asszonyok élete a múlt század második felében*. Budapest: Akadémiai.

NAGY Olga

- 1978 *Zöldmezőszárnya. Marosszentkirályi cigány népmesék, Népek meséi*. Budapest: Európa.

- 1989 *A törvény szorításában*. Budapest: Gondolat.

- 1991 *Cifra János meséi*. ÚMNGY. XXIV. Budapest: Akadémiai.

NAGY Olga – VÖÖ Gabriella

- 2002 *Havasok mesemondója. Jakab István meséi*. ÚMNGY XXVI. Budapest: Akadémiai.

ORTUTAY Gyula

1978 *Fedics Mihály mesél*. Budapest: Akadémiai.

OTTO, Rudolf

1997 *A szent. Az isteni eszméjében rejlő irracionális és viszonya a racionálishoz*. Budapest: Osiris.

PENCKÓFERNÉ Punykó Mária

1993 *Tűzoltó nagymadár. Beregújfalusi népmesék és mondák*. Ungvár: Hatodik Síp Alapítvány.

PERROT, Charles

1979 *Jesus et l'histoire*. Paris: Éd. Desclée.

RICŒUR, Paul – LACOCQUE, André

2003 *Bibliai gondolkodás*. Budapest: Európa.

ROSENZWEIG, Franz

1990 *Nem hang és füst*. Budapest: Holnap.

THEIBEN, Gerd

2008 *Az öskereszténység élményvilága és magatartásformái. Az öskereszténység pszichológiája*. Budapest: Kálvin kiadó.

TILLICH, Paul

2002 *Rendszeres teológia*. Budapest: Osiris.

TURNER, Victor

2002 *A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra*. Budapest: Osiris.

VANYÓ László

1988 *Az öskeresztény egyház és irodalma*. (II. kiadás) Budapest: Szent István Társulat.

Bálint Péter

Tanszékvezető egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Gyógypedagógiai Kar, Hajdúböszörmény

e-mail: balintp@ped.unideb.hu

Péter Bálint

The cognitive structure of divine providence in folktale

The author in his article investigates the role of divine providence in the construction of text, with special regard to God (and/or saints) who supports and teaches the hero of the tale and makes his/her rebirth possible. Divine providence is manifested in a number of ways in tales from christening to name giving, from donation to provision of the hero with a magical agent, from prohibition to promise, from marking out fate to reanimation, from judgement to reward. The tale tellers try to interpret Biblical stories about providence in accordance with their own experience of faith and personal experience of God. These biblical stories woven into tale narratives often differ from the 'original' texts and acquire changing meanings. With the help of close reading and interpretation the author points out in what way and to what extent the interpretations of the tale teller vary from the heard/read Biblical stories about providence.

In the tale variants the interpretation of the numinosity experience, the live presentation of the dialogue of the main protagonist and God (in terms of praying, addressing, calling etc.), the ethical-

existential spiritual transformation of the Biblical actions in the presence and present of tale telling are in compliance with the expectations of the peasant community. This correspondence on behalf of the taleteller is of dual nature: the argumentative character of the text functions as an exemplum, a moral anecdote, while the taleteller invested with an instructor's role serves as a preacher for the listeners' community.

A kulturált életmód sajtórepresentációi a szocializmus első évtizedében

A kommunista rendszer a radikális társadalom-átalakítás szerves részeként tekintett a kultúrforradalomra, melynek fő feladata,¹ hogy a régi burzsoá kultúra helyébe lépő új, a tudományos materialista világnézet és a marxista-leninista ideológia alapján álló szocialista kultúra minden értéke „a nép közkincsévé” váljon, továbbá hogy „a múltban példa nélkül álló arányban kell fellendíteni a tömegek képzettségét és kultúrsvonalát”.² Az oktatási rendszer gyökeres átalakítása mellett ennek eszközeként szolgált az iskolán kívüli kulturális és politikai művelődés új szovjet rendszere. A tömegesen létrehozott vörös sarkok,³ olvasótermek, munkásklubok, kultúrházak, mozgó könyvtárak stb. mellett a sajtó, a rádió, a mozi és a színház egyaránt „a dolgozó tömegek kommunista felvilágosításának és nevelésének eszközeivé váltak.”⁴ A kultúrforradalom megvalósulásától egyfelől a fizikai és szellemi munkát végzők kultúrélete közötti különbség fokozatos csökkenését, továbbá a város és falu közötti különbségek felszámolását, kulturális kiegyenlítődését várták.⁵

A Magyar Dolgozók Pártja főtitkára, Rákosi Mátyás a téteszesítést meghirdető beszédében így vázolta a jövőt 1948-ban:

„A mi célunk az, hogy ne csak a városban, de a falun is a dolgozó ember részesüljön a kultúra minden áldásában: a háza legyen egészséges, emberhez méltó, legyen benne villany, vízvezeték. A gyermekei jár hassanak középiskolába vagy az egyetemre. Ha beteg, kapjon jó orvost, ha a felesége szül, álljon rendelkezésére klinika vagy szülőotthon. Olvashasson könyvet, újságot, hallgathasson rádiót, legyen a falunak mozija – álljon a dolgozó paraszt rendelkezésére mindaz a gép, amely megkönnyíti a munkát és növeli a munka eredményét. (*Éljen! Taps.*) Egy szóval: tűnjön el lassanként a város és falu közötti különbség. (*Éljen.*)”⁶

A falvak kultúrájában és műveltségében, infrastruktúrájában a múlt és jelen, valamint a város-falu viszonylatában beálló változások ismertetése a politikai beszédek, újságcikkek, irodalmi riportok visszatérő toposzává vált a korszakban. A kulturális intézményrendszer gyors falusi kiépítéséről szóló „győzelmi” híradások mellett legalább

¹ A tanulmány átdolgozott változata az alábbi, angolul megjelent írásnak: Ispán 2017.

² Kim 1961: 739.

³ A vörös sarkok a szovjet kulturális intézményrendszer legkisebb egységeinek tekinthetők, amelyet önálló – művelődési és propagandacélokat egyaránt szolgáló – helyiség hiányában létesítettek gyárak, iskolák, kollégiumok vagy akár magánházak épületeiben, falusi és városi környezetben egyaránt. Kenez 1985: 137–138.; Sumpf 2006: 481.

⁴ Kim 1961: 742.

⁵ Kim 1961: 738–745.

⁶ Rákosi 1952: 240.

olyan hangsúlyosan jelentek meg e létesítményeket intenzíven használó, az önművelést otthoni körben is folytató parasztokról szóló beszámolók.

A nép- és önművelés sokrétű folyamatából most csupán néhány elemet kiemelve azt vizsgálom, kit tekintett a kommunista rendszer az 1940-es évek végén és az 1950-es években kulturált, illetve kulturálatlan – azaz a rendszer hivatalosan népszerűsített önképétől idegen/eltérő – embernek, hogyan jelenítette meg mindezt a sajtóban, illetve milyen lépéseket tett az általa meghonosítani kívánt viselkedésminta elterjesztésére. Utóbbi szándék sejteti, hogy elsősorban a kulturált viselkedés kritériumainak megfogalmazására és propagálására helyeződött a nagyobb hangsúly, s – az olykor konkrétan megfogalmazott, kerülendő példák ellenére – leginkább ebből válnak visszafejthetővé, mintegy dichotóm változóként, a kulturálatlan viselkedés jellemzői. Elsődleges forrásként a Magyar Kommunista Párt által a parasztság számára 1945-től kiadott országos hetilapot, a *Szabad Földet* hasznosítottam (melynek első főszerkesztője Nagy Imre, az 1956-os forradalom mártírhalált halt miniszterelnöke volt), továbbá szűkebb kutatási régióm, Borsod-Abaúj-Zemplén megye központi napilapját, az *Északmagyarországot*. Mindkét lap szoros pártkontroll alatt működött, de témáikban a hasonló rovatbeosztás (például külpolitika, pártélet, országos hírek) ellenére volt köztük különbség. Az országos hetilap elsősorban a parasztság életével, a mezőgazdasággal kapcsolatos hírekre, jelenségekre fókuszált, a megyei napilap pedig a régió különböző jellegű településeinek (városok, falvak), lakosságának (munkások, földművesek, tsz-dolgozók) szánt írásokat tett közzé. Közös vonása volt a lapoknak, hogy a cikkek tartalmát és hangvételét sematizmus jellemezte.

AZ OLVASÓ FALU

A művelt, kulturált ember képéhez szervesen hozzátartozott az olvasás, amire azonban a kommunizmus kiépítésének idején nem önmagában vett értéként tekintettek. Lenin véleménye szerint az analfabetizmus a politikai nevelés gátja, melynek leküzdése nem politikai cél, hanem olyan feltétel, amely nélkül politikáról sem lehet beszélni, hiszen az analfabéta személy kívül áll a politikán, ahol csak rémhírekre, pletykákra, mendemondákra és előítéletekre hagyatkozhat.⁷ Az alfabetizáció olyan eszköz a rezsím kezében, melynek révén megkísérrelheti elterjeszteni ideológiáját és mobilizálni a tömegeket céljai érdekében, s ami hatalmának stabilizálása után a modern gazdaság kiépítésében is nélkülözhetetlen szerepet tölt be, mivel – mint azt egy korabeli kutatás állította – az írni-olvasni tudó ember termelékenységéé jóval magasabb írástudatlan társáénál.⁸

Míg a két világháború közötti szovjet⁹ vagy az 1945 utáni jugoszláviai sajtóban erőteljes kampányt folytattak az elsősorban falusiakat érintő analfabetizmus felszá-

⁷ Lenin 1976: 355–356., Kenez 1985: 72.

⁸ Kenez 1985: 83., 145–146. Clark 2000: 19.

⁹ A hivatalos statisztika szerint a Szovjetunióban 1926-ban a lakosság 56,6%-a, 1939-ben 87,4%-a tudott írni-olvasni; valamivel rosszabbak az arányok, ha csak a falusi népességet tekintjük (50,6%, illetve 84,0%). A Szovjetunió 1979: 47.

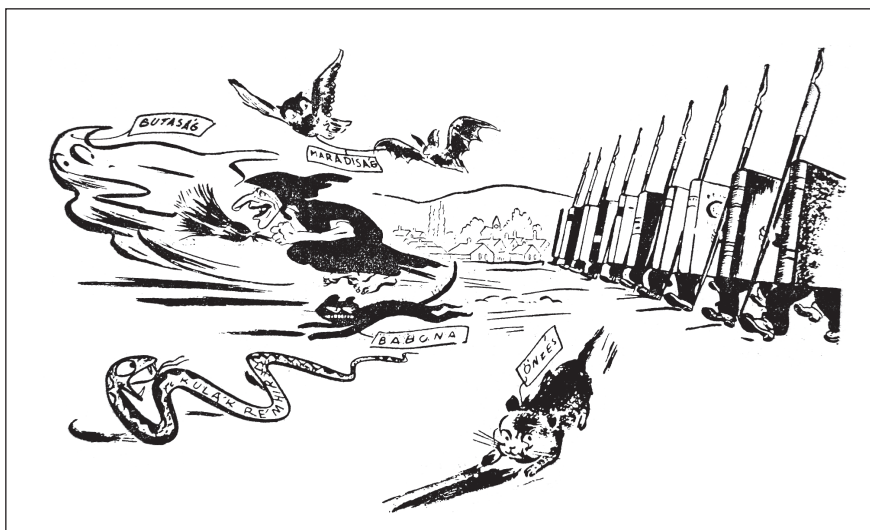
molása érdekében,¹⁰ a magyar parasztlapban csak szórványosan tudósítottak egy-egy tanfolyamról, ahol a felnőtteket írni-olvasni tanították. Az egyes országok közötti különbség egyrészt időbeli, amely a kommunista ideológia állami bevezetésének eltérő időpontjával áll összefüggésben, másrészt az analfabetizmus mértéke is különbözött az adott területeken. Így a kommunizmus magyarországi recepciója már nem tartotta kardinális kérdésnek az egyébként is kismértékű analfabetizmus felszámolását (hiszen 1949-ben az ország 6 évnél idősebb lakosainak 94%-a tudott írni-olvasni¹¹). A magyarországi kampány középpontjába az olvasási képesség propagálása helyett kezdettől az olvasó ember került. A nagyobb mértékű analfabetizmus csökkentése után idővel a másik két országban is áthelyeződött a hangsúly az olvasottságra.¹²

Az olvasás népszerűsítése kapcsán a könyvet rendszeresen a „dolgozó ember leghűségesebb barátjaként” ábrázolták, amely az újsághoz hasonlóan tanít, nevel és szórakoztat. Dobi István miniszterelnök az újságolvasást népszerűsítő 1950-es vezércikkében a rendszeres újságolvasásra a műveltség megszerzésének, a látókör kiszélesítésének legfontosabb eszközeként hivatkozott. Széles látókör alatt a szocializmus építéséért folytatott küzdelem világpolitikai jelentőségének megértését, valamint az anyagi gyarapodást biztosító szakmai tudás növelését értette. A falusiak olvasással kapcsolatos – a múltbéli viszonyokra visszavezetett – elutasító hozzáállását is igye-

¹⁰ Az Újvidéken megjelenő központi magyar nyelvű napilap, a Magyar Szó számtalan cikket szentelt a témának 1945–1948 között. Az 1946-os évet kiemelve különösen erőteljessé vált a kampány az októberi időszakra szervezett propaganda-hétre. Magyar Szó 1946. október 4. 3. Az írástudatlanság elleni harc propaganda hete október 7-én kezdődik és 13-án végződik. Magyar Szó 1946. október 5. 3. Szrbobrán is készülődik az írástudatlanság elleni harcra. Magyar Szó 1946. október 7. 3. A Magyar Kultúr szövetség feladatai az írástudatlanság elleni harcban. Magyar Szó 1946. október 12. 3. Házi háza – az írástudatlanokért. Magyar Szó 1946. október 14. 3. Tervszerűség az analfabéta oktatásban. Habár a magyar nyelvű sajtóban értelemszerűen a magyar nyelvű írástudatlanság ellen léptek fel hangsúlyosan, a Vajdaságban – miként az október 14-ei cikkből kiderül – a mintegy 100.000 főre becsült analfabéták nagy része földműves, és azon belül is elsősorban Jugoszlávia más tájairól újonnan érkezett szláv, elsősorban szerb nyelvű telepes volt. Egy sajtócikk – egy 1940-es felmérés alapján – a jugoszláviai, 10 éven felüli írástudatlanok arányát 44,6%-ra tette, amely igen nagy szórást mutatott az akkori közigazgatási egységek, bántágok tekintetében: Verbászi bántág (Bosznia egy része) 72,60%; vardári bántág (Makedónia) 70,86%; Zetai bántág (Crnagora és Boka, Hercegovina és Dalmácia egy része) 66,04%; drinai bántág (Bosznia másik része) 62,11%; moravai bántág (Szerbia nagyobb része) 61,96%; tenger melléki bántág (Dalmácia nagyobb része, a horvát tenger mellék és Hercegovina) 57,46%; dunai bántág (melynek az ószerbiai részek mellett a Vajdaság is részét képezte) 28,87%; szávai bántág (Horvátország, Dalmácia és a horvát tenger mellék nélkül) 27,67%; Belgrád városa: 10,87%; drávai bántág (Szlovénia) 5,54%. Magyar Szó 1946. december 27. 1. Mozgósítsunk minden erőt az írástudatlanság elleni harcra. Jugoszláviában az 1948-as népszámlálási adatok szerint már csak a lakosság 25,4%-a volt írástudatlan, mely legnagyobb arányban Bosznia-Hercegovinát, Macedóniát, valamint Koszovót érintette. Jugoszlavia 1986: 198.

¹¹ 1949. évi népszámlálás. Az írni és olvasni tudás 19. századi paraszti gyakorlatáról – amely az Eötvös-féle népiskolai törvénynek köszönhetően nagy mértékben javult, valamint az alfabetizáció történetének kutatási nehézségeiről áttekintést ad: Domokos 2017: 464–468.

¹² Mindezt alátámasztja az is, hogy az 1930-as évekbeli Szovjetunióban a *kulturált* kifejezés jelentésváltáson esett át, hiszen kezdetben még az írni-olvasni tudás, később viszont a műveltség („educatedness”) szinonimája volt. Volkov 2000: 223–224.

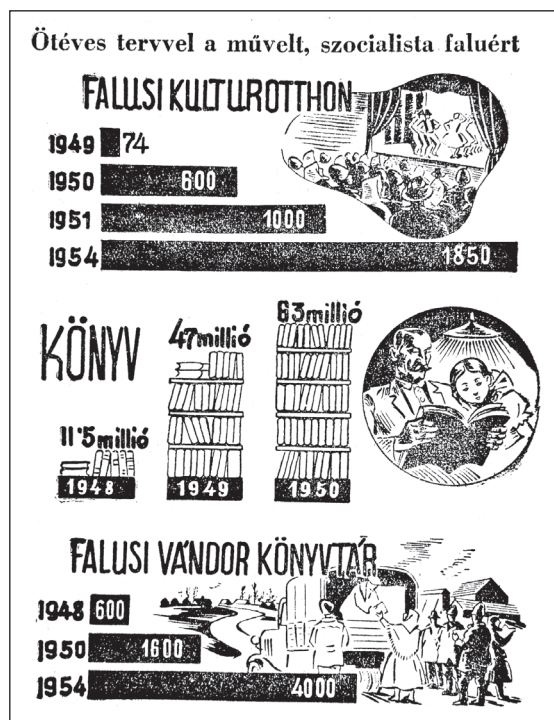
1. kép. Szabad Föld, 1951. szeptember 9. 2.

kezett megváltoztatni: tipikusnak vélt kifogásaikat cáfolva hangsúlyozta, hogy a mai haladó korban már nem lehet az apákat jellemző maradi felfogáshoz ragaszkodni, a munkaidő csökkentésével, ha akarjuk, juthat idő az olvasásra, továbbá a lapok ára sem jelent többé anyagi megterhelést.¹³ Lenin gondolataival összhangban a könyvre, valamint a sajtóra mindamellet – több más népművelési tevékenységhez, például az ismeretterjesztő előadásokhoz hasonlóan – olyan eszközként tekintettek, amely segít a múlt rendszerben szándékos tudatlanságban tartott parasztság babonákkal, maradisággal, azaz a vallásos világgéppel, valamint az osztályharc fokozódásával a rémhírterjesztő kulákokkal való leszámolásban és a politikai öntudat emelésében. Erre utal a könyv/újság mint fegyver metafora gyakori használata és annak képi ábrázolása is.¹⁴ (1. kép)

Az olvasás népszerűsítésének érdekében átalakították az infrastrukturális kereteket. (2. kép) Ennek egyik elemeként a második világháborúban jórészt megsemmisült könyvtári hálózat anyagának pótlására újjászervezték a népkönyvtári hálózatot; a cél az volt, hogy minden település rendelkezzen könyvtárral. A hetilap rendszeresen tudósított a falusi népkönyvtárak megnyitásáról, az abból kölcsönző falusiakról, s alkalmanként beszámoltak a gyors létszámnövelés mögött rejlő problémákról is, mint a hanyag könyvtárosról vagy a feladatra alkalmatlan könyvtárhelyiségekről. (3. kép) A könyvvásárlásra ösztönzés eszközei voltak az 1929 óta megrendezett júniusi könyvnapok, idővel könyvhetek, illetve könyvankétók, író-olvasó találkozók, különböző tematikus könyvvásárok, melyeket a falvakra, üzemekre is kiterjesztettek. (4. kép) A falusi könyvellátást a fal-

¹³ Szabad Föld 1950. december 3. 1. Dobi István: Újságolvasással – a művelt faluért.

¹⁴ Szabad Föld 1950. május 28. 1. A könyvnapok előtt. Szabad Föld 1951. május 20. 7. A könyvek a mi jóbarátaink... A sajtó kapcsán: Szabad Föld 1949. december 18. 5. December 18: Szabad Föld sajtónap!

2. kép. Szabad Föld, 1951. április 1. 8.

sa mellett zajlott.¹⁶ Hasonló célkitűzéssel szervezték meg az olvasómozgalmat például a Rákosi Mátyás 1925-ös perét tárgyaló könyv tanulságainak közös megvitatására.¹⁷ (5. kép) Egy a rendszer elképzelései szerint jól működő gazdakör teret ad – ahogy azt az újság is ábrázolja – a falu és a világ ügyeiről folytatott beszélgetéseknek, ismeretterjesztő és szakmai előadásoknak, tanfolyamoknak, szórakoztató eszközöket (sakk, biliárd, rádió, kuglipálya) biztosít, valamint szakmai és szépirodalmi könyveket, újságokat, képeslapokat is elérhetővé tesz tagjai számára.

A magát az élet minden területén az elmaradottságot jelképező múlt és a haladást tükröző jelen állandó összevetésén keresztül definiáló rezsim az olvasmányok terén is szembeállította a régit és az újat. Korántsem úttörő módon kárhoztatta a nagy népszerűségnek örvendő „népbutító” ponyvákat, rémhistóriákat, vallásos irományo-

vakban a földművesszövetkezeti boltok végezték, ám a gördülékeny eladást – a keresett könyvek elégtelen példányszáma mellett – akadályozta, hogy azt általában mellékes feladatnak tekintették. A falusi bolthálózat fejletlenségéből adódó nehézségeken a szovjet mintát követő „guruló könyvesboltok” bevezetésével is enyhíteni kívántak.¹⁵

Az 1948-ban betiltott, majd 1950-től újjáalakult olvasókörök és gazdakörök elődeikhez hasonlóan a helyi közösség művelődési és társas életét szervezték. Az olvasókörök életét bemutató cikkek tanúsága szerint a körök az olvasmányok helyes kiválasztását és azok ideológiailag megfelelő értelmezését segítették elő azáltal, hogy a szépirodalmi, mezőgazdasági tematikájú vagy a szocializmus elméletével foglalkozó munkák csoportos megvitatása általában egy helyi pártmunkás iránymutatá-

¹⁵ Szabad Föld 1949. június 12. 11. Falusi könyvnapok. Halász 2013: 143.

¹⁶ Szabad Föld 1950. január 22. 4. Tótkomlóson is megkezdtek munkájukat az olvasókörök. Szabad Föld 1951. január 7. 11. Politikai- és olvasókörök a DISZ-szervezetekben. Szabad Föld 1951. december 9. 6. Közösen tárgyaljuk meg a Szabad Föld cikkeit. A Szabad Föld olvasókör munkája Petrikeresztúron.

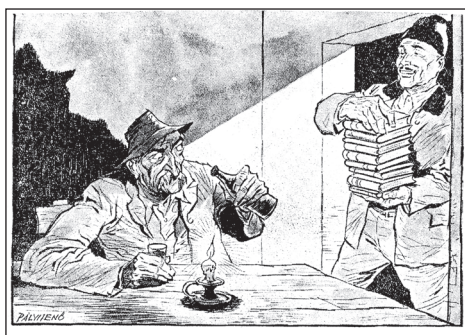
¹⁷ Szabad Föld 1950. július 16. 4. Szervezzük meg a „Rákosi-per” olvasómozgalmat! Szabad Föld 1950. július 2. 4. Olvasómozgalom indul a „Rákosi-per” tanulmányozására. Szabad Föld 1950. február 12. 5. Urbán Ernő: A falusi népművelés frontján.

3. kép. Képes Szabad Föld, 1948. január 11.

4. kép. Szabad Föld, 1949. június 12. 6.

5. kép. Szabad Föld, 1949. február 19. 14.

6. kép. Szabad Föld, 1951. november 25. 7.

kat, melyeket olcsó, tanulságos és tartalmas művekkel kívánt felváltani.¹⁸ A paraszti olvasóközönség által szintén régtől kedvelt kalendárium műfajt – amely épp tömegessége folytán igen változó színvonalú kiadványokat jelentett – azonban megtartotta. A *Szabad Föld* újság kiadásában 1946-tól évente megjelentetett *Kincses Kalendárium* elődjét például 1896-ban indították a hagyományosabb ízlésű középosztály és a kispolgárság számára. Kovács I. Gábor kutatásai alapján úgy tapasztalta, hogy bár a paraszti háztartásokban a kalendáriumok az első világháború után a tájékozódás lehetőségeinek kibővülésével elvesztették egyeduralgó szerepüket az információszerzés terén, a gazdálkodási ismeretek terjesztésében azonban pont a két világháború közötti időszakban emelkedett meg jelentőségük. A paraszti közönséget megcélzó naptárak terjedelmét ugyanis egyre nagyobb arányban gyakorlati tudnivalók, jelentős részben mezőgazdasági, új elemként pedig az értékesítéssel kapcsolatos közgazdasági ismeretek alkották, reflektálva arra a folyamatra, amely a hagyományos paraszti gazdálkodás

¹⁸ Szabad Föld 1947. április 20. 3. Száz népkönyvtár... Szabad Föld 1948. december 12. 7. Bealkonyodott már a Bogár Imre-féle vásári ponyvának. Olcsó és tanulságos könyveket árusítanak a szövetkezetek. Szabad Föld 1950. február 26. 11. Urbán Ernő: Könyvet a kézbe.

modernizációjával következett be.¹⁹ A *Kincses Kalendárium* új folyamában a hazai és külföldi írók, költők versei és elbeszélései mellett helyet kaptak például havi bontásban a legfontosabb mezőgazdasági tennivalók, naptár, vásárjegyzék, szórakoztató olvasmányok, keresztrejtvények, színes képek, valamint gyerekeknek és háziasszonyoknak szánt írások. Az évkönyv mezőgazdasági témájú cikkeiben – hasonlóan az újságban megjelent írásokhoz – nagy hangsúlyt kapott a szövetkezeti gazdálkodás propagálása. Az egymilliós példányban megjelentetett művet olyan kiadvánnyként jellemezték, amely kiszolgálja a család minden korú és nemű tagjának olvasmányi igényeit.

Számtalan filléres könyvsorozatot indítottak útjára. A *Szabad Föld Könyvtár* című sorozatot hetente megjelentetett – a politika, társadalomtudomány, történelem, irodalom és a mezőgazdaság időszerűnek tekintett kérdéseit tárgyaló – húsz-harmincoldalas füzetek alkották.²⁰ A szépirodalmi művek többek között 1954-től az *Olcsó Könyvtár*, 1956-tól a *Szabad Föld Kiskönyvtár* keretei között jelentek meg igen nagy példányszámban. A legnagyobb mennyiségben kiadott és a falusiak által leginkább keresett írók a romantika és a realizmus stílusában alkotó, műveikben a paraszti világot is bemutató Jókai Mór, Mikszáth Kálmán és Móricz Zsigmond, valamint a 19. század romantikus költői, Petőfi Sándor és Arany János voltak. A szovjet szerzők művei közül Solohov *Új barázdát szánt az eke*, Maxim Gorkij *Az Anya* című műveit adták ki a legnagyobb példányszámban.²¹

A szépirodalmi, valamint a marxista–leninista művek mellett nagy hangsúlyt fektettek a szovjet és magyar agrártudomány eredményeit ismertető szakkönyvek megszerkesztésére is, amelyek száma a szocialista kiadók megalapítása után emelkedett meg nagymértékben. A többnyire frissen földhöz juttatott, a mezőgazdasági szakkönyveket olvasó, abból a gazdálkodást megtanuló, nagyszerű eredményeket produkáló, a magukat autodidakta módon is képező újjgazdák és termelőszövetkezeti dolgozók visszatérően szerepeltek az újságok hasábjain.²² (6. kép) A szakmai olvasmányok ugyanakkor egyszerre tekintették célközönségüknek a képzett mezőgazdasági szakembereket és a tanulatlan gazdákat, ami azzal járt, hogy utóbbiak nem boldogultak a szakkifejezésekkel és hiányolták az új módszerek érthető, kézzelfogható magyarázatát, a gyakorlati tapasztalatok bemutatását, továbbá a könyvterjesztés kapcsán a táji-művelési sajátosságok figyelmen kívül hagyását és szóvá tették a beszerzés nehézségeit.²³

¹⁹ Kovács 1988.

²⁰ Szabad Föld 1947. február 2. 1. Olcsó, hasznos olvasnivalót a falunak!

²¹ Bővebben lásd: Romsics 2010: 288.

²² Például Szabad Föld 1949. december 25. 11. Ilonkának fényes csizma, Lajcsinak meleg kabát. Mit jelent a Szabad Föld Erdősék számára? Szabad Föld 1950. június 4. 12. Tót Jánosnak jóbarátja, segítőtársa a könyv. Szabad Föld 1951. április 22. 6. A csányi „Kossuth”-tszcs tagjai sokat tanulnak a Szabad Föld szakcikkeiből. Szabad Föld 1951. november 25. 7. Jobban megy a gazdálkodás, mióta szakkönyveket olvasok. Szabad Föld 1952. június 15. 6. Sokat tanultam a pályázaton nyert könyvből. Szabad Föld 1952. július. Szorgalmasan tanulmányozzuk a szakkönyveket. Szabad Föld 1953. április 19. 7. Érdemes szakkönyveket olvasni! (olvasói levél) Szabad Föld 1955. február 13. 5. Izsákon nagy az olvasási kedv – csak kevés a szakkönyv. Szabad Föld 1955. február 27. 6. Szabó gazda 7 szakkönyvet vásárolt.

²³ Szabad Föld 1952. december 21. 6. Ötszázan vettek részt a nyírlugosi Szabad Föld olvasóértekezleten. Szabad Föld 1954. április 11. 4. Több és jobb szakkönyvvel a mezőgazdaság fejlesztéséért! Szabad Föld 1955. január 30. 5. Több hasznos mezőgazdasági szakkönyvet a falunak!

7. kép. Szabad Föld, 1949. december 4. 14.

példaként kiemelt falusi népnevelő a tudósítás szerint „minden reggel és este lejárja a körzetéhez tartozó családokat és a Szabad Föld legújabb számából felolvassa a legérdekesebb cikkeket. Sok helyről alig akarják elengedni!” A nagyszámú előfizetőt szerző népnevelők között 5000 könyvjutalmat osztottak szét, míg tíz szerencsés előfizető szovjet tanulmányutat nyert, mert miként az újság fogalmazott: „Minden dolgozó paraszt titkos szíve-vágya, hogy egyszer kijuthasson a Szovjetunióba és közelről tanulmányozhassa a világ legfejlettebb mezőgazdaságát.”²⁷ (7. kép) Az előfizetés-gyűjtés folyamatáról, a boldog laptulajdonosokról számtalan fotóriportot közöltek évről-évre, sőt az újság „Rajzoljunk gyerekek” című rovatában is helyet kaptak. (8–9. kép)

A sajtó szerepe a kommunista rendszer kiépítésében közismert.²⁴ Mivel a *Szabad Föld*nek kiemelt szerepet szántak a parasztság agitálásában, hatalmas olvasótábor kiépítésére törekedtek. 1949 januárjában – összehangolva az új paraszti tömegszervezet, a Dolgozó Parasztok és Földmunkások Országos Szövetsége helyi szervezeteinek megalakításával – indult az első *Szabad Föld*-kampány, amely több tízezer új előfizető megszerzésével számolt. A kampány jel-szava ez volt: „Legyen ott minden dolgozó parasztcsalád asztalán a Szabad Föld.”²⁵ Az újságban számtalan „módszertani” cikket közöltek az előfizetők számának növelésével kapcsolatban. A falusi párteberek, a tömegszervezetek képviselői és a népnevelők számára a település minden egyes családját érintő házi agitációt tartották célravezetőnek.²⁶ Az egyik pozitív

²⁴ Lenoe 2004; Takács 2012, különösen: 39–44., 309–316.

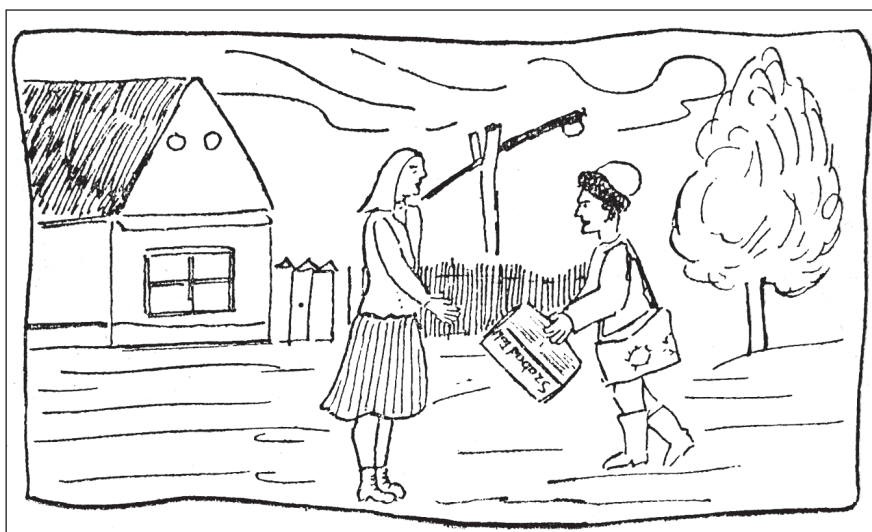
²⁵ Szabad Föld 1949. január 16. 4. Szűcs Ferenc: „Tegyük a Szabad Földet a falu legolvasottabb újságjává!”

²⁶ Szabad Föld 1949. február 13. 5. A Szabad Föld-kampány sikerének titka: a jól megszervezett háziagitáció! Szabad Föld 1949. február 27. 1. Szabad Föld-kampány záró agitációs hete!

²⁷ Szabad Föld 1949. december 4. 5. A Szabad Föld tíz előfizetője tanulmányútra megy a Szovjetunióba! Szabad Föld 1949. december 11. 5. 5000 jutalomkönyv a Szabad Föld legjobb előfizetőgyűjtőinek.

8. kép. Szabad Föld, 1954. február 28. 6.

9. kép. Szabad Föld, 1949. február 6. 11.

10. kép. Szabad Föld, 1950. február 19. 5.

Miután a levélkézbesítők számára is engedélyezték az újság-előfizetők gyűjtését (sőt jutalékot kaptak az előfizetések száma alapján),²⁸ a postások visszatérő pozitív szereplőkként jelentek meg a lap hasábjain, számtalan portrét közöltek róluk, akik – különösen a tanyavilág úttalan útjain – komoly erőfeszítések árán rendületlenül viszik olvasóiknak a *Szabad Földet*.²⁹ A nagyszabású kampányok hatására rohamosan emelkedett a *Szabad Föld* példányszáma: a lap saját adatközlése szerint 1955-ben elérte a 460.000 db-ot, ám a hivatalos statisztikai adatok szerint csak 1961-ben érte el a csúcstól 457.000 példánnyal, majd ezt követően folyamatosan csökkent, s az 1960-as évtized végére újra 400.000 alá esett a darabszáma.³⁰ Ezzel együtt is az 1950-es években csak a központi napilap (*Szabad Nép*, majd *Népszabadság* néven) előzte meg példányszámban.

Az újság időről-időre, a szerkesztőség tagjainak részvételével zajló olvasóértekezletek vagy a lapban közzétett kérdőívek segítségével igyekezett megtudni az olvasóknak a *Szabad Földről* alkotott véleményét.³¹ (10. kép) Az 1948-as és 1954-es körkérdeésre beérkezett válaszok szerkesztői összegzése hasonló eredményeket hozott. Eszerint az olvasók igénylik a rendeletek lényegét érthető módon összefoglaló cikkeket. A lapban közölt olvasói levelekkel, a szerkesztői szándékokkal összhangban a leginkább olvasott, hasznos írások között említik a mezőgazdasági szakcikkeket, s népszerűnek ítélték a mindennapi élet változatos témáit felölelő kérdezz-felelek rovatot. Hiába kö-

²⁸ Szabad Föld 1949. augusztus 7. 5. Köszönjük a postásoknak!

²⁹ Szabad Föld 1950. január 11. 6. Beszéljünk a tanyai kézbesítésről. Szabad Föld 1951. november 25. 7. A fálusi postás a sajtó fáradhatatlan munkatársa. Szabad Föld 1952. január 6. 7. A tanyavilág fáradhatatlan apostola. Szabad Föld 1952. október 12. 8. Aki naponta 46 kilométert fájrad a tanyavilágban... Szabad Föld 1952. november 16. 4. Szipli György tabi postás öt vasárnap 358 új előfizetőt szerzett a Szabad Földnek. Szabad Föld 1953. február 1. 6. Köszönjük postásainknak. Szabad Föld 1955. augusztus 28. 6. A párt-sajtó fáradhatatlan terjesztője. Tíz éve kézbesíti Mezőhegyesen a Szabad Földet Morár Antal postás.

³⁰ Szabad Föld 1955. augusztus 28. 5. Hogyan növekedett a Szabad Föld olvasóinak és levelezőinek tábora? *Kulturstatistikai adattár* 1963: 100.; *Közművelődési adatgyűjtemény* 1973: 82.

³¹ Szabad Föld 1948. május 23. 3. Hűségért hűséget! Szabad Föld 1954. február 14. 6. Megfogadjuk olvasóink tanácsait. Lásd még: Szabad Föld 1950. február 19. 5. A Szabad Föld olvasókonferenciák tanulsága.

zölték az éves kalendáriumban, igény volt a heti vásárjegyzékre, továbbá tájékozódni kívántak az időjárásról, a piaci árakról és a rádióműsorról is. Jobban tükrözhetik a valós olvasói szokásokat azok a kívánságok, melyekben több elbeszélést, verset, tréfás írást kértek, valamint a női olvasók azon óhaja is, hogy nagyobb terjedelemben közöljenek recepteket, egészségügyi tanácsadást, kézimunka-leírásokat és gyermeknevelési módszereket. A gyermekek még több mesét, a fiatalok pedig a sportrovat bővítését kérték. Kritikai megjegyzésként a túl hosszú vezércikkeket és a cikkekben megfigyelhető sablonosságot említették még. Látható tehát, hogy a magát családi lapként meghatározó újság pont azokban a témakörökben teljesített alul, amelyek a családfői szerepet betöltő gazda mellett a többi családtag érdeklődésére is számot tarthattak volna.

A KULTÚRAFOGYASZTÁS VIZUÁLIS REPRESENTÁCIÓJA

A kultúrafogyasztás fentebb vázolt formáinak vizuális megjelenítése során a fejlődést és a jövőbeni terveket szemléltető ábrákat, az adott termékkel kapcsolatos reklámokat, az elsősorban a visszasságokat kifaragó karikatúrákat, valamint idillikus hangulatú fényképeket közöltek a sajtóban. Írásomban ez utóbbiak kerülnek most bemutatásra.

Az 1950-es évek stílusát a fényképészetben is a szocialista realizmus határozta meg. Optimizmus és harmónia árad a fényképekről, legyen bár a témája a megfeszülten dolgozó munkásember vagy az önfeledten játszó gyermek. Ugyanakkor a korabeli képek igen nagy hasonlóságot mutatnak a háború előtt egyeduralkodóvá váló magyaros stílussal, melynek lényegi jellemzője a derűs, idillikus hangulat, a paraszti élet, a magyar táj romantikus ábrázolása.³² A hasonlóság oka részben abban keresendő, hogy már a háború előtt szakmájukban nevet szerzett fotósok közül számosan tovább dolgozhattak a hazai képszoftároknál, valamint a különböző lapszerkesztőségekben. Miközben a képek tartalma, mondanivalója, szemlélete megváltozott, a fényképezés technikai eszköztára (például az ellenfény vagy a rendkívül gazdag szürke tónusárnyalatok alkalmazása) még hosszú ideig változatlan maradt.³³

A tartalmi, szemléleti változás mibenlétének megértéséhez segítséget kínálnak azok a kortárs fotóművészek, sajtófotósok által megjelentetett könyvek, melyek a jó fénykép, a jó riportfénykép elkészítéséhez adtak tanácsokat. Sevcsik Jenő fényképész 1955-ben megjelent könyvében a kor fontos művészi feladatai között említette a társadalmi változások ábrázolását, így azt, ahogyan a szocializmus – más társadalmaktól különbözve – gondoskodik a dolgozók jólétéről, pihenéséről, szórakozásáról. Kifejezésre kell juttatni, hogy a szocialista kultúra magasabb rendű élményt nyújt, miközben a színházak, kiállítások, múzeumok látogatóinak száma megsokszorozódott, s a legtovábbi falvak kultúrigénye is kielégítőddt.

³² Simon 2000: 221. A kifejezést a külföldi kiállításokra Magyarországról kiküldött kollekciókra alkalmazták, melyek elsősorban témaválasztásuk miatt kapták a magyaros stílus elnevezést. A stílusjegyek között meghatározó az ellenfényben való fényképezés, mely a levegőt, a napfény jellegzetes sugárzását is képes volt megmutatni. Stemlerné Balog 2009: 137.

³³ Stemlerné Balog 2009: 190., 199.

„Képeinken nemcsak a magasabb színvonalú alkotásokat, előadásokat kell bemutatnunk, hanem a megváltozott új közönséget is. [...] Alapos megfigyelés után válasszuk ki azokat a nézőket, vagy hallgatókat, akiknek arca legkifejezőbbben tükrözi az élményt és akik számára ezek az élmények újak és ezért még lenyűgözőbben hatnak. [...] Otthon, parkokban, utazás közben, könyvtárakban mindenütt olvasókat látunk. Az olvasó ember új életünk egyik legjellegzetesebb kifejezője és mint ilyen, legszebb témáink közé tartozik. A pihenéshez és az üdüléshez való jog népköztársaságunk egyik legszebb vívmánya. Ha az ország gyönyörű vidékein, szépen berendezett üdülőkben gondtalanul pihenő embereket ábrázolunk, különös súlyt kell helyeznünk az üdültetés tömegméreteinek érzékeltetésére.”³⁴

A szerző ugyanakkor maga is hangsúlyozta, hogy a fénykép nem tekinthető a valóság pontos másának, hiszen más és más lesz attól függően, hogy ki készítette, mi volt vele a célja, és milyen eszközöket vett igénybe.³⁵ Escher Károly fotóművész a háború előtt megjelent társadalmi témájú képeket – így például a nyomornegyedeket bemutató szociofotókat – leleplező, kritikai jellegűnek, míg a háború utániakat építő természetűnek tekintette, melynek témái az új társadalmi berendezkedésből adódtak. Miként írta: „Távolról sem ’statikus’ téma a mai társadalom. Nem az, vagy nemcsak az benne a téma, ami megvan, hanem főként az, ami lesz. [...] Igyekezzünk a változó és fejlődő valóságot fényképezni, a társadalmat átalakulásában, az új embertípust, a technikai vívmányokkal és építményekkel élni is tudó, azokat természetesnek és magának való embert.” Az 1950-es évtized végén született könyvében ugyanakkor már óva int azoktól az egyoldalúságoktól, amelyek eluralták a kortárs fotózást: így sokallja a túl sok bölcsődét, hidat vagy gyártelepet ábrázoló dokumentatív felvételt, vagy a munkást „hősi profilban” ábrázoló – a valós munkafolyamatok piszkosságát elfedő – képeket.³⁶

RÁDIÓHALLGATÁS, TÉVÉNÉZÉS

Az újságolvasó parasztok mellett egyre többet propagálták a rádióhallgatást is, mert miként egy 1949-es cikk megfogalmazta: „A rádióhallgatás éppúgy hozzátartozik a mai kultúremler fogalmához, mint az újságolvasás, vagy a szappan használata.”³⁷ Egy 1948-as felmérés szerint azonban az előfizetőknek mindössze 7 százalékát adták a parasztok.³⁸ A földműves munka napi ritmusához igazodva (korai munkakezdés, korai lefekvés) sokan csak vasárnaponként hallgatták a rádiót, ezért olvasói levelekben szót emeltek a rádióadás havi ára ellen, hiszen rádióhallgatásra csak korlátozottan nyílt módjuk.³⁹ A készülékek ára is sok parasztot visszatartott a vásárlástól. Idős interjúala-

³⁴ Sevcsik 1955: 147.

³⁵ Sevcsik 1955: 135.

³⁶ Escher 1959: 54.; 62–70.

³⁷ Szabad Föld 1949. április 17. 7. Hallgassuk csoportosan a Magyar Rádiót. Rádió hallgatókört a DéFOSz-ban.

³⁸ Szabad Föld 1948. május 30. 5. Olcsó rádiót a falunak!

³⁹ Szabad Föld 1948. március 28. 1. Örömmel hallgatnánk a rádiót, ha fele lenne az adója.

11. kép. Szabad Föld, 1950. július 16. 12.

nyaim többsége név szerint fel tudta sorolni azt a pár embert, akik még a 2. világháború előtti időszakban elsőként szereztek be rádiót falujukban. Egy-egy kiemelt esemény (például az 1938-as felvidéki területrevízió, Horthy Miklós kormányzó fiának temetése) rádióközvetítése tömegeket vonzott: *Tehát a felvidéki bevonulást a rádió mikor közvetítette, a kántor lakásának az udvarán egy olyan 80-100 ember így körbe ült és ott hallgatta a rádiót [nevet]. Minekünk legközelebb a szomszédba a B. bácsi, aki ilyen festék- és mézsárusítással foglalkozott, na neki volt még leghamarabb ott a, meg a K. Ernő bácsinak. Tehát 3-4 embernek volt ilyen telepes rádiója.* (O. Mihály)⁴⁰

A Gazdasági Főtanács utasítására 1948-ban megkezdtek az olcsó, részletfizetésre vásárolható néprádió (mely csak a belföldi adásokat sugározza) gyártását, továbbá elrendelték, hogy a gazdaköröket, kultúrházakat, valamint más falusi szervezetek székházait rádióval kell felszerelni, illetve ahol még nem zajlott le a villamosítás, ott a vezetékes rádiók bevezetését ajánlották.⁴¹ A folyamat nagyon hasonló módon ismétlődött meg a tévézés elterjedésekor is.⁴² (11. kép)

Erőtéljes sajtókampányt indítottak az úgynevezett rádió-hallgatókörök megszervezésére is.⁴³ A sajtóbeszámolók szerint az ebben résztvevők a műsor meghallgatá-

⁴⁰ Interjú O. Mihállyal és O. Mihálynéval. Tiszapalkonya, 2008. november 15.

⁴¹ Szabad Föld 1948. május 1. 3. Rádiót kapnak a falusi gazdakörök és kultúrházak. Szabad Föld 1948. május 30. 5. Olcsó rádiót a falunak!

⁴² Ezzel kapcsolatban lásd: Pušnik 2010.

⁴³ Szabad Föld 1948. június 13. 6. Hallgassuk csoportosan a magyar Rádiót!

sát követően – hasonlóan a közös újság- és könyvolvasásokhoz – élénk eszmecserét folytattak az elhangzottakról, például a 3 éves tervről vagy a beszolgáltatásról egy „haladó szellemű” gazda vagy a helyi értelmiség vezetésével.⁴⁴ Bár az olvasói levelek elsősorban a mezőgazdasági oktatóműsorok hasznosságáról számoltak be, a rádióban sugárzott műsortartalom korántsem elégítette ki a falusi hallgatóközönség igényét. Egy 1948-as olvasói levélben megfogalmazott kritika szerint a műsorok többségét nem értették, s leginkább csak a falu részére készített *Falurádiót*, a *Falu hangját*, híreket, néhány előadást és a cigányzenét élvezik. A levélíró javaslata szerint reggelente szívesen hallgatnának kalendáriumot, „ami figyelmeztetne a napi teendőkre, hasznos tanácsokkal látna el minket nemcsak a földművelésre, de egész magatartásunkra, öntudatunkra vonatkozólag...” A déli időszakban sugárzott „cincogó” zenét elzárták, ahogy az operát, bonyolultabb előadásokat, nehezebb verseket sem fogadták szívesen, „mert – ahogy a levélíró fogalmazott – előbb még meg kell, hogy tanuljunk az ezekben való gyönyörködést.” Helyettük az esti időszakban több mulattató színházi közvetítést, könnyű szórakoztató muzsikát kért.⁴⁵

Tizenhárom évvel később, a Magyar Rádió és Televízió falunak szánt műsorairól készült 1961-es jelentés⁴⁶ még mindig hasonló tapasztalatokról számolt be, s az elmaradottnak tekintett paraszti ízléshez és gondolkodásmódhoz igazodó műsorokat az ízlésformálás igényével fellépve igyekeztek megreformálni. Az ismeretterjesztő műfajok esetében a legsikeresebb formátumnak tartott *Téli órák – hasznos mulatságok* címmel futó rádióműsort például a parasztok által kedvelt kalendáriumi forma modernizált változatának tekintették. Más társadalmi csoportokkal összevetve a parasztok esetében nagyobb fontosságot tulajdonítottak a formai megvalósításnak, az ügyes műfaji megoldásoknak: a személyes hangvétel és a szenzáció-szerű találásmód például hozzájárult körükben az életrajzi hangjátékok, személyesebb beszámolók és az ismeretterjesztő műsorok népszerűségéhez. A törzsközönséggel rendelkező, népszerű irodalmi és zenei rádióműsoroktól (melyeken a televíziós műsorok is alapultak) viszont korszerűbb gondolkodásmódot és igényesebb tartalmat vártak el. A magyar nóta szerepének visszaszorítása érdekében csökkentették a nóták arányát a népzene javára, főleg a leghallgatottabb műsoridőben (mint megjegyezték, kifogásolta is ezt elég sok paraszti hallgató), az 1957-től sugárzó televízió műsoraiból pedig szinte teljesen hiányzott a nóta. Külön hangsúlyt fektettek a komolyzene megszerettetésére (például népdalok szimfonikus feldolgozásaival), s a televíziós operaközvetítésekben is nagy lehetőséget

⁴⁴ Szabad Föld 1948. augusztus 8. 7. Kövessük példájukat! Így hallgatják a Falu Hangját a jáászberényi gazdák. Szabad Föld 1949. március 6. 7. „A közös rádió művelje, szórakoztassa a falu egész dolgozó parasztságát!” Szabad Föld 1949. április 17. 7. Hallgassuk csoportosan a Magyar Rádiót. Rádió hallgatókört a DéFOSz-ban. Szabad Föld 1949. április 24. 11. A gépállomások járnak az élen a közös rádióhallgatás megszervezésében. Szabad Föld 1949. május 1. 7. Kedvezményes rádióelőfizetési lehetőség a dolgozó parasztságnak! Szabad Föld 1949. május 28. 6. Minden harmadik községben működik már rádióhallgatókör. stb.

⁴⁵ Szabad Föld 1948. április 18. 4. Mit kíván a parasztember a Magyar Rádiótól?

⁴⁶ A Magyar Rádió és Televízió műsorainak szerepe a falu kulturális színvonalának emelésében. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára M-KS 288-22. MSZMP. Agitációs és Propaganda Osztály iratai. 1961. 7. d.

láttak, remélve, hogy a vonzó képi világ felülírja a komolyzenétől való idegenkedést. A híradásokkal kapcsolatban érkezett levelek a közérthetőséget, az egyszerű fogalmazásmódot, nyelvezetet hiányolták, amelyet különösen az „ellenséges” rádióadások⁴⁷ hatásának ellensúlyozása miatt tartottak megfontolandónak a jelentéstevők.⁴⁸

KULTURÁLT VISELKEDÉS

A kommunista rendszer által favorizált kulturáltság fogalma azonban korántsem csupán a szellemi műveltséget foglalta magában. Egy 1959-ben közölt újságcikk szerzője szerint a kulturáltság az élet minden mozzanatára értendő, s elszegényítve értelmezi az, aki „széleskörű műveltségre, irodalmi tájékozottságra, színházra korlátozza” azt.⁴⁹ Úgy vélte, mindehhez szorosan hozzátartozik a testi és erkölcsi értelmű tisztaság. Felfedezhetjük „a szépen mosott ingben, a takarosán öltöztetett gyermekekben, a tiszta és napsütötte parkokban is – de még inkább a mindenfajta emberi kapcsolatok tisztaságában, tartalmasságában, érdekességében és őszinteségében.”

Az ilyen széles értelemben vett kultúra-értelmezés hátterét a Szovjetunióban az 1930-as években megjelent – valójában a polgári, kispolgári életstílus-eszményre viszszavezethető, annak elemeit új keretben felhasználó – *kulturnost* koncepciójában kereshetjük, mely a kulturált viselkedés normatív szabályait közvetítette a társadalmilag mobil, paraszt-munkás gyökerű csoportok számára. A kutatások szerint bár sohasem határozták meg pontosan a jelentését, kezdetben a megfelelő ruházatot és külső megjelenést, a személyes ápoltságot, tisztaságot, rendezettséget értették alatta, majd hatása egyre inkább kiterjedt a mindennapi életkörülményekre, az egyén tárgyi környezetére, amitől a régi szokás- és viselkedéselemek megváltozását is reméltek. Az 1930-as évek végére a külső jegyekről fokozatosan áttevődött a hangsúly az emberek belső világára, elsőként a nyelvi (helyes, irodalmi beszéd, olvasottság), majd a politikai aspektusra.⁵⁰

Magyarországon Erdődi József nyelvész egy 1964-ben publikált írásában az elmúlt évek tapasztalata alapján úgy vélte, hogy az addig a német kultúra-fogalom mintájára csupán az emberek tudásával, szellemi képességeivel kapcsolatban használt kulturált kifejezés jelentése kibővült, s egyre inkább az emberek viselkedésmódját is magában foglalta. Elterjedtté váltak az olyan szókapcsolatok, mint például kulturált kereskedelem, kulturált megjelenés, kulturált közlekedés, kulturált étkezés, kulturált kiszolgálás stb., bizonyos mértékben elfoglalva ezzel az udvarias szó terét. Meglátása szerint a változás az oroszból átvett kultúrcikk szó megjelenésére vezethető vissza. A műveltség és civilizáció fogalmát egyesítő orosz *kultúra* szó jelentésének megfelelően módosult

⁴⁷ A legismertebbek – bár a forrás nem nevesíti őket – a Szabad Európa Rádió, az Amerika Hangja és a BBC magyar nyelvű programjai voltak. Ezenkívül rendszeres magyar nyelvű adást sugárzott a párizsi, a madridi, az olasz és a vatikáni, valamint a török rádió. Vámos 2005: 124.

⁴⁸ A tévészéről és a falusiak által kedvelt tévéműsorokról bővebben: Gunda 1975; Ispán 2012: 144–149.

⁴⁹ Népszava 1959. június 21. 4. A mindennapok kultúrája.

⁵⁰ Catriona – Volkov 1998.; Volkov 2000.

a magyar *kultúra* szó értelme, s ezzel magyarázza, hogy az óvatlanul átvett szókapcsolatok nem jól illeszkednek a magyar kultúra szóhoz, mely addig csak szellemi műveltséget jelölt.⁵¹

A kulturált kifejezés visszatérő eleme lett a korabeli közbeszédnek. A sajtó áttekintése során szerzett saját tapasztalataim is alátámasztják a nyelvész észrevételét.⁵² Az udvariasság mellett azonban a kulturált kifejezés gyakran az ízléses (például kulturált öltözködés, kulturált lakás)⁵³ vagy a tiszta, rendezett (például kulturált környezet)⁵⁴ szavakkal is szinonim értelemben fordult elő. A tisztaság követelménye egyfelől a környezetre vonatkozott. *A tisztaság fél egészség* című, 1953-as oktató diafilm például az otthon, a munkahely és a közterek tisztántartása mellett külön felhívta a figyelmet a higiéniai szabályok betartásának fontosságára a boltokban és vendéglátó-ipari egységekben is.⁵⁵ A sajtókampány különösen erőteljessé vált az áprilisi hónapokban, amikor is tisztasági hetet, hónapot rendeztek a szocialista versenymozgalom keretében (házakat, udvarokat, utcákat, községeket versenyeztetve egymással).⁵⁶ Másfelől vonatkozott a személyes, testi higiénára.⁵⁷ Ennek keretében a kézmosás vagy a fogmosás fontosságát propagálták, de például az üvegpoharak reklámozásakor is hangsúlyozták a külön pohárhasználat egészségügyi előnyeit. (12–13. kép) Mindemellett a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége kezdeményezésére a Népjóléti Minisztérium 1947 őszén rendeletet adott ki az Önkéntes Népegészségügyi Szolgálat országos kiépítéséről, melynek hangsúlyos terepe az egészségügyi szempontból hiányosan ellátott

⁵¹ Erdődi 1964: 136–138. A képet fogalomtörténeti vizsgálattal lehetne árnyalni. A kulturáltság mint kifejezés vélhetően egyik első, 1912-es sajtómegjelenése volt a témája a *Magyar Nyelvőr* című nyelvészeti folyóirat 1913-as cikkének. Ebben a szerző nem tetszését fejezte ki a szó felbukkanása miatt, mivel az elfoglalja a műveltség szó helyét, ami elsősorban a tanultsággal összefüggő ismereteket jelöli. Alexander: 1913.

⁵² A miskolci Autóbusz-közlekedési Vállalat dolgozói (főként a kalauzok) versenyt indítottak a kulturáltabb közlekedés megteremtéséért, melyet az utasok bevonását is célzó felhívásban „udvariassági verseny”-ként definiáltak. Északmagyarország 1960. február 23. 3. A kulturáltabb közlekedésért. Északmagyarország 1957. május 12. 2. A kulturált (villamos)közlekedés kapcsán: Csak kultúrember módjára!

⁵³ Északmagyarország 1959. december 11. 2. A divatról, az öltözködésről. A rövid hír szerint Miskolcon a Női Szabó Szövetkezet játssza a vezető szerepet a kulturált öltözködés kialakításában, azaz „lehetővé teszi, hogy ízlésesen öltözködjünk”. Északmagyarország 1962. július 29. 6. A dolgozó ember kulturált lakása. Ez esetben az ízléses elrendezés mellett „a korszerű háztartási gépek, az újjonalú bútorok, szőnyegek és dísz tárgyak” is szerves tartozékai a kulturált lakás fogalmának.

⁵⁴ Északmagyarország 1959. július 21. 3. Kulturáltabb környezetet a mezőkövesdi Utasellátóban! A leromlott állagú, „zsúfolt, barátságtalan környezet” helyett „barátságosabb, tisztább környezetet” érdemelnek az utasok. Északmagyarország 1963. május 15. 2. Gyorsabb és kulturáltabb a vasúti közlekedés.

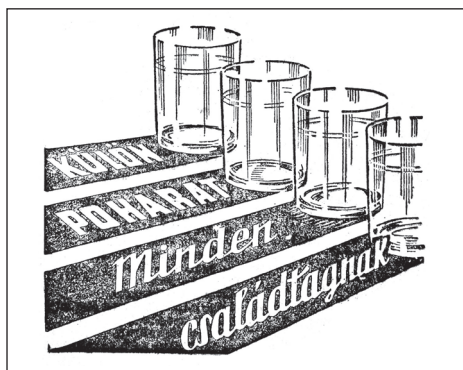
⁵⁵ A kulturált kereskedelemről bővebben: Ispán 2014.

⁵⁶ Szabad Föld 1950. április 16. 11. Tisztasági hét lesz április 16–23-ig. Szabad Föld 1950. április 23. 4. A tornák is ragyog a tisztaságtól... Lásd még: Szabad Föld 1949. december 4. 13. Csinos, tiszta lakásban jobban érzi magát, – s boldogabb az ember. Tisztasági verseny Hajdúnánáson. Szabad Föld 1950. február 5. 6. Tisztasági verseny a csongrádmegyei termelőszövetkezetek között. Szabad Föld 1956. június 3. 2. Kié lesz a legtisztább ház? Szabad Föld 1955. május 8. 7. A tisztasági hónap után. Szabad Föld 1958. március 30. 9. Fokozottabb gondot a tisztaságra.

⁵⁷ A paraszti higiénia 20. századi történetére lásd: Juhász 2016.

12. kép. Szabad Föld, 1950. július 9. 12.

13. kép. Szabad Föld, 1950. augusztus 27. 9.

falvak és tanyák voltak. Az eleinte egy-kéthetes (később hat-nyolchetes) tanfolyamra önkéntesen jelentkező falusiakból népi egészségőröket képeztek ki, akiknek az volt a feladata, hogy községükben ügyeljenek a tisztasági és egészségvédelmi követelmények betartására.⁵⁸ A *Szabad Föld* 1949-ben egészségügyi tanácsadó rovatot indított, ahol a szocialista korszak egészében ismeretterjesztő munkásságáról közismert Buga doktor az olvasói levelekre adott válaszaiban a higiénia és az alapvető egészségügyi ismeretek fontosságára tanított. Továbbá felvilágosító előadás-sorozatokkal kívántak fellépni a babonákkal és a kuruzslással szemben.⁵⁹

A szovjet mintához hasonlóan a külsőségek mellett a belső magatartásjegyek (az alábbi példa alapján az önmérsékletre, önuralomra való képesség) is részét képezték a kulturáltságnak. Egy zömmel „nagyüzemi dolgozók” által megtekintett színházi bemutató kapcsán 1960-ban közölt cikk a kulturális rendezvényeken tanúsítandó kulturált magatartásról – a megfelelő öltözködésről és az illendő viselkedésről – értekezett. Utóbbi kapcsán megállapította:

„Ezen a területen még sok a tennivaló. Még mindig gyakori, hogy elkésett nézők hangosan vitatkoznak a jegyszedővel. Apró bosszúságaikat a kezük ügyébe eső jegyszedőn vagy ruhatároson töltik ki [...], hangoskodnak, zavarják a többi nézőt az előadás élvezetében. Nagyon gyakori jelenség még, hogy a színházban hangosan beszélgetnek a nézőtérben. A színpadi

⁵⁸ Szabad Föld 1947. november 16. 8. Népi egészségőrök vigyáznak a falu tisztaságára és egészségére. Szabad Föld 1949. május 8. 2. Legnagyobb kincsünk: az ember. Így küzd a demokrácia a falu egészségéért. Szabad Föld 1948. február 15. 5. Asszonyok örködnek népünk egészsége felett. Szabad Föld 1948. április 11. 7. Így dolgoznak a szolnokmegyei egészségőr-lányok. Szabad Föld 1949. szeptember 18. 10. A falu egészségének őre. Szabad Föld 1951. október 14. 7. Szilágyi Marika, a falu egészségének őre.

⁵⁹ Szabad Föld 1948. szeptember 26. 7. Hadüzenet a babonának és a kuruzslásnak. Hatezer felvilágosító előadás a falvakban. A Népjóléti Minisztérium 1949-ben nyolc népszerűsítő füzetet adott ki a falu egészségügyének legfontosabb napi kérdéseiről, melyek azonban mind szovjet szerzők munkáinak fordításai voltak. Szabad Föld 1949. május 22. 11. Filléres füzetek az egészségről. Lásd még: Szabad Föld 1950. január 15. 12. A Magyar Vöröskereszt felvilágosító munkája a szolnoki tanyavilágban.

cselekmény várható fordulóit latolgatják élénk beszélgetésben. A moziban pedig nem egyszer hangos közbeszólásokkal, izléstelen megjegyzésekkel fűszerezik az előadást. [...] Az előadásokon való kollektív részvétel fegyelmeztséget követel minden nézőtől. Fegyelmeztséget, kulturált magatartást.”⁶⁰

Ha tovább követjük a *kulturált* szó jelentését, akkor viszont az tűnik fel, hogy az évtizedeken keresztül propagált jelentés-bővítésnek köszönhetően napjaink magyarországi szóhasználatába már teljesen belesimult a *kulturált* szó viselkedésmódra vonatkoztatott jelentése, sőt újabb összetételekben is felbukkan. Egyik 1933-ban született falusi interjúalanyom (K. Istvánné) számára is ebben az (s nem a szellemi műveltség) értelemben, az 1950–60-as években kialakult – paraszti háttérű közegre szabott – tartalommal rögzült a szó, mikor a mosás gyakorisága kapcsán felemlégette, hogyan készítette össze kollégista fiának minden vasárnapra a kivasalt inget, nyakkendőt.

*Hát az én fiam villamosipari technikumba járt [...]. Aztán ott megtanították velők, hogy ők kulturált emberek, úgy mondta [...] az igazgatója a villamosipari technikumnak: – Tanuljátok meg, hogy tik kulturált[-ak vagytok – I. Á. L.], tirátok néz az egész világ szeme, mert a villamosság emeli fel Magyarországot! Nyakkendőbe kellett menni iskolába is, úgyhogy horgoltam neki nyakkendőt, szépeket, gumit tettem [alá – I. Á. L.], oszt akkor [úgy tettük – I. Á. L.] [...] az ingre... meg zakó kellett, meg minden [...]. [Azt mondták – I. Á. L.], hogy ők viszik a kultúrát. Bizony. Késsel, villával, szépen összehajtogatni a ruhákat is mind a szekrénybe, ó, ott olyan rend volt [...].*⁶¹

A *kulturált* szó sikeres köznyelvi integrálódását minden bizonnyal elősegíthette, hogy a vele részben átfedésben használt, de alapvetően nagyobb kategóriát átfogó szocialista ember, szocialista életmód fogalmakkal ellentétben hiányzik belőle a direkt ideológiai meghatározottság.

ÖSSZEGZÉS

A kommunista rezsim kiemelt fontosságot tulajdonított a különböző médiumok tudatformáló, nevelő, kultúraközvetítő szerepének, melyek fontos eleme volt a különböző társadalmi rétegek egymáshoz közelítése, a város-falu közötti különbségek csökkentése. A gyakorlatban ez a paraszti életmódjellemezők és ízlésvilág városihoz csiszolását jelentette, melynek kritériumait a szovjet gyökerű *kulturáltság* normatív fogalmában összegezték. A sajtóban a kulturált emberről közölt cikkek egyfajta magatartáskódexszé álltak össze, melynek a műveltséggel kapcsolatos elvárások mellett a viselkedésmódra vonatkozó szabályok, útmutatások is részét képezték.

A különböző médiatípusok (könyv, sajtó, rádió, televízió) kultúraközvetítő és propaganda szerepe akkor válik hatékonnyá, ha a társadalom széles rétegei fogyasztóivá

⁶⁰ Északmagyarország 1960. február 19. 5. A kulturált magatartásról.

⁶¹ Interjú K. Istvánnéval. Tiszapalkonya, 2011. július 28. 13.

válnak, ezért erőteljes kampányt fejtettek ki annak érdekében, hogy a felhasználásban legkevésbé érintett parasztság is rendszeres használóvá váljék. A témával kapcsolatos sajtócikkek és háttérjelentések példát szolgáltatnak a különböző technológiai háttérrel működő kommunikációs formák közötti finom átmenetekre, kapcsolódási pontokra.

Bár megfigyelhetők különbségek a médiatípusok használatában, így különböző ritmusban vették azokat igénybe (a paraszti munkarendhez alkalmazkodva propagálták a téli könyvolvasást, a heti sajtót, s a napi szintű rádiózást, majd tévézést), folytonosság mutatkozott például a felhasználás csoportos jellegében. A kultúrafogyasztáshoz szükséges technológiai-infrastrukturális háttér (például villamosítás, kulturális létesítmények, mint könyvtár, kultúrház, mozi) viszonylag gyors falusi kiépítésével biztosítottak vélték a kultúrához való egyenlő hozzáférést (a villanyt például „a kultúrát hozó fény” megnevezéssel illették a sajtóban). Látható azonban, hogy az egyes médiumokhoz való hozzáférés lehetősége nem feltétlenül módosított rögtön érdemben a hagyományos, paraszti érdeklődési körön, illetve nem hozta magával azonnal a befogadás képességét sem. Hiába utasították el ugyanis a paraszti kultúrafogyasztás múltbéli jellegzetességeit, ahhoz hogy egyáltalán közönségként számolhassanak a parasztsággal, figyelembe kellett venni sajátos igényeiket. Az értékesnek gondolt tartalmak mellett helyet kellett szorítani a kevésbé színvonalas, népszerű műsoroknak és olvasmányoknak is, sőt az új mondanivaló közvetítése szempontjából is célravezetőbbnek tűnt, ha negligálás helyett inkább adaptálnak bizonyos kiadványtípusokat (kalendárium) vagy stílusbeli, nyelvezeti jellemzőket (szenzációszerű találásmód, egyszerű fogalmazásmód).

Irodalom

1949. évi népszámlálás.

1950 1949. évi népszámlálás 9. Demográfiai eredmények. Budapest: Állami Nyomda.

A Szovjetunió

1979 A Szovjetunió népgazdaságának 60 éve. Jubileumi statisztikai évkönyv. Budapest: Statisztikai Kiadó Vállalat.

ALEXANDER Bernát

1913 Kulturáltság. *Magyar Nyelvőr*. XLII. 1. 30–32.

CLARK, Charles E.

2000 *Uprooting Otherness. The Literacy Campaign in NEP-Era Russia*. Selinsgrove – London: Susquehanna University Press – Associated University Presses.

DOMOKOS Mariann

2017 Olvasástörténet és folklorisztika. Közéltések a ponyvamesék 19. századi paraszti recepciójához. In Sasfi Csaba – Ugrai János (szerk.): *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószögei*. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2015. évi, sárospataki konferenciájának tanulmánykötete. Budapest: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület. /Rendi társadalom – polgári társadalom 29./

ERDŐDI József

1964 A kulturált szó dicső pályafutása. *Magyar Nyelvőr*. 88. 2. 136–138.

ESCHER Károly

1959 *Riportfényképezés*. Fotókönyvtár 5. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.

GUNDA Béla

1975 A televízió a magyar folklórban. *Rádió és Televízió Szemle* 7. 4. 51–56.

HALÁSZ Csilla

2013 *A nép művelése. Agitáció és propaganda a népművelésben a Rákosi-rendszer idején*. Budapest: Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára.

ISPÁN Ágota Lídia

2012 Faluvillamosítás Magyarországon 1945 után. *Múltunk* 57. 2. 123–149.

2014 „Nehéz itt helytállni kérem.” Kulturált kereskedelem a szocializmusban. In Halmos Károly – Kiss Zsuzsanna – Klement Judit (szerk.): *Piacok a társadalomban és a történelemben: A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2012. évi, debreceni konferenciájának kötete*. Konferencia helye, ideje: Debrecen, Magyarország, 2012.08.23–2012.08.25. 392–406. Budapest: Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület. /Rendi társadalom – polgári társadalom 26./

2017 Cultured Way of Life Depicted in the Hungarian-Language Press. In Dagnosław, Demski – Anelia, Kassabova – Ildikó, Sz. Kristóf – Liisi, Laineste – Kamila, Baraniecka-Olszewska (szerk.): *The Multi-Mediatized Other: The Construction of Reality in East-Central Europe, 1945–1980*. 326–355. Budapest: Éditions L’Harmattan.

JUHÁSZ Katalin

2016 Body – Identity – Society: Concepts of the Socially Accepted Body in the 20th Century in Hungarian Rural Areas. *Acta Ethnographica Hungarica* 61. 2. 283–312.

KELLY, Catriona – VOLKOV, Vadim

1998 Directed Desires: Kul’turnost’ and Consumption. In Kelly, Catriona – Shepherd, David (eds.): *Constructing Russian Culture in the Age of Revolution: 1881–1940*. 291–313. Oxford – New York: Oxford University Press.

KENEZ, Peter

1985 *The Birth of the Propaganda State. Soviet Methods of Mass Mobilization, 1917–1929*. Cambridge [etc.]: Cambridge University Press.

KIM, M. P.

1961 A kultúrforradalom lényege és történelmi szakaszai a Szovjetunióban. *Századok*. 95. 4–5. 738–745.

KOVÁCS I. Gábor

1988 Új kultivációk a két világháború közötti magyar kalendáriumirodalomban. (Adalékok a paraszti mentalitás modernizációjának történetéhez.) *Szociológia*. 16. 3. 265–273.

Közművelődési adatgyűjtemény

1973 *Közművelődési adatgyűjtemény. Statisztikai Időszaki Közlemények* 288. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

Kultúrstatistikai adattár

1963 *Kultúrstatistikai adattár, 1962. Statisztikai Időszaki Közlemények* 5. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.

LENIN

- 1976 Az új gazdasági politika és a politikai felvilágosító bizottságok feladatai. Beszéd a politikai felvilágosító bizottságok II. összoroszországi kongresszusán 1921. október 17. (Részlet). In Lenin: *A szocializmus építéséről*. 349–357. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.

LENOE, Matthew

- 2004 *Closer to the Masses. Stalinist Culture, Social Revolution, and Soviet Newspapers*. Cambridge – London: Harvard University Press.

PUŠNIK, Maruša

- 2010 Flirting with Television in Socialism: Proletarian Morality and the Lust for Abundance. In Luthar, Breda – Pušnik, Maruša (eds.): *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*. 227–258. Washington, DC: New Academia Publishing.

RÁKOSI Mátyás

- 1952 A dolgozó parasztság a szövetkezés útján (Részlet a kecskeméti új kenyér ünnepen, 1948. augusztus 20-án tartott beszédből). In *Válogatott beszédek és cikkek*. Budapest: Szikra.

ROMSICS Ignác

- 2010 *Hungary in the twentieth century*. Budapest: Corvina – Osiris Kiadó.

SEVCSIK Jenő

- 1955 *Fényképezési ismeretek*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.

SIMON Mihály

- 2000 *Összehasonlító magyar fotótörténet*. Kecskemét: Magyar Fotográfiai Múzeum.

SUMPFF, Alexandre

- 2006 Confronting the Countryside: The Training of Political Educators in 1920s Russia. *History of Education* 35. 4–5. 475–498.

STEMLERNÉ BALOG Ilona

- 2009 *Történelem és fotográfia*. Budapest: Osiris Kiadó – Magyar Nemzeti Múzeum.

TAKÁCS Róbert

- 2012 *Politikai újságírás a Kádár-korszakban*. Budapest: Napvilág Kiadó.

VÁMOS György

- 2005 A Nyugat hangja. A Szabad Európa Rádió Nagy Imréről a forradalom napjaiban. *Múltunk*. 50. 3. 123–161.

VOLKOV, Vadim

- 2000 The Concept of Kul'turnost'. Notes on the Stalinist civilizing process. In Fitzpatrick, Sheila (ed.): *Stalinism. New Directions*. 210–230. London–New York: Routledge.

Yugoslavia

- 1986 *Yugoslavia 1945–1985. Statistical Review*. Beograd: Federal Statistical Office.

Ispán Ágota Lidia

Tudományos munkatárs, MTA BTK Néprajztudományi Intézet

e-mail: ispan.agota@btk.mta.hu

Ágota Lília Ispán

**Representations of a cultured lifestyle in Hungarian press in the first decade
of the Socialist regime**

The author investigates some aspects of the ‘cultural revolution’ of the Hungarian communist regime, revealing what the regime considered as cultured or uncultured activity and behaviour at the end of the 1940s and in the 1950s. The primary source is made up of two daily newspapers (*Szabad Föld*, i.e. ‘Free Land’ and *Észak-Magyarország*, i.e. ‘Northern Hungary’). According to the analysis the most important elements of culturedness were reading, listening to the radio and watching TV, because their identity shaping, educating and culturally mediating role was of fundamental importance for the regime, and these activities were supposed to contribute to the reduction of differences between city and village and between various social groups. In practice it meant the adaptation of peasant lifestyle and taste to an urban one, and the set of criteria of this urban lifestyle and culture was designated with the Soviet-based normative concept of *culturedness*. The articles published in newspapers about the ideal cultured man formed eventually a sort of behaviour codex, which included not only expectations about culturedness but as a formal code of conduct it also incorporated regulations and guidelines about proper behaviour.

A visszacsatoló interjú módszere a tánc kutatásban

Tanulmányomban a kvalitatív tánc kutatásban alkalmazható „visszacsatolóinterjú technikát” mutatom be egy bonchidai (mezősegi) példa alapján.¹ A módszer elnevezése az angol etnomuzikológiai, (tánc)antropológiai kutatásokban is használt *feedback interview* kifejezésből ered, melynek magyar jelentése: „visszacsatolás”, „külső ingerre való válasz”.²

2015-ben a budapesti XVIII. „*Tedd ki a pontot!*” Nemzetközi legényesverseny zsűrizésének menetét vizsgáló mesterszakos diplomamunkámhoz kapcsolódó kutatást végeztem Bonchidán.³ A versenyre az archív filmekben rögzített kötelező táncfolyamatokat a szervezők választják ki Martin György táncfolklorista gyűjtéseiből (hangos- és némafilmek alapján), melyeket a versenyzőknek – a kiírás szerint – „stílus- és motívumhűen” kell a színpadon előadniuk (1–2. kép). A szabad táncok versenyében a kötelező táncanyag gyűjtési helyével megegyező falura jellemző tánc improvizálását, a táncfolyamatok építkezési elveinek megfelelő újraalkotását kell teljesíteniük.⁴ A 2015-ös esemény „témája” a bonchidai születésű Ioan Losonți tánca volt az 1969-ben készített gyűjtés alapján.⁵

Bonchidai terepmunkám során több magyar, illetve román adatközlővel készítettem interjút a táncéletről és a versenyről kapcsolatosan. Az archív felvétel felhasználásával a gyűjtés körülményeinek rekonstruálására törekedtem. A helyszíni visszaemlékezések mellett a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézet archívumi anyagát és a helyszínen készült jegyzőkönyvet használtam, hogy egy tisztább képet vázolhassak fel Bonchida tánc kultúrájával, illetve a versenyre kijelölt és a további tánc kincsrel kapcsolatban. A budapesti versenyen, majd Bonchidán végzett terepkutatás során merült fel a revival mozgalom tánc film-értelmezésének problematikája és a forráskritika fontossága. A következőkben tehát a fent említett források és a visszacsatoló interjú terepen való alkalmazhatóságát vizsgálom.

¹ Bonchida (Bontida) a mai Románia, ezen belül az Erdélyi Mezőség néprajzi táj területén található település (egyben községi központ). Kolozsvártól 30 km-re, a Mezőség nyugati szélén, a Kis-Szamos jobb partján, a Kötelendi (Gyéres) patak torkolatánál fekszik. A 20. század végén lakosságának 57%-a román, 26%-a magyar, 17%-a pedig cigány volt.

² Bakos 1994: 244.

³ A versenyt 2015 áprilisában rendezték meg a Budapesti Művelődési Központban. Bővebben lásd a XVIII. „*Tedd ki a pontot!*” Nemzetközi Legényesverseny és Gálaműsor hivatalos Facebook oldalán: <https://www.facebook.com/events/829547373767947/> (letöltés: 2016. 11. 7.)

⁴ A legutóbbi, 2018-as verseny részletes szabályzatát lásd a Bartók Kulturális Táncgyegesület honlapján: <http://bartokdance.hu/programjaink/legenyesverseny/> (letöltés: 2018. 10. 17.)

⁵ Hozzáférhető: MTA ZTI Ft. 682.

1. kép. Bonchidai román verbunk. Pillanatkép az 1969-es archív filmből

2. kép. A XVIII. „Tedd ki a pontot!” Nemzetközi legényesverseny, Budapest, 2015. A színpadon Szeverényi Barnabás és Berecz István. Fotó: Majnik Zsolt

FORRÁSKRITIKA

A forráskritika a kutatás során összegyűjtött anyagok megítélésére, újraértelmezésére szolgál. Ez egy több szakaszból álló folyamat: először is a forrás eredetiségét, jellegét szükséges beazonosítani. A forrás külső kritikája során meghatározhatjuk, hogy az mikor, hol, hogyan keletkezett, ki készítette, hol és milyen formában őrződött meg. Ehhez a források jellemzőit és a keletkezési háttérét is figyelembe kell venni. A tartalmi hitelesség vizsgálatakor pedig más segédanyagokkal összevetve vizsgálhatjuk az adott tárgyat.⁶ Szilágyi Miklós szerint a néprajzi kutatásban a tárgyi emlékek, a szellemi hagyományok tekinthetők forrásoknak, s ezek „jelenidejűségükből” fakadóan megfigyelhetők, rögzíthetők, így a szaktudomány hozza létre a saját forrásait. Bármilyen emlék forrásértékű lehet, hogyha az tükröz valamit a vizsgált korszakról. Az emlék mint emberi alkotás lehet tárgyi (munkaeszköz, használati tárgy stb.), írott (önéletrajz, oklevél stb.), ábrázolás (rajz, festmény, fotó), valamint íratlan szellemi hagyomány (szokás, zene, tánc), illetve ezek (írásban, filmen, stb.) rögzített formája ugyancsak használható forrásként. A néprajzi kutatás elsődleges forrása maga az ember. Egy adott korszak, téma megismerésére a kutató gyűjtést végez. Ide tartozik a kérdőíves adatgyűjtés, melynek eredménye a gyűjtő által készített, de az adatközlővel közösen létrehozott szöveget tartalmazó dokumentum. Szilágyi szerint az élőbeszéd mellett a metakommunikációt is érdemes feljegyezni, ezzel is kiegészíthető a kapott információ. A táncgyűjtések esetében azonban egyedi adatokkal, egyszeri esetek értelmezésével számolhatunk. Mivel minden egyes folklóralkotás változatokban él,⁷ a gyűjtő csak az adott pillanatban élő szöveg-, zene-, és táncváltozatokat tud rögzíteni, melyek egyedi alkotásokként tarthatók számon, egy kiemelkedő képességű egyén repertoár-

⁶ Kéri 1997.

⁷ Ortutay 1981. idézi Szilágyi 2001: 52.

jának részeként.⁸ A néprajzi adatok hitelesítésének egyik módjáról, a „néma tárgyak megszólaltatásáról” Fél Edit írt tanulmányában. Az összegyűjtött anyagok meghatározására, társadalmi vonatkozásaira, a készítésük körülményeire két javaslatot vázol fel. Az egyik szerint a tárgyakat ki kell vinni származási helyükre, ahol a helyi adatközlők segítségével szerezhették meg a szükséges további adatok. Másik módszerként Fél Edit a lakóhelyükről elvándorolt falusiak megszólaltatását említi. Mindkét módszer lényege, hogy a tárgyakat az adatközlők kezébe adva rögzíthetők a spontán vélekedések, és az ezt követő konkrét kérdések nyomán számos további információ is.⁹

A VISSZACSATOLÓ INTERJÚ

A módszer táncutatásban történő említésével először Anca Giurchescu és Lisbet Torp *Theory and Methods in Dance Research: A European Approach to the Holistic Study of Dance* (Módszerek és elméletek a táncutatásban: az Európai megközelítéstől a holisztikus táncutatásig) című munkájában találkoztam.¹⁰ Giurchescu és Torp történeti áttekintést ad a tánc antropológiai és etnokoreológiai megközelítéséről, azok hasonlóságain és különbségein keresztül.¹¹ Az európai táncutatók elsődlegesen a saját kultúrájukban jelen lévő táncokat és tánceseményeket, míg amerikai társaik a más, a sajátjuktól eltérő kultúrákat vizsgálták. Az amerikai tudósok főképp antropológiai megközelítéssel a „táncoló embert” helyezték elemzésük középpontjába. Európában a zenetudomány területéről érkező táncutatók a táncanyag koreográfiai jegyeit tekintve szükségét érezték az elméleti és módszertani megújulásnak. Giurchescu a tanulmányban a tánc újfajta identitásképző szerepéről ír a Dániában letelepült jugoszláv vlahok (oláhok) körében. A *hora* táncesemény kutatásához a következő módszereket alkalmazta: résztvevő-, közvetlen megfigyelés, rögzítés (hang, video, táncjelírás) és interjúkészítés. Giurchescu szerint a visszacsatoló interjú az előadók saját előadásukra vonatkozó hozzászólásain alapszik, melyet különféle eseményekről készült felvételekről adnak, ezzel érthető meg, hogy a szereplők hogyan interpretálják az adott esemény cselekményeit.¹²

A „visszacsatolóinterjú technika” meghatározását Ruth M. Stone és Verlone L. Stone¹³ a libériai Kpelle etnikum zenéjéről írt tanulmányában olvashatjuk.¹⁴ A szerzők szerint a visszacsatoló interjú egy adott eseményre való visszaemlékezést jelent, melyben a kutató és a résztvevő rekonstruálja a történéseket az emlékek előhívása alapján. A szerzők szerint a „visszacsatoló interjú” mint módszer kevés helyen jelenik meg a szakirodalomban, azonban kutatási stratégiaként számos tanulmányban találkozhatunk vele. Az etnomuzikológiában régóta alkalmazzák e technika elemeit az adathordozó

⁸ Szilágyi 2001: 52.

⁹ Fél 1963: 81–90.

¹⁰ Giurchescu–Torp 1991: 6.

¹¹ Az etnokoreológia a nemzetközi táncutatásban használt kifejezés, meg magába foglalja a néptáncutatást és a gyakorlati táncot.

¹² Giurchescu–Torp 1991: 6.

¹³ Az Indiana Egyetem professzorai (USA).

¹⁴ Stone–Stone 1981.

médiumok (például mozgófilm, állókép, hangfelvétel), tárgyak (például hangszerek, viseletdarabok), sőt egyes esetekben saját hangszerjátékuk adatközlők számára történő bemutatásával, és az azzal kapcsolatos kommentárok, értelmezések (visszacsatolás) rögzítésével.¹⁵ A kutató tehát a produktumra adott reakciókat gyűjti össze elemzése során, melyek a kutatott egyén interpretálásán keresztül kerülnek értelmezésre.¹⁶

A visszacsatoló interjú során közvetlenül látható és hallható információkat jeleníthetünk meg ahelyett, hogy verbális úton rekonstruálnánk az eseményeket a helyszíni jegyzetek alapján. A történetek „visszahozhatók” és újra áttekinthetők, az interjúalanyok pedig kikérdezhetők az újránézett, elmúlt eseményekről. A felvétel megállítása, lelassítása, újrajátszása segítheti az emlékezőt. A visszacsatoló interjú készítése alkalmával a kutatónak a nonverbális reflexiókkal is számolnia kell, melyek ugyanúgy az emberi kommunikáció részei, mint a beszéd. A kutatásban résztvevők a saját memóriájuk, a kutató feljegyzései, illetve videofelvételek segítségével emlékeznek vissza a korábbi események mozzanataira. Stone és Stone az interjúkészítés során felvételt készített az interjúalanyok válaszairól, valamint a kinesztetikus és másféle, nem-verbális reakcióik is lejegyzésre kerültek. Terepmunkájuk során eleinte kevés kérdéssel vagy anélkül végezték ezt a munkát, majd a helyi szókincs megismerése után irányított kérdésekkel készítették interjúikat, miközben a felvételt megállítva, esetleg újránézve, részletesen is rákérdezhettek egy-egy jelenségre. A szerzőpáros e technikának köszönhetően tudta az egyedi, különleges táncmozdulatokat rekonstruálni a libériai Kpelle törzsi táncokról készült felvételek visszajátszásával, és interjúalanyaik értékelő megjegyzéseinek rögzítésével, elemzésével.¹⁷ Mivel a visszacsatoló interjú magáról az adatközlőről, vagy az általa jól ismert személy(ek)ről készült videóklip vagy fénykép bemutatásával indul, az interjúalany, közvetlen inspirációt, bátorítást érez arra, hogy olyan – a kutatás számára releváns – információkat is megfogalmazzon, illetve megosszon, amelyek direkt kérdésekkel nem kaphatók meg. Egy félig strukturált interjúban ezzel szemben – legalábbis MacDonald-Stone szerint – nagy a valószínűsége annak, hogy a résztvevők azt mondják el, amit a kutató hallani szeretne, vagy amit a kutató szerintük tudni akar.¹⁸

A visszacsatolóinterjú technika alkalmazása a magyar táncfolklorisztikai és táncantropológiai kutatásokban is ismert módszer. Varga Sándor például a visai (mezőségi) néptáncgyűjtések alkalmával a táncosok térhasználatát vizsgálva visszánézte egy táncospár zenekar előtti táncolását. A férfi a felvételen tánc közben csapásolni kezd, a nő először csak áll mellette. Ezt úgy magyarázta, „hogy fáradt volt, de igazából folyamatosan forogni kellett volna, amíg a párja üti a lábait. Lánykorában lustának tartották és megszólalták azt, aki nem forgott, mikor a legény elengedte.”¹⁹ Ha a kutatás nem is a nő táncbeli szerepére irányult, ez a megnyilatkozás betekintést nyújt a közösség elvárásaira, valamint arra, hogy a nő hogyan értelmezi táncos viselkedését, mi (lehet) az elfogadott magatartás a zenekar előtt való táncolás közben.

¹⁵ Stone–Stone 215–225.

¹⁶ MacDonald–Stone–Stone 2013: 4.

¹⁷ Stone–Stone 1981: 221–222.

¹⁸ MacDonald–Stone–Stone 2013: 14.

¹⁹ Varga 2013. F. 30.

Szegedi táncantropológus hallgatóként az archív táncfilmeket egy-egy kurzus keretében tudományos szempontból vizsgáltuk, sőt közösen a terepre is magunkkal vittük, ahol csoportos filmvetítést szerveztünk. Hallgatótársaim a mesterképzési szakdolgozataikhoz használták az egyéni és csoportos filmnézés módszerét.²⁰ A bemutatott felvételek segítségével számos jelenségre kérdeztek rá. A táncgyűjtesek mellett színpadi koreográfiákat is vetítettek adatközlőiknek, amely az elemzéshez további szempontokkal szolgált.²¹

Az alábbiakban a bonchidai páros táncok rövid ismertetését követően, ezek példáján mutatom be a visszacsatoló interjú alkalmazását a terepen.

BONCHIDAI TÁNCOK

Bonchidán a 20. század első felében még egymással párhuzamosan élt a magyarok és a románok táncciklusa.²² A vegyes lakosságú faluban a hagyományos magyar táncrend az 1930-as évekig, míg a román az 1950-es évekig volt használatban. Az itt található táncfajták száma hat, ebből három férfi és három páros tánc. A magyarok ezek közül négyet – lassú és sűrű magyart, lassú és gyors csárdást – míg a románok ötöt – *bărbunc*, sűrű legényes, lassú és gyors csárdás, *învîrtita* – használtak. A felsorolt táncfajtákból három volt közös, három másik pedig „etnikus használatú”.²³

A Mezőség régi stílusú páros táncai között a tempó és a zenei kíséret alapján lassú, közepes, valamint gyors tempójú táncokat különböztet meg a kutatás.²⁴ A bonchidai magyarság fő táncja a csárdás volt, melyet Martin szerint *lassúnak*, *lassú csárdásnak*, *ritka csárdásnak* és *lassú cigánytáncnak* is nevezték. A román és a magyar csárdás között kisebb zenei és formai eltérések fedezhetők fel a fejlődési fáziseltolódások miatt. Martin a következőképpen határozza meg a lassú csárdást: „augementált, pontozott ritmusú, különböző ütemszámú (tripodikus és tetrapodikus), régibb és újabb dallamait lassú dűvővel kísérik. Tempója negyed = 120–144.”²⁵ Jellemző továbbá, hogy a táncdallamok során gyakran énekelnek, illetve táncszavakkal, csujogatásokkal kísérik.²⁶ Adatközlőim elmondása nyomán ez az adat pontosítható,²⁷ ugyanis csujogatni csak esküvőkön volt szokás Bonchidán, „így a táncba nem nagyon (...) egy-két asszony bekiabált egyet-egyet az esküvőn,” az „asszonyok násznagyot, vőlegényt csúfolták az

²⁰ Táncal foglalkozó szakemberekként elsődleges forrásként, vonatkoztatási alapként a táncfilmek terepen való használata evidens.

²¹ Lásd még: Kovács 2014., Szőnyi 2014.

²² Bizonyára nem véletlen, és a bonchidai táncok értékét is jelzi, hogy Martin György épp a bonchidai román és magyar, vagyis a két hasonló táncrend példáján keresztül mutatja be tanulmányában a táncciklust, vagyis a néptánc legnagyobb formai egységét (Martin 1978: 202).

²³ Martin 1978: 202.

²⁴ Martin 1995: 110–113.

²⁵ Martin 1978: 204–205.

²⁶ Válaszúton és a szomszédos falvakban csujogatásnak nevezik (Kallós 2010.) A táncszó, tánckiáltás „lakodalmi vonulás közben spontánul felhangzó, a jókedvet kifejező, hangulatkeltő, ritmusos szó, ill. mondóka” (Küllös–Martin 1982: 185–186.). A témában lásd bővebben: Békési–Varga 2008.

²⁷ Azonban a kérdés további kutatást kíván.

utcán.”²⁸ Martin szerint a „csárdást napiránnyal ellentétesen körbe haladva járták,” jellemző motívumai közé a két lépés, fél fordulások, fent hangsúlyos lépő és ugró forgás, kar alatti kiforgatások, elengedés, s a férfi bokázó-dobogó-lábkörző, csizmaverő figurázások tartoznak. A románok csárdásukat sorba felállva egyöntetűen kezdik, a táncot fél fordulások, fent hangsúlyos forgások, kar alatti kiforgatások és hát mögötti eldobások, valamint a férfiak csapásoló motívumai jellemzik. A páros tánc gyors részét gyors vagy sűrű csárdásnak nevezték, mely ritmikájában és formájában megegyezik a lassú csárdással, csupán felgyorsított tempóban történik. A románok másik jelentős tánca az ún. *învîrtita*, vagyis forogtós, *de românește de-nvîrtit*, román forogtós, és *românește*, romános névként is szerepel. A tánc tempója lassú, a negyed értéke 66–112, s olykor aszimmetrikus a ritmusa. Az ünnepélyes, méltóságteljes táncot mindvégig összefogódzva járták, a férfi a párját fél-kézen fogva vezeti, háta mögött és kar alatt forgatja, táncát ritmizáltabb ugrós és csizmaverő figurázások kíséri, a nő az egyes kiforgatásokkor sebesen perdül meg a sarkán.²⁹ Az erdélyi forogtós táncokat egy viszonylagos zártság jellemzi: a férfi a nőtől nem távolodik el jelentősen a tánc közben használt ávető, kiforgató és körülvezetési figurák használata miatt.³⁰ A filmfelvételen szereplő három fajta román páros táncot általában a felvételnek megfelelő sorrendben táncolták: először a cigánytáncot (*țiganești*), majd a román táncot,³¹ melyet *învîrtitanak* is neveztek, végül a gyorsabb tempójú csárdást.³² Román adatközlőm szerint a cigánytánc „ritkább,³³ mint a csárdás, de ugyanaz a tánc.”³⁴

BONCHIDA 1969 ÉS A VISSZACSATOLÓ INTERJÚ

Terepkutatásom során az 1969-ben készült bonchidai táncfelvétel körülményeit rekonstruáltam helyi adatközlőim segítségével. Az MTA Zenetudományi Intézet Népzene- és Néptáncutató Osztály és Archívum filmtárában Ft. 682-es számmal szerepel, 1969. május 31-én készült a megrendezett filmfelvétel Bonchidán egy parasztudvaron (3. kép). A gyűjtők Kallós Zoltán, Martin György, Sztanó Pál,³⁵ Adrian Vicol³⁶ és Emil

²⁸ „Ritkán kurjongattak, nem volt szokás a fehérsépek között (...) ott a Mezőségen igen, itt nem” Az interjú egy 1943-ban született magyar nővel készült 2015-ben Bonchidán.

²⁹ Martin 1978: 204–205.

³⁰ Pesovár 1997.

³¹ A romános tánc, „ez olyan lassú csárdás nekik, [amit] jól kellett tudni táncolni, mert bonyolultabbak a lépései” Az interjú egy 1946-ban született magyar nővel készült 2016-ban Bonchidán.

³² Egy *rend* tánc a „*țiganești, românești și csárdás*” táncokból állt. Az interjú egy 1929-ben született román nővel készült 2016-ban Bonchidán.

³³ Értsd: lassabb.

³⁴ Az interjú egy 1929-ben született román nővel készült 2016-ban Bonchidán.

³⁵ Sztanó Pál hangdokumentátor. 1957-től 1970-ig az MTA népzeneutató csoportjának műszaki csoportvezetője volt, 1970-től haláláig az MTA Zenetudományi Intézetének hangdokumentációs osztályát vezette (<https://archivum.mtva.hu/photobank/item/MTI-FOTO-UFZ3YmJJeVVxaTdrV FVHTStOREJkdz09> letöltés: 2018. 11. 02.).

³⁶ Román etnomuzikológus.

3. kép. Bonchidai magyar csárdás. Pillanatkép az 1969-es archív filmből

Petruțiu voltak.³⁷ A helyszíni adatgyűjtés folyamán az idősebb, 1930-as, -40-es években született bonchidaiakat kerestem fel, akiknek levetítettem az archív filmet (4–5. kép). Röviden elmondtam, hogy egy 1969-ben Bonchidán készült táncfelvételt fognak látni (erre néhányan emlékeztek is). A vetítéskor interjúalanyaim többsége felismerte a film szereplőit. A jegyzőkönyv segítségével próbáltuk meg közösen beazonosítani a táncosokat, volt, aki az apját, a férjét, egy-egy rokonát, de volt olyan is, aki önmagát láthatta viszont a felvételen.

Emellett a helyszínt, a zenészeket is többben felismerték a nagytotál képeknek, illetve a közelítéseknek köszönhetően.³⁸ Ezután adatközlőimmet több témával kapcsolatban is kérdeztem: milyen napon történt a felvétel, mit csináltak akkor az emberek, mit mondtak a táncosoknak, miért készítenek felvételt, elmagyarázták-e a felvétel célját, közöltek-e a gyűjtők instrukciókat a falusiak számára? Milyen táncokat táncoltak a felvételen, hogy hívják az adott táncot, mikor táncolták azokat, milyen volt egy vasárnapi táncalkalom, mikor és hogyan tartottak bálokat? Milyen viseletet hordtak, ünnepi, vagy hétköznapi ruhában láthatóak-e a felvételen? Milyen zenészek játszottak a táncalkalmakon, melyik zenész muzsikált a magyaroknak, melyik a románoknak és a cigányoknak, csujogattak vagy énekeltek-e tánc közben, hányan tudták a legényest járni, ki volt az ügyesebb táncos, miért tartottak valakit jó táncosnak, stb.? A visszacsatoló interjú alkalmával több jelenségre is reflektálhattak a kikérdezettek. Bár előzetes olvasmányaim révén nyilván volt rálátásom Bonchida, illetve a Mezőség tánc kultúrájára,³⁹ a beszélgetések során jobbnak láttam, ha magamat teljesen kívülállónak mutatva, a helyi tánc kultúrát egyáltalán nem ismerőnek beállítva kérdezősködöm. Ezzel a megközelítéssel minden adat új információként hatott, adatközlőimnek el kellett magyarázniuk – még akár a tánc kutatás legalapvetőbb fogalmait is, mint például mi az a csárdás, vagy hogyan zajlott le egy vasárnapi tánc, vagy kosaras bál. Úgy gondolom, hogy ez a módszer alkalmas arra, hogy a vizsgált kultúra szemszögéből legyenek érthetőek, értelmezhetőek az adott jelenségek. Az énikus önkép megismerése is megjelenik a kutatásban. Itt nem csak a kutatói szem-

³⁷ Hozzáférhető: MTA ZTI. Fjk. 682.

³⁸ Pálffy Gyula szerint a táncfolyamat lejegyzésére az ún. unalmas totál a legmegfelelőbb, mert ez teljes képet rögzít. Ezt kiegészítheti egy másik felvevő más nézőpontból. Azt is kiemeli, hogy „a táncok filmrevételekor teljesen mellékes szempont a profi filmesek és a TV-sek szerinti ún. esztétikai képhatás” (Pálffy 1990: 6.), vagyis a közelítések, a tájképek használata, a kamera mozgatása. A bonchidai felvétel magyar néptáncos szubkultúrában híres a képeiről, gondoljunk csak a táncosok mögött ülő, azokat figyelő nénire, akire a kamera a 25:50 és 26:06 perc között közelít. Interjúim során kiderült, hogy az asszony az udvar tulajdonosának édesanyja, azért ül a csűr mellett.

³⁹ Szilágyi is kiemeli, hogy a szakirodalomból származó tudás a kérdések megfogalmazásában segít, így folytatható le egy irányított beszélgetés (Szilágyi 2001: 19.).

4. kép. Visszacsatoló interjú közben, Bonchida. A képen Ana Losonți. 2016. Fotó: Székely Anna

5. kép. A „bonchidai zsűri”, Visszacsatoló interjú Enyedi Györggyel és Enyedi Lenkével. Bonchida, 2016. Fotó: Székely Anna

szög változik meg. A sok magyarázat, körülírás miatt több olyan – eddig ismeretlen – adat hozható felszínre, ami eddig rejtve maradt, mivel az adatközlők nem tartották fontosnak, vagy egyértelműsége miatt nem szorult külön, specifikus magyarázatra.

Az 1969-es bonchidai archív felvételen négy román és négy magyar pár szerepel – Tamás György, Losonci István, Székely János, Szakács József, Póka Andrásné Balogh Mária, ifj. Péter Györgyné Máté Róza, Rigó Istvánné Fülöp Mária, Enyedi Bretya Ilo-na, valamint Cîmpean Joan, Moraru Ilie, Tatar Dimitru és Losonți Joan, Danis Dorina, Tatar Ana, Losonți Maria és Precup Ana⁴⁰ –, akik egy udvaron, a csűr előtt táncoltak. A 29:40 perc időtartamú felvétel az alábbi nyolc részből áll:

- 1.) magyar lassú és gyors csárdás, 4 pár, 03:54 percgig;
- 2.) román férfiak bárbuncot táncolnak 03:58 perctől 05:54 percgig;
- 3.) a román férfiak sűrű legényese 07:56-ig;
- 4.) totálkép a zenészekről, táncosokról, a gyűjtés helyszínéről 08:09-ig;
- 5.) közeli kép a zenészekről a román verbunk elején;⁴¹
- 6.) a románok verbunk és sűrű legényes tánca 10:34-ig;
- 7.) a magyar férfiak lassú és sűrű magyar tánca 21:09-ig;
- 8.) román páros táncok: cigánytánc (țiganești), román tánc (românești) és csárdás.

A filmen szereplő táncosok közül egy román és egy magyar nővel készítettem interjút terepmunkám során. Interjúalanyaim elmondása szerint a felvétel idején az emberek dolgoztak,⁴² Losonți is csak épp „hazaszaladt a munkából, gyorsan megmosakodott, felvett egy tiszta fehér inget, fekete nadrágot, zoknit és indult is.”⁴³ Az adatközlők

⁴⁰ A nevek felsorolása Martin György és kutatócsoportja által készített jegyzőkönyv alapján készült. Forrás: MTA-ZTI. Fjk. 682.

⁴¹ A közeli képkockák segítik a visszaemlékezőt a zenészek beazonosításában.

⁴² „Édesapám is a mezőről szaladt haza” Az interjú egy 1946-ban született magyar nővel készült 2016-ban Bonchidán.

⁴³ Losonți a kutatásomban kiemelt szerepet kapott, mivel a budapesti versenyre hivatkozva végeztem a kutatásom egy részét. Az interjú egy 1941-ben született román nővel készült tolmács segítségével 2016-ban. A beszélgetés utólag fordításra került.

szerint a film készítése előtt és közben a gyűjtők nem mondtak semmi konkrétumot a bonchidaiaknak, csak, hogy menjenek táncolni és „vegyenek fel falusi ruhát, szép ruhát, bonchidai viseletet,”⁴⁴ a nők pliszírozott szoknyát és kötényt. A románoknak is „parasztos”, nem ünnepi ruhában, kellett megjelenniük a felvételre. Egy román adatközlőm úgy emlékezett vissza, hogy ő akkoriban (általában) nem viselt kötényt a szoknyához, csak blúzban járt. Kendőt sem hordott, viszont a filmezéshez megkérték, hogy tegyen egyet a fejére.⁴⁵ Egyik interjúalanyom édesapja, Szakács József is szerepel a felvételen, ezért néhány információt tőle is megtudhattam a gyűjtési körülményekkel kapcsolatban. Elmondása szerint az asszonyok „csak összeszedték a ruhákat, [mivel] ők már nem jártak ebbe a viseletbe”, csak ünnep idején öltöztek így fel. Rigó Mária magyar lajbit (mellényt) visel, az asszonyok szoknyája rakott, alatta pendelyt, alsó szoknyát hordtak, viszont adatközlőm kiemelte, azt hogy „[ehhez még] kell a fekete csizma”, mivel a viselethez azt hordtak, „nem jártak cipőbe az asszonyok,” úgy, ahogyan a felvételen látszik. A férfiak fekete nadrágban, fekete mellényben és ún. magyar ingben, az asszonyok nagyon apróra lerakott kasmír vagy szövetanyagból készült pliszírozott szoknyában, ingben, lajbiban és csizmában jártak a vasárnapi templomba, majd a táncra. A románok is csizmát hordtak régebben, „nem volna szabad szandálba legyenek (...) ők sincsenek a rendes román viseletbe”⁴⁶ felöltözve, hanem úgymond „civil”, ünnepi ruhában láthatóak a felvételen. A román férfiak és asszonyok az 1960-as, 70-es években már kivetkőztek a hagyományos viseletükből. A román férfiak régi viselete fehér posztónadrágból, fehér ingből, kivarrt mellényből állt, az asszonyoknak pedig „lerakott” fehér szoknyájuk, kötényként elől és hátul „katrincájuk”,⁴⁷ fekete kivarrt mellényük és fekete kendőjük volt, viseletüket más néven *costum național*-nak, azaz nemzeti ruhának nevezik. Egy román adatközlőm szerint viszont a román férfiak és asszonyok a mindennapokban és a táncban is a felvételen látható viseletben jártak. A film vetítése közben a viselettel kapcsolatban ellentmondásos információkat kaptam, ezért a téma további kutatást kíván. Interjúalanyaim elmondása alapján azonban az is kiderült, hogy a felvételen szereplő románok öltözete az akkori helyi szokásos, hétköznapi öltözetnek megfelelő volt, a magyarok filmen látható viselete pedig inkább az ünnepi, templomi öltözet lehetett.

Az 1969-es gyűjtés felvételének elemzésekor érdekes adatra derült fény a két etnikum páros táncának különbségével kapcsolatban. A filmen szereplő magyar párok táncstílusának összehasonlításakor elsődleges eltérésként azt láthatjuk, hogy az egyik nőt párja tánc közben kiforgatja, míg a többi nővel ez nem fordul elő. Az eltérő módon táncoló nő, Enyedi Ilona „Ilus”, a Mezőség nyugati részén található Feketelak (Lacu) melletti Kispulyonról (Puini) költözött Bonchidára, ahol ez a táncolási mód volt szokásban a magyarok között, amivel a partnere is tisztában volt: „Pista bácsi tudta, hogy

⁴⁴ Az interjú egy 1943-ban született magyar nővel készült 2015-ben Bonchidán.

⁴⁵ A fiatalasszonyok általában nem jártak kendő nélkül, mind férjezettek a felvételen. Az interjú egy 1943-ban született magyar nővel készült 2015-ben Bonchidán.

⁴⁶ A román férfi táncosok közül Losonți viselt szandált. Az interjú egy 1946-ban született magyar nővel készült 2016-ban Bonchidán

⁴⁷ Keskeny kötényfajta, melynek szélei ki vannak díszítve, téglalakú keskeny lepelruha. A derékon körületekerik egymásra hajlítják és házi szövésű keskeny övvel, ún. *bernéccel* rögzítik a testhez. (Fél-Hofer 1980a: 160., 1980b: 633.).

én tudok forogni.”⁴⁸ Az adatközlők elmondása szerint a magyarok „nem forgatták külön a lányokat,” a románok viszont a „»hátán is megforgatják, meg az ujján«, nálunk ezt nem járták (...) a magyarok nem, nem dobta a lányt a háta mögött, dobja egyik kezéről a másikra, de nem »forgatja a hátán«, az román tánc.” Adatközlőm szerint a románok táncstílusa „egy kicsit »modernebb« volt, mint a [magyaroké] a forgatással s a figurákkal.”⁴⁹ A bonchidai magyar nők, még akkor sem táncoltak „külön”, amikor a férfi egyedül figurázott, „[ekkor] ki kellett volna forogjon, de nem forog, csak megyen erre-arra (...) mert, amikor [a férfi] ki is akarja forgatni, akkor csak megáll ott, nem forgott.”⁵⁰ A románok és a magyarok csárdásának zenéje hasonló, a cigányzenészek ugyanazok voltak, mégis „más volt a dallam”, amire táncoltak. A román és a magyar csárdás közötti különbséget egyik adatközlőm a következőképpen mondta el: „a melódia hasonlít, ugráltak a miénkire, a hangsúly talált, csak mi nem forgattunk. Táncolhattunk egymás zenéire, csak ők kiforgattak, mi meg nem, csak úgy, ahogy itt [az 1969-es felvételen] fel van véve.”⁵¹ Martin bonchidai táncokról írt tanulmányában a magyarok csárdására vonatkozó leírásában a „kar alatti kiforgatásokat” jellemző elemként említi.⁵² A felvételen azonban egyedül Enyedi Ilust táncoltatták így, interjúalanyaim elmondása szerint azonban nem jellemző a falu magyar tánckészletére a kiforgatás.⁵³

KONKLÚZIÓ

A visszaemlékezés az események résztvevőinek, szemtanúinak vallomása, egy olyan szóbeli elbeszélés, melynek során az egyén élettörténetét, tapasztalatait, nem feltétlenül az események kronológiáját követően meséli el, hanem közben értékeli, elemző észrevételeket tesz, egyedi szempontú tanulságokat von le.⁵⁴ Bonchidai kutatásom alkalmával néhány esetben egyes adatközlőim jelenlétem és a „régí időről” valló kérdezősködés miatt – jó szándékból is – az eggyel idősebb generációról meséltek, ezért adódhat több megválaszolatlan kérdés. A múltó idő problematikája Szilágyi írásában is megjelenik. A „régí” és a „mai” összevetésében az egyén a régebbi jelenségekhez méri hozzá a számára jelenkori állapotokat, ami a beszélgetésben „ma” van nem olyan nagy jelentőségű, „szóra sem érdemes”. Ebből a viszonyításból próbálja rekonstruálni a múltat.⁵⁵ A visszacsatoló interjú segítségével nem csupán az adott felvételre vonatkozó információkat sikerült összegyűjteni, s ezzel újraértelmezni a forrást, hanem Bonchida tánckészletéről, a román-magyar viseletről, a táncos egyéniségekről is egy teljesebb képet kaphattam.

⁴⁸ Az interjú egy 1943-ban született magyar nővel készült 2015-ben Bonchidán.

⁴⁹ Az interjú egy 1935-ben született magyar férfival készült 2016-ban Bonchidán.

⁵⁰ Az interjú egy 1943-ban született magyar nővel készült 2015-ben Bonchidán.

⁵¹ Az interjú egy 1935-ben született magyar férfival készült 2016-ban Bonchidán.

⁵² Martin 1978: 205.

⁵³ A kérdés további kutatásához az MTA ZTI archívumának Bonchidával kapcsolatos jegyzőkönyveinek, további gyűjtések felvételeinek áttekintését, valamint több helyszíni interjú készítését tartom szükségesnek.

⁵⁴ Szilágyi 1986.

⁵⁵ Szilágyi 2001.

A táncházmozgalom a táncfilmeket, az archívumban található felvételeket tekinti elsődleges forrásnak, aminek tanulmányozása alapján újraalkotják, rekonstruálják az adott település, térség tánc kultúráját, mint ahogyan azt a „Tedd ki a pontot!” Nemzetközi legényesversenyen is megtették. Az egyedi adatokra való hivatkozás azonban sokszor kimerül abban, hogy egy adott táncot egy konkrét személyhez társítanak (lásd például a táncos egyéniségeket), vagy egy filmen szereplő momentumot általánosítanak, holott az egész faluközösségre érvényes, teljességre törekvő dokumentálásra, a meglévő források újraértelmezésére lenne szükség. A meglévő anyagok kiegészítéséhez nyújthat segítséget a visszacsatoló interjú alkalmazása.

Irodalom

BAKOS Ferenc

1994 Feed-back. In *Idegen szavak és kifejezések kézisótára*. 244. Budapest: Akadémiai Kiadó.

BÉKÉSI Tímea – VARGA Sándor

2008 Kiáltott rigmusok és használatuk Visában. *Folkszemle* http://folkradio.hu/folkszemle/varga_tancszok/index.php (letöltés: 2016. 5. 22.)

FÉL Edit

1963 Régi múzeumi tárgyak megszólaltatása új gyűjtésekkel. *Néprajzi Értesítő* XLV. 81–90.

GIURCHESCU, Anca – TORP, Lisbet

1991 Theory and Methods in Dance Research: A European Approach to the Holistic Study of Dance. In: *Yearbook for Traditional Music* 23. 1–10. <http://www.jstor.org/stable/768392> (letöltés: 2013. 10. 29.)

FÉL Edit – HOFER Tamás

1980a Katrinca. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* III. 106. Budapest: Akadémiai Kiadó.

1980b Moldvai csángó viselet. In Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* III. 633. Budapest: Akadémiai Kiadó.

KÉRI Katalin

1997 Mi a neveléstörténet? A diszciplína múltja, jelene és jövője. Pécs: JPTE Tanárképző Intézet /Mozaikok a nevelés történetéből 2. <http://mek.oszk.hu/01800/01886/> (letöltés: 2018. 11. 2.)

KOVÁCS Dóra

2014 „Női szemmel” - Páros táncok elemzése és értelmezése az erdélyi Magyarózdton (1969–2014). Szakdolgozat. Kézirat. Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.

KÜLLŐS Imola – MARTIN György

1982 Táncszó. In Ortutay Gyula (szerk). *Magyar Néprajzi Lexikon* V. 185–186. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PÁLFY Gyula

1990 Útmutató néptáncok gyűjtéséhez. *Honismeret* XVIII. 2–3. melléklet. <https://tancgyujtopalyzat.wordpress.com/utmutato-neptancok-gyujtesehez/> (letöltés: 2018. 11. 16.)

PESOVÁR Ernő

1997 *A magyar páros táncok*. Budapest: Planétás Kiadó.

MARTIN György

1978 A táncciklus – A néptánc legnagyobb formai egysége. *Magyar Zene* XIX. 197–217.

1995 *Magyar tánc típusok és táncdialektusok*. Budapest: Planétás Kiadó.

STONE, Ruth M. – STONE, Verlon L.

1981 Event, Feedback, and Analysis: Research Media in the Study of Music Events. *Ethnomusicology* 25. 2. 215–225. <https://www.jstor.org/stable/851272> (letöltés: 2018. 09. 20.)

STONE-MACDONALD, Angela – STONE, Ruth M.

2013 The Feedback Interview and Video Recording in African Research Settings. *Africa Today* 59. 4. 3–22. <https://www.jstor.org/stable/10.2979/africatoday.59.4.3> (letöltés: 2018. 09. 19.)

SZILÁGYI Miklós

1986 *Gyűjtőmódszerek és forráskritika a néprajztudományban*. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. /Folklór és etnográfia 26./

2001 *Néprajzi forráskritika*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó /Néprajz egyetemi hallgatóknak 24./

SZŐNYI Vivien

2014 *A magyarországi táncmozgalom hatása egy moldvai csángó település tánc kultúrájára*. Szakdolgozat. Kézirat. Szeged: SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.

VARGA Sándor

2013 Néptáncgyűjtések adatolása és értelmezése – Visai (mezősegi) példák alapján. *Folkszemle* https://folkradio.hu/folkszemle/varga_neptancgyujtes/index.php (letöltés: 2018. 10. 25.)

Székely Anna

PhD hallgató, Szegedi Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskola

e-mail: szekely.panka@gmail.com

Anna Székely

The method of feedback interview in folkdance research

The author in her article presents the method of feedback interview on the example of dances in a Transylvanian village (Câmpia Transilvaniei, Romania). The name of the method comes from Anglo-American ethnomusicology and dance anthropology. The presentation of a recording of a dance functions as a source of information and the interviewee verbally reacts upon what (s)he sees. The feedback interview is based on the remarks of the performers on their own performances: it is a sort of recollection of a given dance performance in which the researcher and the performer reconstruct past events recollecting memories. The Hungarian folk dance revival movement considers dance films and recordings available in archives as primary sources whose investigation makes it possible to recreate and reconstruct the dance tradition of a given settlement or area. The author has reconstructed the circumstances of a recording of dances in a Transylvanian settlement and, highlighting the characteristic features of local couple dances, provides a critical approach to the source.

KÖNYVISMERTETÉSEK

Kiss Gábor (főszerk.): Nagy magyar tájszótár. 55 000 népies, tájnyelvi és archaikus szó magyarázata. Tinta Könyvkiadó, Budapest. 2019. 1008 p.

Paládi-Kovács Attila

Nincs még egy éve, hogy 2018. április 13-án az MTA Könyvtárának épületében bemutattuk *A moldvai magyar tájnyelv szótára* címen az Erdélyi Múzeumegyesület kiadásában, Péntek János szerkesztésében megjelent háromkötetes művet. Most pedig Kiss Gábor és a Tinta Kiadó *Nagy magyar tájszótár* című művének megjelenését üdvözölhetjük. A szótár címe jogosan utal a mű méretére, nagy terjedelmére és tartalmi gazdagságára. A könyv előszavából megtudható, hogy az 1008 oldalas kötet forrásbázisát 2 általános magyar tájszótár, 20 regionális tájszótár, egy nyelvatlasz és 2 magyar értelmező szótár képezi. Ezekből gyűjtötték össze 55 000 valódi, jelentésbeli és alaki tájszónak több mint 70 000 jelentését.

Sok ez vagy kevés, kérdezheti az olvasó. A kérdés megválaszolása akkor sem egyszerű, ha más nagy vállalkozások statisztikai adatainak összevetésével próbálkozunk. Az 1979 és 2010 között megjelent ötkötetes Új magyar tájszótár mintegy 120 000 szócikkben rendezte el több mint félmillió adatát. Egy-egy kötetre ebből kb. 24 000 szócikk jutott. Ezzel szemben *A magyar nyelv nagyszótára* legutóbbi VII. kötetének szótári része mindössze 1771 önálló és 568 alcímszót tartalmaz. Igaz a szavak bemutatását 35 536 példamondat gazdagítja. A több mint húsz kötetesre tervezett magyar nagyszótár számítógépen levő korpusza hozzávetőleg 110 000 címszót tartalmaz.

A felsorolt számokból az derül ki, hogy az Új magyar tájszótár öt kötetének 120 000 szócikkének mennyisége meghaladja *A magyar nyelv nagyszótára* majdani 20-25 kötetének és 110 000 címszavának mennyiségét. Ezekhez a számadatokhoz mérve a Tinta Kiadó *Nagy magyar tájszótárának* 55 000 szócikkét érzékelhetjük igazán a most megjelent mű tartalmi gazdagságát és jelentőségét. Azt is láthatjuk, hogy a statisztikák nem adnak pontos képet a magyar nyelv szókészletének teljességéről, mivel a címszavak és a szócikkek mennyiségét nagyban meghatározza a szótárkészítés rendező elveinek megválasztása, az egyes szótárak szerkesztésének metodikája. Csak ennek szem előtt tartásával válik érthetővé, hogy az Új magyar tájszótár szócikkeinek száma jelentősen, 10 ezerrel meghaladja a kiadás fázisába érkezett magyar nagyszótár címszavainak számát. Más oldalról közelítve, tekintetbe kell vennünk a szókincs felgyorsult változásának a folyamatait. Egyszerre van jelen az előző nemzedékek szavainak kikopása és az új szavak, köztük nagyszámú idegenből átvett kölcsönszó megjelenése. *Az erdélyi magyar szótörténeti tár* az újkor előző századaiban összesen nem mutat annyi változást a szókészletben, mint amennyi a 20. század erdélyi (és a hazai) magyar nyelv állapotában bekövetkezett.

A *Nagy magyar tájszótár* felvállalta az 1960-as évek óta szinte teljesen eltűnt paraszti világot, pl. a hagyományos gazdálkodás jellemző munkafolyamatait, tárgyait, tevékenységeit leíró szavak bemutatását. A szókincs tükrében láttatja a hajdani népelet mindennapjait, a falusi foglalkozásokat, munkálatokat s a hozzájuk fűződő szakszavakat, tájszavakat. A köznyelvtől eltérő tájszavak, szaknyelvi kifejezések szókészlete különösen gazdag, mint azt Frecskay János: *Mesterségek szótára* című kötete már 1912-ben sejtetni engedte. Az 1970–80-as években Hajdú Mihály névtani sorozataiban aztán programszerűen megjelentek a mesterségek, foglalkozások leírásai, szakszó-gyűjteményei is. Elmondható, hogy Csűry Bálint tanítványai, követői az 1930-as évek óta igen kiterjedt terepmunkát folytattak a népi foglalkozások és szókészletük feltárása terén is. A népnyelv és a népelet kutatásában igen szoros kapcsolat alakult ki, amit nem csupán a *Nép és Nyelv*, a *Népünk és Nyelvünk*, a *Néprajz*

és Nyelvtudomány folyóirat címadásában nyilvánult meg. Bálint Sándor, Balassa Iván, Imre Samu, Végh József és sokan mások kapcsolták össze a két szakot, istápolták közösen az önkéntes néprajzi és nyelvjárási gyűjtők számára a Magyar Néprajzi Társaság égisze alatt évente meghirdetett „néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat” mozgalmát.

Ennek a szoros kooperációnak köszönhetően a budapesti Néprajzi Múzeum archívumának kéziratára a népnyelv kutatói számára is nélkülözhetetlen, kimeríthetetlen kincsesbánya. Ezt az ÚMTSZ szerkesztői, munkatársai is jól tudták, s az 1960-ig beletárolt kéziratok tájszavait be is dolgozták a szótárba. (Erről bárki meggyőződhet, ha fellapozza az I. kötet végén elhelyezett forrásjegyzéket.)

A tájszótárok szerzői között régtől megtaláljuk a néprajz képviselőit, gondoljunk Bálint Sándor *Szegedi szótár* című művére, s az újabbak közül olyanokra, mint Silling István: *A kupuszinai nyelvjárás szótára* (Bp., 2007) vagy Eperjessy Ernő: *Zselici tájszótár* (Bp., 2010) című kötete. Itt kell megjegyezni, hogy a jelesebb néprajzi tárgymonográfiák szótárakat is tartalmaznak, ami megkönnyíti az adott tárgykör magyar szókészletének áttekintését. (Említhetők lennének Tálasi István, Balassa Iván, Takács Lajos, Csilléry Klára, Hegyi Imre, Paládi-Kovács Attila, Kósa László és mások kötetei az állattartás, erdőélés, rétgazdálkodás, dohánytermesztés, kukorica-, burgonyakultúra, irtásgazdálkodás, bútór- és lakáskultúra tárgyköréről.)

Bátly Zsigmond, a tárgyi néprajz hazai atyamestere, a Néprajzi Múzeum egykori igazgatója 1938-ban írta Gunda Bélának a következő sorokat: „A tegnapi és a mai napom azzal telt el, hogy átolvastam – talán már negyedszer – Szinyei Tájszótárát. 1901-el zárul. Azóta?!!! Magyar tájszótárt kérünk!!!” 1935-ben aztán megjelent Csűry Bálint *Szamosháti szótára*, amit Bátly is forgatott, de új, átfogó tájszótár terve akkoriban fel sem merülhetett. Kiss Gábor előszava joggal említi ezt a hiányt. Rámutat, hogy „E kornak, a nép és a népnyelv felé fordulásának irodalmi lecsapódása Móricz Zsigmond *Rózsa Sándor* című regénye, amelyben a szereplők ő-ző nyelvjárásban, „szögediesen” beszélnek. A legenda szerint Móricz kéziratában a párbeszédet Bálint Sándor néprajzkutató ellenőrizte.” (7. o.)

Nos, ez esetben nem hagyatkozhatunk a szájhagyományra, minthogy Bálint Sándor megírta ennek a kooperációnak a hiteles történetét: *Móricz Zsigmond a „Rózsa Sándor” írása közben* címen közzét emlékezésében. (Kortárs, 1967, 1398-1401. Után közlés: Bálint Sándor: *A hagyomány szolgálatában. Összegyűjtött dolgozatok*. Bp., 1981. 191–201. Móra Kiadó). Ebben leírja 1940-ben történt megismerkedésük, Móricz szegedi látogatásainak, terepbejárásainak, adatgyűjtéseinek hiteles történetét. Szól a nagy író Bálint Sándor kalauzolásával tett útjairól, látogatásáról Szeged-Alsóvárosban, jegyzeteléséről, majd megállapodásukról, hogy a regénynek ama részeit, ahol szegediek, főleg Rózsa Sándorék beszélnek, szegedi tájszólásra írják át. „Ez Zsiga bácsinak nagyon tetszett.”

Bálint Sándor 1941-ben a készülő könyv kefelevonatát kapta meg, azt korrigálta, s főként a dialógusokat kottázta át „szögedi hangokra”. Az idő szorításában a nyomda a javításokat „csak egyes íveken hajtotta végre. Innen van, hogy a könyv szegedi tájszólás szempontjából csakugyan egyenetlen” – szögezi le Sándor bácsi. A *Rózsa Sándor összevonja szemöldökét* címen készült második kötet tájszólás szempontjából már sokkal jobb, azt Bálint Sándor feleségével együtt, vele konzultálva javíttatta a szögedi tájnyelv szabályai szerint. Jól ismert, hogy Móricz Zsigmond ifjú korában maga is kiváló néprajzi gyűjtő volt. *Szatomári népköltési gyűjteményét* a Kisfaludy Társaság megbízásából szorgos terepmunkái nyomán állította össze, s a Borovszky-féle sorozat számára készült Szatmár vármegyei monográfiának a néprajzi fejezetét is neki köszönhetjük. (Móricz és Bálint Sándor találkozásának talán még a „*Szegedi szótár*” megszületésében is volt némi inspiráló szerepe.

A *Nagy magyar tájszótár* előszava megadja forrásait és közül egy kis térképavázlatot a tájhoz, lokalitáshoz kapcsolódó szótárakról. Igaz a térképről lemaradt Tóth Imre *Palóc tájszótár* című műve,

ami 2 oldallal előbb a szövegben „véletlenszerűen kiragadva” kap említést. A Bernecebaráti tájszókészletét bemutató kötet azonban nem érdemli meg a „palóc tájszótár” címet. Valódi palóc tájszótár eddig sajnos nem készült, noha égetően nagy szükség lenne rá. Imre Samu erre a hiányra és kutatási feladatra már 1967-ben, az úgynevezett „palóc kutatás”-t kezdeményező konferencián felhívta a jelenlevők figyelmét. Arra figyelmeztetett bennünket, hogy a „palóc nyelvjárás” határainak kijelölése mindössze két fonéma, az illabiális *ā* és a labiális, hosszú *ā* hang alapján történik. Felvetette egy „középpalóc” tájszótár összeállításának feladatát, de vállalkozó azóta sem akadt a szótár elkészítésére. (Viszont Pernavin Olga jóvoltából az 1980-as években elkészült és megjelent a *Szlávoniai (kórógyi) tájszótár* három kötete, amit szívesen látnék a *Nagy magyar tájszótár* forrásai között.)

A hajdani hiedelmek, babonák szóanyagának beválogatására a kiadó külön is felhívja a figyelmet, A hiedelemlények, a természetfölötti képességekkel rendelkező démonok és a velük kapcsolatban álló emberek, állatok alakjai, a velük kapcsolatos hiedelemmondák a mai nemzedékek számára már ismeretlenek, jó esetben hallottak már valamit a Luca székéről, a lidércről, a boszorkányokról vagy a szomjas bányatörpéről (Bergmandli). A most tárgyalt szótár terjedelmes szócikket közöl az alföldi magyar néphitben és népmeséink legrégibb rétegében sokat emlegetett *táltos*, s közli a szó négy idevonható jelentését (bűbajos ember, garabonciás, foggal született gyermek, csodaparipa). Rövidebben tárgyalja a *lidércet*, bár nem mondja meg, hogyan lehet megszabadulni a lidértcől, pedig az is fontos. Éppen csak említi az erdélyi néphitben ismert *prikulicsot*, mint ártó szellemet. Középpalóc tájszótár, valamint abaúji-, zempléni tájszótár, mint forrás hiányában, érthető módon nem említi a *barboncás*, a *nora* alakját, s a *markoláb* jelentését is elnagyoltan adja meg. Ugyanis a palóc – barkó néphitben a *markoláb* nem egyszerűen ’képzeltetbeli gonosz lény’, hanem egész konkrétan az, aki a Hold alakváltozásait előidézi (kutya, farkas alakjában eszi a Holdat). A *barboncás* a palócok garabonciása, aki diák alakjában jár e földön, tejet kér és a „vihart kiolvassa a könyvéből”, a sárkányt előhívja barlangjából és hátára pattanva röpül a viharban,

A *nora* a perszívó vámpír szelídebb változata az abaúji, zempléni magyar néphitben. Voltaképpen éjszakai „nyomódémon”, aki nemcsak nők, de férfiak mellét is szívja éjszakai álmukban, amiről megduzzadt mellbimbójuk szokott tanúskodni. A *permónyk* ’kistermetű ember’ meghatározása kis kiegészítésre szorul. Ezen a néven főként a gömőri bányavidéken ismerik, forrása a Bergmandl, ami a magyarban alakult, Felismerni benne a ’manó’ jelentésű magyar *monyók* szó; a *monyók* is mesealak. Az apró *permónyikok* éjszaka apró fényt adnak, folyókba, vizekbe vezetnek az eltévedt embereket. A *tüzesember* nem egyszerűen ’megszemélyesített lidérc’, ahogy a szótárban olvassuk az MTSz és az Ormánysági Szótár nyomán, hanem a gonosz földmérők elátkozott lelke, kísértete a palócok, barkók hiedelem-világában.

Hosszasan elemezgethetnénk még a népelet egyes fogalomköreibe vonható szócikkeket. Azt remélem, hogy az említett példák közül is nyilvánvaló milyen gazdag ismeretanyag tükröződik a *Nagy magyar tájszótár* által felölelt néprajzi szókészletben. Bízom benne, hogy sokak érdeklődését felkelti és nyelvünk egyedülálló gazdagsága mellett, a magyar néphagyományok gazdagságára is felhívja az olvasók figyelmét. Végül megismétlem, amit 2010-ben, az ÚMTSZ ötödik kötetének bemutatóján is elmondtam: „sürgősen el kell kezdeni a *Legújabb Magyar Tájszótár* munkálatait. Az 1960 és 2010 között eltelt félszázadban minden korábbinál több és értékesebb anyag gyűlt össze mind a publikációkban, mind az archívumokban szerte az országban és a határon túl is. Ennek az adattömegnek a pusztá felmérése, mértékadó megbecsülése is alapos körületekintést kíván. ... sokak óhaját fejezem ki azzal a kéréssel, hogy a dialektológusok, lexikográfusok ne túl sokáig pihenjenek jól megérdemelt babérjaikon.”

Paksa Katalin – Németh István: Muravidéki magyar népzene. Prekmurska madžarska ljudska glasba. Hungarian Folk Music of the Mura Region. Hagyományok Háza, Budapest – Muravidéki Magyar Önkormányzati Nemzeti Közösség, Lendva. 2018. 340 p.

Domokos Mária

A Muravidék Szlovénia hét fő tájegységének egyike, legészakibb történeti régiója. Ennek a területnek a keleti részén, a szlovén-magyar határ mentén él a hányatott történelmű magyar közösség. 1920-ig és 1941–1945 között magyar fennhatóság alatt, 1921–1941-ig és 1945–1991-ig Jugoszláviához tartozott, 1991-től kezdve pedig az önálló Szlovénia része. A Muravidék nem önálló néprajzi táj, a történelmi események „hozták létre” és különítették el természetes környezetétől, az egykori Zala és Vas vármegyétől. A magyarság 1920 óta kisebbségként él itt, 22 településen, többnyire apró falvakban, egyre csökkenő, zsugorodó lélekszámban. 1921–2001-ig 20-25 ezerről 6500-ra esett vissza a magyar közösség lélekszáma. Az anyanyelvi környezettel való kapcsolat megszakadása, az évtizedeken át tartó hidegháborús helyzet elszigetelődést, bizonyos értelemben különfejlődést eredményezett. Minthogy a nagy, néprajzi összefoglaló munkákból kimaradt a Muravidék, elengedhetetlen – legalább utólagos – alapos ismerete. Ezért született monografikus feldolgozás a területtel kapcsolatos valamennyi korábbi gyűjtés bevonásával. Eztán „a magyar-szlovén határ mente, a történelmi Zala és Vas vármegyéknek a mai szlovén államhoz került részei többé nem képeznek fehér foltot a magyar népzene térképén.” (9. o.)

Paksa Katalin és Németh István mintaszerű kiadványt hozott létre, kötetük műfaján belül is kiemelkedő teljesítmény. A tartalom magas szakmai színvonalához igényes formai megvalósítás járul, melyet a kiadóknak: a budapesti Hagyományok Házának és a lendvai Muravidéki Magyar Önkormányzati Nemzeti Közösségnek köszönhetünk.

Mielőtt a szöveges és zenei tartalomról esnék szó, feltétlenül említeni kell a kötetben lévő fényképeket. Ritkán látni olyan gyönyörű népelet-fotót, mint amilyen Bátky Zsigmond 1904-ben készült dobronaki felvétele, amit a borítón megcsodálhatunk. Bátky néhány további fotója mellett zömmel a Szlovéniai Magyarság Virtuális Nemzetiségi Múzeumából származó felvételek szerepelnek a kötetben: lakodalmi csoportkép Radamosból és Szécsiszentlászlóról 1920-ból, Völgyifaluból 1939-ből; munkavégzések képei: zsúpkészítés, cséplés, aratás, katonakép az I. világháborúból. Ezt a virtuális múzeumot Lendvai Kepe Zoltán és felesége, Bihar Mária hozta létre a Facebookon 2015 júniusában a szlovéniai magyarság tárgyi örökségének megvédése és megőrzése céljából, addig is, amíg egy valóságos múzeum elvállalja a feladatot. Hatalmas mennyiségű fotó gyűlt össze magángyűjteményekből, ezek közül válogattak a kötet szerkesztői. (A Virtuális Nemzetiségi Múzeum keletkezésének körülményeiről a két létrehozó a Honismeret című folyóirat hasábjain számolt be 2016-ban.) Említendő még, hogy Lendvai Kepe Zoltán Paksa Katalin és Németh István helyi segítője volt 1998-es gyűjtésük alkalmával.

Valamennyi cím, a tartalomjegyzék, az előszó és a bevezető tanulmány három nyelven: magyarul, szlovénul és angolul olvasható.

A kötet előszavát Göncz László írta. Ő kezdettől a magyar közösség egyik szellemi vezetője volt, 1994–2008 között a muravidéki Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet igazgatója, 2008 óta pedig parlamenti képviselő. Előszavában történeti szemszögből tekinti át a vidék magyarságának sorsát, világosan látja és megfogalmazza, milyen jelentős szerepet játszik a népzene a közösség megmaradásában. Szép emléket állít idősebb Horváth Károlynak, aki – mint írja – „harminc esztendőn át, 1968-tól 1998-ban bekövetkezett haláláig meghatározó gyűjtője, művelője, oktatója és népszerűsítője volt a muravidéki magyar népdalkincsnek. Volt időszak, amikor négy népdalkört vezetett, és az

első, szakmailag is jegyzett népdalgyűjtemény az ő nevéhez fűződik. ... Édesapja nemes küldetését fia, ifjabb Horváth Károly... máig folytatja.” (10. o.)

A *régió népzenejéről* szóló bevezető tanulmány Paksa Katalin munkája. Először a kötet létrejöttéről és céljáról szól. Eredetileg csupán egy CD-t szándékoztak közreadni Németh Istvánnal közös 1998-as gyűjtésükből, majd fokozatosan arra a meggyőződésre jutottak, hogy mindent számba kell venniük, ami a Muravidék népzenejéből elérhető. Így válogatott hangzó anyag közlése helyett monografikus összefoglalást készítettek a régió népzenejéről kottás kiadvány és hangzó melléklet formájában. A kötet tehát a dunántúli népzenei dialektus nyugati határvidékének népzenei monográfiája. Célja, hogy felhívja a „figyelmet ennek a népzenei szempontból elhanyagolt vidéknek felfedezetlen kincseire, továbbá hogy a helyi önazonosságot erősítse, és a hagyományápolást segítse.” (13. o.)

A gyűjtési előzményekről szólva Paksa Katalin először Gönczi Ferenc nagyszabású, 1914-es néprajzi kötetét említi (*Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismeretése*), amely a Muravidékre vonatkozóan is tartalmaz jelentős adatokat. Ezután a gyűjtésben hosszú, csaknem félévszázados szünet következett. Csak 1962-ben jutott el erre a tájra az Újvidéki Rádió munkatársaként Király Ernő zeneszerző, és rádiós műsoraihoz tekintélyes számú népzenei felvételt készített. Őt 1968-tól kezdődően a már említett Horváth Károly követte. Az egykori Népzene kutató Csoport vezető kutatója, a zombori születésű Kiss Lajos 1969-ben gyűjtött a Muravidéken, a sort a kötet szerzői zárják 1998-as gyűjtésükkel. A különböző gyűjtések hangfelvételei szerencsésen „összetalálkoztak” az MTA BTK Zenetudományi Intézet Népzenei Osztályának hangarchívumában. Paksa Katalin elkészítette Király Ernő felvételeinek lejegyzését, így vált lehetővé a négyféle anyag áttekintése hangzó és írott formában egyaránt. A szerzők egyszersmind arról is meggyőződtek, hogy a gyűjtésben a hosszú kimaradás nem pótolható. „A fél évszázados késés a néphagyomány hanyatlása miatt... behozhatatlan.” (11. o.) Ez a negatívum ugyanakkor kombinálódik azzal az ellentétes irányú jelenséggel, hogy a közösség az elzártág, elszigetelődés miatt erősebben ragaszkodik hagyományaihoz, épebben megőrződtek a tájnyelv sajátosságai és a közösségi élet bizonyos formái, tovább fennmaradtak egyes szokásai. Mindezt híven tükrözi a közölt dalanyag műfaji és stílári összetétele.

A dalgyűjteményt az alkalomhoz kötött dalok csoportja (jeles napok / az emberélet fordulói / táncdalok) indítja, a közölt daloknak csaknem harmada tartozik ide. A jeles napok közül külön említést érdemelnek a köszöntők, a lucázás és a gergelyjárás. Olyan újesztendei köszöntő is akad, mely csak a Muravidékről ismert, tehát táji jellegzetesség. A lucázással 1998-ban még élő gyakorlatként találkoztak a gyűjtők; a „gergő gyerekek”-től – így nevezték a Gergelyjárás résztvevőit – Kiss Lajos 1969-ben még gyűjtött. Ez a középkori eredetű adománygyűjtő szokás – tudásunk szerint – a Muravidéken maradt fenn legtovább. Ugyanígy, a párosító dalok is tovább éltek itt a közösség használatában, mint az ország többi részén.

Az alkalomhoz nem kötött dalok csoportosítása zenei – népzene-történeti szempontok alapján történt. Eszerint az ereszkedő, régi stílusú dalok körébe a teljes gyűjtött anyagnak mintegy tizede tartozik csupán, és legnagyobb számban, a gyűjtött anyagnak mintegy felében az új stílus dalait találjuk. Az új stílusú népdalok teljes eleveenségben éltek az 1998-as gyűjtés idején, közülük is különösen kedvelték a katonanótákat. Muravidék jellegzetessége, hogy a népies műdalokhoz szorosabban kapcsolódó *korai* új stílus darabjaiból viszonylag több maradt fenn, mint másutt.

A kottával közölt 210 dal mindegyikét rövid magyarázó-eligazító szöveg kíséri, ebben szó esik a dalok zenei jellemzőiről, típusáról és variánsairól, földrajzi elterjedéséről, alkalmanként szövegről és műfajáról is.

A hangszeres zene kutatására csak a legkésőbbi, 1998-as gyűjtés terjedt ki, a gyűjtők ekkor már nyomait találták csupán. Az elbeszélésekből (és a lakodalmi fotókból) annyi tudható, hogy korábban számos zenekar működött Muravidéken, a zenekarok összetétele az idők folyamán jelentősen változott, a zenészek többsége viszont nem cigány, mint a nyelvterület többi részén, hanem magyar volt. Szlovén hatás a világi népdalokban nem mutatkozik, az egyházi, templomi énekek előadásmódjában viszont a magyarok újabban átveszik a szlovének hagyományos, többszólamú énekmódját.

A *Függelék*ben találjuk a bibliográfiát, egy térképet a Muravidék magyar falvairól és a sok szempontú mutatókat: az előadók jegyzékét, a helységnevek jegyzékét, a zenei mutatókat, a kezdősorok betűrendes mutatóját és egy műfaji mutatót, valamint a tájszavak magyarázatát és a kötetbe helyezett CD tartalmi leírását. A mellékelt CD-n a kottával közölt dalanyag zöme, 210 dallamból 175 meghallgatható.

Paksa Katalin – Németh István *Muravidéki magyar népzene* című könyvét kiérlelt, mintaszerű megoldások, szakmai igényesség jellemzi. A kötet hiánypótló anyagot tartalmaz magas színvonalú kidolgozásban. Jelentős hozzájárulás a magyar nyelvterület népzenejének teljesebb megismeréséhez, egyben pedig kiválóan alkalmas arra, hogy a helyi és távolabbi hagyományörző csoportok haszonnal forgassák.

Sárosi Bálint: Dudások, cigányzenészek. A hangszeres magyar népzenei hagyomány. Budapest, Nap Kiadó. 2019. 244 p.

Brauer-Benke József

A könyv előzményei az 1996-ban a Püski kiadónál megjelent *A hangszeres magyar népzene* majd a Balassi kiadónál 2008-ban megjelent 2. javított kiadás *A hangszeres magyar népzenei hagyomány*, amelyben a könyv három nagy fejezete közül a szerző a legfontosabbnak és leglényegesebbnek a dallamkészletről szóló fejezetet teljes egészében átdolgozta, mert a kották számát lecsökkentette, a szövegből a nélkülözhető részeket elhagyta és a tagolását áttekinthetőbbre formázta. A 2019-ben megjelent 3. kiadás már nem tartalmaz változtatásokat, mert a szerző, ahogy azt a tartalmi áttekintésben is kihangsúlyozza, inkább tudományos áttekintésnek, összefoglalásnak szánta.

Tekintve, hogy a 2. kötetet megjelenése után Dobszay László a Muzsika 2009. júniusi számában zenetudományi szempontból már ismertette, jómagam néprajzkutatóként a 3. kötetet az organológia (hangszertörténet-kutatás) szempontjából kívánom áttekinteni, amely interdiszciplináris tudomány a zenetudomány mellett főleg a néprajz és a történettudomány, de a régészet, művészettörténet és nyelvészet vonatkozó eredményeire is támaszkodik, és ebből kifolyólag adott megállapításait és összefüggéseit akár egyetlen újonnan felbukkanó adat is erősen árnyalhatja vagy akár felül is írhatja. Mivel a 3. kötet organológiai szempontú megállapításai az első megjelenés több mint húsz évvel ezelőtti időszakának ismereteit tükrözik, ezek némelyike már árnyalásra vagy éppen átértelmezésre szorul. Az eltelt időszakban a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Archivumának népi hangszerekre vonatkozó leírásainak elemzése újabb adatokkal szolgáltak, és az internet segítségével a korábbi időszakoknál jóval szélesebb körben van lehetőség forráskritikai vizsgálatokra és komparatív elemzésekre. Nem kell teljes mértékben a korábbi, olykor ikonográfiai adatokat nélkülöző, csak leírások szintjén létező szakirodalom megállapításaira hagyatkozni. Mindennek okán az áttekintésben azokkal a megállapításokkal nem foglalkozom, amelyek kiállták az idő próbáját és napjainkban is minden szempontból irányadónak bizonyulnak, csak azokat az észrevételeket árnyalom, vagy ha szükséges kiigazítom, amelyek az újonnan megismert információk tükrében pontosításra szorulnak.

A történeti adatok tükrében mindenképpen finomítani kell a szerző konklúzióját, miszerint a *Falusi cigányzenészek 16–17. század óta fokozatosan épülnek be a paraszti hagyományba*. Mert hiába vannak adatok a 16. századból a végvári harcokban törökök által fogságba ejtett cigányzenészekről, illetve a törökök között működő cigányzenészekről, ez még nem jelenti azt, hogy a falusi zenei hagyományban is szerepet kaptak volna ebben az időszakban. A nyelvterület egészén csak a verbunkos zenei stílussal együtt, azt terjesztve a 18. század második felében kezdtek szélesebb körben is elterjedni a cigányzenekarok, és a statisztikai adatok alapján a 19. században a népzenei új stílus, a népies műdal elterjedésével párhuzamosan a cigányság nagy számban kezdett el zenével foglalkozni, lehetőség szerint abból kizárólagos módon megélni. Tehát nem arról van szó, hogy a cigányzenészek egy lassú, 3 évszázados folyamat alatt épültek be a paraszti hagyományba, hanem sokkal inkább egy újonnan kialakuló, társadalmi igényre való reakcióként nagyszámban szakosodtak a zenei szolgáltatásra.

Szintén árnyalandó a szerző azon következtetése, amikor a Herman Ottó által kanászembertől gyűjtött, de juhászember keze műve citeráról tudósít, hogy *A kanász és a juhász ne tévesszen meg bennünket: a citera nem tartozik a pásztorhangszerek közé; tipikusan paraszthangszer*. Ezzel szemben az Ethnológiai Archívum gyűjtési leírása alapján (Ecsedi EA 3472/134), a lőfejes díszítésű kisfejes citerák a Hortobágyon csak a csikósok által készített citerákra jellemzők. Békefi Antal 1978-ban publikált kutatásai azt igazolták, hogy a bakonyi pásztorok hangszerei között szintén kiemelt helyet kapott a citera. Illetve a Néprajzi Múzeum 19. században készített citerái között is találunk a Mátra vidékéről és Külső-Somogyból, Vadépusztáról gyűjtött *juhász citerákat*. Mindezek figyelembevételével a citera legalább annyira pásztor- mint paraszthangszernek is tekinthető.

Kiegészítendő a szerző azon megállapítása, miszerint a „Korábbi évszázadokból Magyarországon nincs biztos tudomásunk cigánydudásról. A 18. század második felétől kezdve, mióta a magyar zenében nagyobb szerephez jutottak, el sem képzelhető, hogy cigányzenészek dudát vegyenek a kezükbe.” Viszont amint arról Végh Andor 2004-ben publikált kutatásai alapján értesülhettünk, a baranyai horvát falvakban a horvát dudásokon kívül cigány származású dudásokról, vannak adatok, mint például a Drávaszög legjobb „grajdas”-ának tartott Miloš, aki pravoszláv vallású cigány kanász úgynevezett. „racki cigan” volt. Ezen a területen az is előfordult, hogy magyarok vagy cigányok fogadtak fel horvát dudást, mint a Drávamentén vagy Alsószentmártonban.

Sajnos még az organológiai szakirodalomban is széles körben elterjedt, közhelyszerű állítás, hogy a dudatípusú hangszerek már az ókor óta ismertek voltak. Így a szerzőnél olvasható „...már az első híres dudás Néró császár...” is ezt a lényegében máig nem bizonyított elméletet tükrözi. Mindeztidáig azonban egyetlen a mai dudatípusokkal kétségtelenül kapcsolatba hozható ókori dundaábrázolás sem került még elő, ezért ikonográfiai adatok hiányában, az ókori dudákra vonatkozó leírások áttekintése erősen kétségessé tesz, hogy valóban légtömlővel ellátott, dallamjátszó hangszerekre vonatkoznának. A történeti adatok áttekintése sokkal inkább arra enged következtetni, hogy a pánsípokhoz használtak tömlővel ellátott, dallamjátszásra ebben a formában alkalmatlan, basszus-sípként funkcionáló eszközöket. Amelyek ilyen formán nem hozhatóak történeti kapcsolatba a csak a 9–10. század időszakában felbukkanó dudatípusú hangszerekkel.

Nem tekinthető naprakésznek a szerző azon megállapítása sem, miszerint „a tekerő magyarországi múltja még felderítetlen” mert Hankóczi Gyula már az 1980-as években rendkívül jó áttekintéseket publikált a témakörben. Szintén tőle 2007-ben egy a tekerőlant honi történetét áttekintő, monografikus munka is született. Illetve a hangszertípus teljes történeti áttekintését illetően is vannak 2014-ben publikált frissített adataink.

Szintén erősen árnyalni kell a szerző azon megállapítását is miszerint „A modern tárogatónak, a klarinét és oboa kereszteszéséből ugyancsak a Schunda cég által (1894-96-ban) létrehozott hangszernek annyi szerepe sincs a paraszti hangszeres zenei hagyományban, mint a csellónak és a klarinétnak.” Mert miután a reformtárogatók dupla nyelvű típusai nem váltak be, a szaxofon szimpla nádnyelven fúvókájával kezdtek el kísérletezni, amihez a korabeli német és francia oboák billentyűzetét társították és amint arról a Szabadalmi Közlöny 1898. június 20-i száma tudósít az új hangszert 1897. szeptember 15-én szabadalmaztatta Stowasser János, aki egy német rendszerű, bő két oktávós, fa szoprán-szaxofont fejlesztett ki. Schunda Venczel József szeptember 17-én a Stowasser-féle szabadalommal szemben már csak egy javítási szabadalmi igényt nyújthatott be, amely alapján a Stowasser-féle tárogató szaxofonszerű fúvókája helyett B klarinét fúvókáját alkalmazta a hangszeren, ezért Schunda mivel nem volt önálló szabadalma, szabadalmi szám nélkül, pusztán a cége nevével ellátva forgalmazhatta a tárogatóit, illetve 1905. március 14-én „Fúvóka tárogatók és clarinetek számára” külön, önálló szabadalmat nyújtott be. Ennek köszönhetően a közvélemény helytelenül egyre inkább a pedálcimbalom kifejlesztésével már komoly hírnevet szerzett Schunda nevéhez kötötte/köti a hangszer kifejlesztését. Ráadásul az Etnológiai Archivum leírásai alapján az alföldi pásztorok körében kifejezetten népszerű a billentyűs tárogató (Ecsedi EA 3472/137 és Bereczki EA 6265/15–16) és Tari Lujza 1999-es publikációjából arról is értesülhetünk, hogy Korond népzenei hagyományában is jelentős szerepet kapott.

Összességében azonban mindezen árnyalások és kiegészítések mellett is kijelenthető, hogy a szerző rendkívül széleskörű, a nemzetközi szakirodalmat átfogó ismeretei és személyes kutatásai alapján kifejtett megállapításainak nagy része továbbra is irányadók. A kötet által nyújtott forrásanyag, ismeretek egy időtálló és alapvető szakirodalmat eredményeznek. Ezért a kötet nemcsak az etnomuzikológia és az etno-organológia kutatóinak, de a nagyközönség számára is hiteles összegzésnek tekinthető, a népzene és a hozzá kapcsolódóan a népi hangszerek iránt érdeklődőknek alapvető olvasmányként szolgálhat.

Mészáros Csaba – Vargyas Gábor: Gyűjtés és terepmunka a néprajztudománybanban. 2016. Ethno-Lore XXXIII.; Gyűjtés és terepmunka a néprajztudománybanban. 2017. Ethno-Lore XXXIV. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet. 2016.; 2017., 364 p.; 358 p.

Biernaczky Szilárd

A terepmunka problematikája, legyen szó a kutató saját népe vagy számára idegen, külső, más nyelvet beszélő, *egzotikus* etnikai csoport hagyományainak gyűjtéséről, már az első pillanatokban is módszertani problémák sokaságát veti fel. Hiszen, ha megfordítjuk a szóbeliség-írásbeliség paradigma irányát, azt kell látnunk, hogy az első európai folklór vagy a folklór és a szerzőség határán lévő feljegyzéseket (gondoljunk olyan példákra, mint az ókori vagy a középkori *írással szóbeliség* bizonyos példái, az ékírásos sumer-akkád vagy ugariti feljegyzések, eposzok, az óangol Beowulf, a francia chanson de geste-k, a spanyol romancerok stb.) száma vége már a lejegyzés technikájából következethetünk sajátos *terepmunka* problematikákra. De akár a régi elveszett tárgyi kultúráról megmaradt feljegyzések, ábrázolások gyűjtési, megfigyelési, leírási technikai megoldásaiban, ugyanígy a megmaradt tárgyak körülményeiben, még ha legnagyobbbrészt spontán módon vagy véletlenszerűen is, de itt-ott kitapintható a régi tárgyi és szellemi kultúra megőrzésének mikéntjére utaló mozzanatok sora.

A terepmunka technikák fejlődése (akár negatív értelemben is) minden bizonnyal az Európán kívüli kultúrákkal való érintkezés során indult erőteljes fejlődésnek (lásd: a korai spanyol tengerentúli

missziók elpusztítják az azték írásbeliséget!). Hiszen akár az Európában is megtalálható ókori tárgyi anyag összegyűjtése már a második évezred korai századaiban megindult (például a Lazióban oly gazdagon meglévő etruszk síremlékek kifosztása már talán a reneszánsz idején vagy még korábban megkezdődött). A korai sírrablásokról nem is beszélve, de ez más kérdés.

Viszont a legkülönbözőbb jellegű helyi információk összegyűjtésének a nyelvi és értelmezési gondja már olyan korai dokumentációkban is világosan nyomon követhető, mint a portugálok afrikai behatolásának (lásd többek között az 1400-as évek végétől kezdve megalapított kongói és angolai vazallus államokat, gyarmatokat) hatalmas dokumentum kötetekben kiadott írásos anyagát (Antonio Brasio szerk.: *Monumenta missionaria africana*, Vol. 1-15, 1952–1988, Lisszabon, Agencia Geral do Ultramar, Divisão de Publicações e Biblioteca – később még további kiegészítő kötetek).

Ami az anyagi kultúra mentését illeti, ismerjük a pusztításokkal vagy rablásokkal tarkított események évszázadokon át tartó rémtörténeteit. (Afganisztánban vagy Irakban ilyesmire napjainkban is sor került.) Persze az írásos anyagok se állták jobban az idők szelét (lásd akár csak az ókori vagy a középkori könyvtárak pusztulását, mondjuk, Alexandria vagy Bizánc esetében).

A terepmunka technikák nagymértékű fejlődése persze akkor indult meg, amikor (valamikor a 19. század második felében) mondhatni divattá, vagyis tömegessé vált mind az európai, mind az Európán kívüli népek és kultúráik feltárása, mégpedig helyszíni adatgyűjtés útján. A hatalmas tömegű gyűjtési adalékok aztán meghozták a mindenirányú rendezés igényét. Már a meglévő anyagok rendszerezése, utóbb értelmezése, mint a gyűjtési tevékenység módszeresebb, teljesebb, mélyebbre hatoló módszertanának megteremtésében.

Napjainkra – és ezt az MTA Néprajzi Kutatóintézete konferenciarendezvényen alapuló, ugyanakkor saját intézeti évkönyvében, az *Ethno-Lore* 2016-os és 2017-es kötetében megjelentetett tematikai összeállításában is könnyen nyomon követhetjük – az immár áttekinthetetlen mennyiségű hagyományanyag mellé a terepmunka módszerek, gyűjtési technikák áttekinthetetlenül nagy javaslat-tömege halmozódott egybe. Mondhatni, minden hagyománytípushoz, kultúrához, régióhoz vagy néphez kötődő tárgyi vagy szellemi produktum-törzshöz külön terep- és gyűjtőmunka módszertan járul.

Ami az első kötet konkrét dolgozatait illeti, aligha tudnánk pontosabban megfogalmazni, mint ahogyan Mészáros Csaba és Vargyas Gábor az előszóban összefoglalják ezek tematikáját és lényegét.

„...talán legszembeötlőbb az írások tematikai sokfélesége. Az első rész („Terepmunka és ismeretelmélet”) két, nagyobb léptékű elméleti alapvetéssel indul. Mészáros Csaba a rokonság kutatásának kapcsán világít rá a néprajzi/antropológiai kutatás ismeretelméleti meghatározottságára. Nagy Károly Zsolt pedig a kortárs néprajzi adatok mediális közvettségének sokszínűségére, és a néprajz művelésének interaktív jellegére hívja fel a figyelmet. Ezt követően a tanulmányokat három csoportba soroltuk. Az első csoportba („A kortárs terepmunka dilemmái”) kerültek azok az írások, amelyek saját terepmunka szituációkat és kérdéseket dolgoznak fel, értelmeznek. Turai Tünde egy több földrészt átfogó, urbanizált környezetben zajló, valódi többhelyszínű terepmunka problémáiba vezet be bennünket. Bálizs Beáta a néprajzi / antropológiai színter kutatás általa kidolgozott módszertanát és kérdésfeltevéseit mutatja be, felvillantva egyben egy új aldiszciplína körvonalait. Somfai Kara Dávid a közép-ázsiai posztsovjét vallási jelenségek kutatása kapcsán a nyelvi kompetencia fontosságát hangsúlyozza. Szilágyi Zsolt a „Magyar-mongol népi műveltség és nyelvjárás kutató expedíció” változó „terep” felfogásán keresztül mutatja be, hogy a terepen talált anyag hogyan hat vissza a további kérdésfeltevésekre. Tamás Ildikó – saját lappföldi terepmunkája alapján – a társadalomtudományos kutatás ideológiai-politikai beágyazottságát, kontextus-függőségét elemzi a ma globalizált világában, kitekintve egyúttal a számik revindikációs mozgalmaira. A másik csoportba tartozó írások

Kutatástörténet és terepmunka) elméletibb jellegű áttekintések, amelyek a terepmunka értelmezését és felhasználását tekintik át egy-egy kutatási területen belül. Ide tartozik Bednárík János körképe a történeti néprajz elmúlt bő félévszázadáról, elsősorban német nyelvterületen; Borsos Balázs és Sz. Kristóf Ildikó áttekintése a 18. és a 19. század terepmunka előtti „terepmunka” módszereiről; Mikos Éva szemléje a magyar népzene kutatás Bartóktól Kodályon át Lajtháig, sőt napjainkig húzódó, időben változó terepmunkamódszereiről; Vargha Katalin bemutatója az internetes folklórkutatásokról és a hozzá kapcsolódó műfajelméleti kérdésekről. A harmadik csoportot (*A kutatói én és a terepmunka*) azok a tanulmányok képezik, amelyek a kutató személyes kapcsolatait és élményeit helyezik a középpontba. Régi Tamás, Sántha István és Vargyas Gábor élményszerű írásai szakmai elmélyültségük mellett a kutatók személyes dilemmáival is kendőzetlenül számot vetnek.” (12–13. o.)

Mi magunk egyetlen dolgozatot szeretnénk most ezúttal boncasztalra helyezni ebből a kötetből. Régi Tamás tanulmánya (*Terepmunka mint mágia*, 299–310. o.) tulajdonképpen egy drámát állít elénk. Miközben a kutató egy számomra némileg zsákutcának számító kérdésfeltevéssel indít (önreflexivitás), amennyiben a beilleszkedés a terepmunka közegébe elsőrendű fontosságú módszertani probléma, de még fontosabb, hogy mint etnológusok, arra vagyunk hivatottak, az adott terepen élő bennszülöttek életét vizsgáljuk, ne önmagunkat. Az csak egy mellékes és legfeljebb a beilleszkedés mezsgyéjében felmerülő kérdés, vajon hogyan fogadnak, hogyan látnak engem a terepen élők... Aztán következik a terepmunka élményként megjelenített dráma: egy murszi fiatal kettős gyilkosságot követ el, maga is megsebesül, a városi kórházba kerül, de kimegy a kórteremből onnan a betonra, nem akar megfertőződni, anyja pedig a hagyományos gyógyítóhoz vinné, vélhetően ő is ezt forgatja a fejében... Régi mindezt tehát mint a hagyományok és a globalizálódás közötti őrldés drámáját ecseteli... A recenziens hiányérzete: vajon melyek azok a hagyományelemek, a murszi gyógyítóhoz való (anyai, vagy talán az érintett részéről is fennálló) vonzódás konkrét tudati mozzanatai, amelyek a drámát megteremtik, vagyis a gyűjtést magát is ki kellene teljesíteni, közvetlenül vagy közvetve.

A következő évkönyv-kötet esetében, amely ugyancsak a terepmunka kérdéskörből meríti témáját, nincs olyan szerencsénk, hogy egy tartalmi ismertetőt is magába foglaló előszót idézhethetünk. Így magunkra vagyunk utalva a közzétett dolgozatok rövid ismertetése tekintetében.

A kötet első részében magyar háttérű felvetések következnek. Paládi-Kovács Attila a Magyar Néprajzi Atlasz megteremtéséhez vezető sokrétű előzményeket tárja fel, különféle metodikai szempontokat felvetve. Borbély Sándor a magyar-ukrán országhatár, Kárpátalja tiszaháti településein végzett terepmunkája tanulságait tárja fel, amelynek célja a szovjet korszak „élményeinek” mai kezelése. Elemzéseiben az idő dimenziója kap kiemelt szerepet, a valamely régi és mai között keletkezett szakadék gondolata is felmerül nála, akár Vansina vagy Assmann elemzéseit felidézve. Granasztói Péter viszont a kérdőívek és útmutatók szerepét taglalja a terepmunkára való felkészülésben, zömmel magyar példákat ismertetve a tengernyi szakirodalomból.

A kötet második tanulmányblokkja teoretikus kérdésekkel igyekszik szembenézni. Keszeg Vilmos tanulmánya a beszéd-helyzet, a beszéd-készítés, vagyis lényegében a *szóbeli társadalom* jelenlétét járja körül, mégpedig olyan példák, esetek, terepmunka-helyzetek kapcsán, amelyekből még kiáramozható (főleg írástudatlanok esetében) a magyar nyelvterületeken, vagyis már erőteljesen az írásság vidékein egykor létezett, régies, bár az idő múlásával, a városiasodás hatására elhaló *oralitás*.

Nagy Zoltán a hantiknál végzett terepmunkája sajátos „élethelyzeit” idézi fel: így azt a konfliktust, amely a helyszínek változtatása kapcsán keletkezhet. Biczó Gábor nem éppen könnyen követhető, újabb és legújabb elméleti jellegű felvetések és módszerek sorát ismertető tanulmányában minden olyan kérdéssel szembesülhetünk, amelynek egyenként is van igazságtartalma. Mégis úgy véljük,

sok esetben ezek a megfontolások valamilyen érthetetlen módon elvezetnek a lényegtől: vagyis attól, hogy eljussunk ahhoz, amit a *másiktól* meg akarunk tudni.

Szelják György tanulmánya elején a következőket írja: „Egy idegen kultúrában állomásozó terepmunkát kezdő antropológus számára gyakran a kutatás későbbi hatékonyságát, sikerességét is eldöntő kérdés, hogyan képes a saját személyét és munkáját meghatározni a helybeliek számára és elfogadtatni azt velük. Hogyan pozicionálja magát az adott, történetileg kialakult társadalmi térben és hatalmi viszonyrendszerben? Ezáltal milyen kapcsolatrendszert képes kialakítani, miként tudja kiválasztani ismerőseit és adatközlőit? A beilleszkedés során kialakult helyzet a későbbiekben hogyan határozza meg azt, hogy mit lehetséges (és érdemes) kutatni az adott közösségben? Ebben a tanulmányban az 1996 és 2002 között három alkalommal végzett, összesen 20 hónapos mexikói terepmunkám tapasztalatai alapján keresem a válaszokat a fenti kérdésekre.” (181. old.) Miért emeljük ki e sorokat? Úgy véljük, Szelják *stációi*, amelyek főleg a beilleszkedés, majd a gyűjtés, fotózás stb. megvalósítására vonatkoznak, de amelyek részletes bemutatására itt most nincs helyünk, minden távolba szakadó magyar etnológus számára tanulságosak lehetnek.

Az évkönyv utolsó tanulmányblokkja modern (európai vagy európai típusú kultúrákat érintő, illetve városi) témák feldolgozásait, e témák terepmunka tapasztalatait foglalja magába, amelyek ugyan felkelthetik figyelmünket, de az etnológia területétől messzebbre vezetnek. Kovács Nóra *A hagyományos és a virtuális terepmunka módszertani kihívásai a migráns integráció vizsgálatában: a kínai–magyar párkapcsolatok példája*, Lovas Kiss Antal *Hol található a 21. századi etnográfiai / antropológiai kutatás terepe?*, Mód László és Simon András *A terepmunka lehetőségei a borglobalizáció világában*, Vass Erika *A Szabadtéri Néprajzi Múzeum Erdély épületegyütteséhez végzett terepmunka tanulságai*, végül Balogh Balázs *Appointment*” és *spontán terepszituáció – néprajzi terepmunka amerikai iparvárosok és bányatelepek magyar közösségeiben* címmel tett közzé tanulmányt.

Zárzó helyett viszont Sárkány Mihály jegyzeteit olvashatjuk, aki saját terepmunka helyszíneit (adatgyűjtés a Magyar Néprajzi Atlaszhoz, Varsány, a kenyai Rititi, és részben: a Magyar Tudományos Afrika Expedíció Kelet-Afrikában) számba véve közöl tanulságos megállapításokat. Varsány kapcsán nála is felmerül a konfliktus helyzet (nem lehet egy faluban egyszerre magyaroknál és cigányoknál is kutatni), másrészt az állomásozó terepmunka, illetve a beilleszkedés, a baráti kapcsolatok fontossága, továbbá a terepen élő emberi közösségek kultúrája megismerhetőségének határai.

Összegezve a csak e két kötetben is előtárt ismeret-tömeget, tanulság-halmazt, mégis csak az a benyomásunk, hogy kevés figyelem esik a mit és miért problémájára. Másrészt könnyedén teszünk megállapításokat a régiek eredményeiről (ebben különösen a Biczó-tanulmány jár élen a világhírű brit tudós, Evans-Pritchard-dal kapcsolatos kritikáját illetően, hiszen vélhetően ma már, persze kellő óvatossággal, kritika alá vonható az etnológiai kutatások régebbi korszaka, azonban tudomásul kell vennünk, elévülhetetlen érdemeik megkerülhetetlenek az általuk gyűjtött és ma már pótolhatatlan *adatok* okán, és ezt mindig hangsúlyoznunk kell). Érdekes másrészt, hogy milyen kevés szó esik a buktatókról (itt most nem a beilleszkedés nehézségeiről, hanem a kapott eredményekkel kapcsolatban utólag kiderülő kérdésségről beszélek, érdemes e tekintetben Jan Vansina munkáit fellapozni).

Ami a szakirodalom feldolgozását, illetve használatát illeti az egyes szerzők esetében, örömmre Balogh Balázs idézi a George W. Stocking szerkesztette egyik fontos kötetet (*The Ethnographer's Magic and Other Essays in the History of Anthropology*, 1992, Madison, University of Wisconsin Press, 440 old. – mellesleg Régi Tamás vélhetően innen merítette tanulmánya címét). A terepmunka kérdésekkel továbbra is foglalkozók figyelmébe ajánlhatom viszont a kiváló amerikai tudós, az

antropológia történetének páratlan bűvárlója által szerkesztett másik kötetet: *Observers Observed. Essays on Ethnographic Fieldwork*, Madison, WISC, The University of Wisconsin Press, 242 old.

Ugyanakkor felhívom a kedves kollégák figyelmét, hogy Jan Vansina, az Oral History research iskolateremtő tudósa máig tankönyvként is szolgáló alapműve (*De la tradition orale. Essai de méthode historique*. Annales, MRAC 21, Tervuren, 179. pp. – magyar nyelvű kiadása rövidesen megjelenik: Érd, Mundus Novus Könyvek, 2019.) lényegében nem más, mint egy olyan terepmunka módszertani összefoglalás, amely nem pusztán a szóbeli történelem adatait nyomozók, hanem általában az etnológusok, a kulturális antropológusok, sőt a néprajzosok és a folkloristák számára is számos tanulsággal szolgálhat.

Báti Anikó: Mai menü. Néprajzi tanulmányok a változó táplálkozáskultúráról. Budapest, MTA BTK. 2018. 208 p.

Nagyné Batári Zsuzsanna

Báti Anikó kötete az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet kiadásában jelent meg, 2018-ban. A tanulmánykötet alapját a szerző által Bolyai János ösztöndíjtámogatással 2011 és 2014 között végzett kutatómunka biztosította, *Eltérő értékrend, változó gyakorlat. A mai táplálkozáskultúra vizsgálata Budapest 20. kerületében* címmel.

A kutatás célja mikrovizsgálat lefolytatása a táplálkozáskultúrát illetően, és ezen keresztül képet alkotni arról, milyen életstratégiákat alkalmaztak és alkalmaznak az emberek a városokban zajló gazdasági, társadalmi és politikai változásokhoz való adaptálódás folyamatában. Már maga a felvetés is több sarkalatos pontot takar; ezek közül az egyik a közelmúlt dokumentálása és a jelen kutatása, amely ma már szerves része a modern szemléletű néprajzi kutatásoknak. A másik a városi környezetbe áttöltött néprajzi vizsgálat, amely hangsúlyozza az urbánus folyamatok és jelenségek kutatásának jelentőségét. A harmadik pedig a mikrovizsgálat, amely több más esetben is bizonyította már létjogosultságát a néprajzi módszerek között, beemelve az egyéni tapasztalatot, tudást, személyes dokumentumokat nézőpontként a nagyobb társadalmi – történeti narratívák megértésének folyamatába. Ez a három elem teszi fontossá a kutatást és az eredmények feldolgozásául szolgáló kötetet, amely egyfajta iránymutatásként is tekinthető a jövőben dokumentálandó kulturális jelenségek kijelölése terén.

A munka negyedik pillére a kiindulásként meghatározott cím alapján még láthatatlan, de a szövegeket olvasva egyértelművé válik: ez pedig az alkalmazott módszerek rendszere, amelyből kitűnik a résztvevő megfigyelés. A kutató a közösség tagjaként, „belső emberként” végezte feltáró és dokumentáló munkáját, a szerep minden előnyével és kihívásával – nehézségével együtt.

Végül, de nem utolsó sorban meg kell említeni a szerzői igényt, ami a recens kutatás eredményeinek alkalmazhatóságára irányul. Ez pedig a néprajzkutató munkáját egy egészen más dimenzióba emeli, növelve a megszerzett információk és tudás társadalmi hasznosságát is. Mindez többféleképpen megvalósulhat egy kutatás során, elég – a táplálkozáskultúra területén maradva – ha a paraszti társadalom gyakorlatát megismerve kiemeljük a ma olvasója számára például az ökológiai fenntarthatóság/egészséges étkezés szempontjait. A hagyományos ismeretanyag mai hasznosításán túl azonban egy magasabb, rendszerszintű alkalmazást jelent, ha a kutató által összegyűjtött anyag a vizsgált közösség számára hasznosul: ez egyes esetekben akár megújított egyéni vagy közösségi életstratégiát, gyakorlatot is biztosíthat. Báti Anikó esetében a közzététellel kapcsolatos vizsgálat volt az, amely vizsgálható a döntéshozókra és intézményfenntartókra, akik profitáltak a társadalomtudományi vizsgálat módszereivel végzett kutatásból, és a megismert információk fényében tettek lépéseket a változtatásra.

Fontos üzenete ma a társadalomtudományi kutatásoknak az, hogy mennyire hasznosak a lokális, regionális vagy akár nemzeti szinten a megállapításai, miként épülnek/épülhetnek bele a közösség tagjainak tudásába, életstratégiájába, mindennapi gyakorlatába. Egy hasonló kutatás így tehát korántsem az asztalfióknak készül, hanem komoly eredményeket mutat fel a dokumentálás igényén és a különböző folyamatok háttérben húzódó mozgatórugóinak feltárásán túl.

A fenti szerzői szándékokat hat tanulmány mutatja be. Az első, *A társasházi konyhák tárgyi világa* című írás helyszíne Budapest egyik kerülete, ahol maga a szerző is él. Itt különleges terepen, egy társasházban dokumentálta a konyhahasználatot, ételkészítési szokásokat és a kötődő tárgyi világot. Ezen keresztül bemutatta azt, milyen folyamatok húzódnak meg mindezen jelenségek háttérében, hogyan alakultak a fogyasztási szokások, a házon kívüli ételkészítés és étkezés, vagy a generációs csoportok alapján meghatározott, közösségen belüli kapcsolódások, és hogyan értékelhetők a vizsgált korszak társadalompolitikai lépései. Ugyanezen közösség egyik tagjával, több szakaszban készült félig strukturált interjút közöl a szerző a következő, *„Ha enni kaptam, akkor minden rendben volt” Éhező árva lányból fogyókúrázó nagymama, avagy a táplálkozáskultúra történetének egy szelete egy életútban elbeszélve* című tanulmányában. Az életutat feldolgozó interjú egyben a 83 éves interjúalany élete alatt a táplálkozáskultúra területén bekövetkező változásokat is jól illusztrálja. Központi fontossága van a kötetben harmadikként megjelenő *A gyermek közétkeztetés néprajzi vizsgálata* című írásnak, amely fontos társadalmi és egészségügyi kérdéseket is felvető szöveg. A kutatás több szereplőjével készített interjút a szerző, hogy a megszülető sűrű leírás és magyarázó értelmezés minél szélesebb rálátást biztosítson a témára, így megállapításai rétegzett információk alapján születtek.

Divatdiéták című írása más területekre kalauzol, angol szakszóval a food trendek felé. A kérdés szorosan összefügg a testképpel, a test-kutatásokkal is, a legközelebbi asszociációi között az egészségmegőrzés, életmódváltás, vagy az élelmiszerbiztonság szerepel. A kérdésfelvetés interdiszciplináris, hiszen az egészséges táplálkozáshoz hozzátartozik a pszichológia és az egészségtudomány vizsgálati eredményeinek értelmezése is. A bevont források között női lapok cikkei és blogtartalmak is megjelennek.

A blogok szerepének erősödését mutatja a következő tanulmány is, amely *„Én állandóan sütök álomban”* címmel egy gasztroblogger tevékenységét, munkásságát, gondolatait tárja fel. Lényeges megjegyezni, hogy az internetes források használata, illetve az internetes anyagok kritikai és etikus vizsgálata ma már megkerülhetetlen, elég, ha csak a különböző digitalizált tartalmakra, adatbázisokra, enciklopédiákra és a virtuális térben szerveződő számtalan közösségre gondolunk. Elemzésükkel, az általuk közvetített tartalom értelmezésével a mai társadalmi jelenségek mozgatórugóira derülhet fény, és egyben lehetőség nyílik nagyobb tömegek megszólítására és képviselőitére is. Az internet a kutatás során lehet eszköz és/vagy kutatási fókusz is, akár magának a kutatásnak a terepe is, hasznosulása és használata a tudomány számára egyre bővülő lehetőségeket kínál.

A tanulmányok láncolatában az utolsó az előző, pék blogger tevékenységéhez tematikában kapcsolódik, hiszen a kenyérről szól, *„A kenyér szerepe a mai magyar táplálkozáskultúrában* címmel”, reflektálva a falusi és városi környezet kenyérfogyasztási szokásainak különbözőségére.

Városkutatás, adaptáció, integráció, újítás, kézműves, közétkeztetés, food trend, társasház, gasztroblog, fogyasztás – csak néhány kulcsszó, amely a kötet elolvasása után kijelöli a legfontosabb tartalmi pontokat. A táplálkozáskultúra mai folyamataira irányuló mozaikszerű bemutatás újszerű megközelítést és módszereket tükröz, ami további kutatásokra sarkallva iránymutató jelleggel is bír. A kötet összetettsége okán ezért ajánlható egyetemi hallgatóknak, a téma iránt érdeklődő kutatóknak és a szélesebb közönség érdeklődésére is számot tarthat.

Farkas Judit: Leválni a köldökszinóról. Ökofalvak Magyarországon. PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan, Budapest. 2018. 197 p.

Kisdi Barbara

Nemrégiben jelent meg Farkas Judit könyve, amely a kulturális antropológus szerző elmúlt tízévnnyi munkásságának gyümölcsét fűzi egybe. Az kötet az ökofalvakról szól, de annál mégis sokkal többről. A szerző azon túl, hogy bemutatja a téma kutatástörténetét, az ökofalvak történiáját, történeti és elméleti beágyazottságát és vizsgálati lehetőségeit (*Kicsi kis hősök*), számos olyan „mélyfúrás” végez, amely egy-egy témára fókuszálva elemzi az ökofalusi létmód által felvetett kérdéseket. Az egyik legkorábban megalkotott ökofalu, Gyűrűfű példáján mutatja be Farkas Judit, hogy miként kapcsolják össze az ökofalu alapítói a régi, kihalt Gyűrűfű és a jelen ökofalu-Gyűrűfű történetét, és hogyan hasznosítják e történetet az ökofalu-koncepció megfogalmazásában: „*Meghalt Gyűrűfű, éljen Gyűrűfű.*” *Egy jelképpé vált falu-történet (újra)hasznosítása.*

De mi is az ökofalu? Noha a szerző rávilágít a definíciós nehézségekre és sokféleségre, igyekszik általános meghatározást adni: „Az ökofalvak – a [különböző] definíciók és szándékuk szerint – a természeti környezetükbe a lehető leghatékonyabban és károsítás nélkül illeszkedő települések. Lakóik ennek elérése érdekében vegyszermentes gazdálkodást folytatnak, az építészetben, hulladékkezelésben, szennyvíztisztításban természetbarát technológiákat alkalmaznak, és megújuló energiaforrásokat használnak. Visszafogott fogyasztásra törekednek, ami a természeti erőforrásokkal való takarékoskodás mellett az újrahasznosítás elvét is magába foglalja. Mindezt egyhelyben tartják megvalósíthatónak [...], szeretnének helyben megélni, kereskedni, kikapcsolódni. Autonómiára és önellátásra törekvő közösségek, melyeknek célja: »leválni a köldökszinóról«, azaz a lehető leginkább függetlenedni a különféle függést, kiszolgáltatottságot okozó hálólktól, legyen az szociális, infrastrukturális vagy gazdasági háló” (21–22. o.). A magyar ökofalvakat összefogó Magyar Élőfalu Hálózat megalakulása óta tagja a nemzetközi Global Ecovillage Network-nek, amit 1994-ben hoztak létre. Ma a Galgahévízi ökofalu, Gömörszőlős, Gyűrűfű, Krisna-völgy (Somogyvámos), MAGfalva (Monor), Máriahalom Biofalu, a Nyími Öko Közösség, a Nagyszékelyi közösség, az Ormánság Alapítvány (Drávafok–Markóc), a Szeri Ökotanyák Szövetsége (SZÖSZ, Ópusztaszer és környéke), a Természetes Életmód Alapítvány (TEA, Agostyán) és Visnyeszéplak alkotják a Magyar Élőfalu Hálózatot (10. o.), amelyben ma körülbelül 500 fő él. Farkas Judit hangsúlyozza, hogy az ökofalvak proaktív közösségeknek tekinthetők, vagyis nem csak megfogalmazzák a társadalmi problémákat, hanem – mivel a lakói sok esetben magasan képzett szakemberek (köztük több agrármérnök, ökológus, környezetmérnök, biológus, botanikus, kertészmérnök, informatikus, közgazdász, meteorológus vagy pszichológus), – a gyakorlatban is képesek megvalósítani jobbító terveiket: kísérleteznek, példát kínálnak, erős küldetéstudattal, így távolról sem „utópikus menekülőknék”, hanem sokkal inkább a világ (!) „társadalmi-ökológiai rendszerébe mélyen beágyazott résztvevőinek tekintik magukat” (22. o.). Ez a kísérleti attitűd érthetővé teszi az ökofalvak sokféleségét is.

A kötet tanulmányai jól tükrözik azokat a preferenciákat, amelyek mentén az ökofalvak lakói megfogalmazzák saját magukat, szervezik életüket, létrehozzák életvilágukat. A kötet címadó tanulmánya arra a közös törekvésre utal, ami a legáltalánosabb definícióban is hangsúlyt kapott: *Leválni a köldökszinóról*. A tanulmány *A szabadság mint függés és függetlenség a magyar ökofalvakban* alcímet viseli. A szabadság-értelmezés kettősségének elemzése rávilágít arra, miként értelmezhető a függetlenség és a függés egyaránt a szabadság zálogaként: függetlenedés a károsnak ítélet főso-dorbeli gazdasági, társadalmi, etikai és környezeti trendektől, ugyanakkor a függés fontosságának hangsúlyozása a természettől, a közösségtől, az emberi kapcsolatoktól. Az *Egy tál frissen sült fánk*.

A közösség mítosza a magyarországi ökofalvakban című tanulmány az előbbi témát mélyíti tovább a vágyott közösség-kép felrajzolásával. A szerző a közösség, a hit és az ökológiai gondolkodás kapcsolatát három tanulmányban elemzi: a *Mindenek anyját éneklek, Gaiát, a szilárdat. Vallás, hit és spiritualitás a magyar ökofalvakban* című szövegben bemutatja, miként lehet vallásos kötelezettség a természetbarát gondolkodás és viselkedés, a természethit ökofalusi értelmezéseit tárja elénk a *Túl a puszta megértésén* című írás, a *Nem a testnek van lelke, hanem a léleknek van teste* című szöveg pedig a Krisna-hívők lélekképzete, természetfelfogása és ökológiai gondolkodása közötti kapcsolatokat vizsgálja. A kötet három utolsó írása szintén esettanulmány: az első a tér és a hely kérdését, a második az idő, a harmadik pedig a táplálkozás témakörét elemzi egy adott településre fókuszálva. Az első tanulmány, a *Hol van az a nagy kert, ami rám vár? – Térhasználat mint társadalomkritika egy magyar ökoközösségben* a címben jelzett módon társadalomkritikaként tekint az ökofalusi térhasználatra. Az időhasználat szintén társadalomkritikai attitűdöket hordoz. A *Kell hagyni időt* című tanulmány az időértelmezés és az időfelhasználás keretében elemzi az ökofalusi életmódot. Ennek kiindulópontja a fogyasztói társadalom felgyorsult időfelfogásának elutasítása, amelyet a vizionált ökológiai katasztrófa egyik okaként neveznek meg. Az elfogyasztott táplálék összetétele, minősége és tisztasága nem csak az ökofalvak lakói számára jelent problémát, ám az ökofalusi életforma létrehozásának és fenntartásának egyik kulcskérdése ez. Ennek értelmében a szerző a megtermelt és elfogyasztott élelmiszereket úgy értelmezi, mint egyfajta médiumot, amely szimbolikus úton is képes kifejezni készítői világképét és az elveket, amelyek mentén az életüket szervezik.

Farkas Judit könyve olyan témákat feszeget, amelyek sokféle tudományos és társadalmi diskurzusban felbukkannak, de míg az elméleti viták – az intézményes, bürokratikus korlátok miatt – nem képesek gyors válaszokra, a kísérleti mozgalmak gyakorlati példákat kínálnak. Ezek elemzése rávilágít a vidéki társadalom számtalan problémájára, s lehetővé teszi annak a rendszerszintű gondolkodásmódnak a megértését, amely bekapcsolja az ökofalvak megalkotásához vezető és a fenntartását szolgáló elvek rendszerét azokba a gazdasági-politikai folyamatokba, amelyek egyre markánsabban jelennek meg a politikai közbeszédben. Farkas Judit munkássága előtt a magyar ökofalvakkal kapcsolatban csak az önreprezentációs irodalom állt a rendelkezésünkre, illetve más tudományterületek szakmunkáit olvashattuk, de a társadalmi elemző irodalom hiányzott. Nagy könnyebbség tehát a téma iránt érdeklődők számára, hogy végre egybeszerkesztve olvashatjuk Farkas Judit hiánypótló elemzéseit a magyarországi ökofalvokról, illetve az általuk és rajtuk keresztül felvetett távolra mutató problémákról.

Peremhelyzetben I-III. Romológiai írások/In Marginal Position I-III. Writings from the Field of Romology. I. Bocsi Veronika szerk. Debrecen, 2015. 320 p.; II. Biczó Gábor-Bálint Péter szerk. 2017. 180 p.; III. Tóth Norbert szerk. 2018. 279 p. / Studia Cingarorum. I., IV., V./ Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Felnőttképzési Kar, Alkalmazott Narratológiai Műhely, Hajdúböszörmény.

Benedek Katalin

2015-ben a Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Felnőttképzési kara kétnyelvű – magyar-angol – romológiai sorozatot indított Studia Cingarorum címmel Biczó Gábor – Bálint Péter sorozatszerkesztésében. A *Peremhelyzetben* kötetein (I. 2015., II. 2017., III. 2018.) kötetein kívül 2015-ben megjelent még Lácay Magdolna szerkesztésében: *Az esélyteremtés missziója. Tanulmányok a roma közösségi kultúra hagyományairól és a tehetséggondozásról* című tanulmánykötete és Pálfi Sándor szerkesztésében *Roma gyermekek nevelése és segítése* is. Mindezen könyvekkel a kiadójuk célja az volt, hogy a romológiai kutatásokból egyre több eredményt tegyenek közzé, s megteremtsék bemuta-

tó fórumát a felgyülemlett tapasztalatok alkalmazásának is, nem utolsó sorban nemzetközi porondon is ismertté tegyék a hazai roma közösségi kultúra hagyományaiból készített vizsgálati eredményeket, együtt a tehetséggondozási elképzelésekkel.

Az első, 2015-ben megjelent kötet Bocsi Veronika szerkesztésében hét magyar nyelvű tanulmányt tartalmaz: a kortárs kihívásokra adott roma integrációs válaszokkal foglalkozva az alkalmazott kutatási stratégiák feletti elméleti-módszertani szemléjében (Biczó Gábor), a lakóhelyi szegregáció csökkentésére alkalmazott eljárásokkal (Kocsis Péter Csaba), a tartósan munkanélküli roma és nem roma háztartások megélhetési stratégiáit mutatva be etnikai dimenziójukban (Kotics József), Az izsnyétei Cigánytábor lakóinak világképén keresztül világította meg a lakói reménytelen helyzetét (Földvári Barbara – Dallos Csaba), egy városi cigány mikroközösség analizálása révén hozott napvilágra érvényes eredményeket az enklavizáció és az identitás magyarázatában (Tomori Ibolya), a lokalitásnak az interkulturális nevelés gyakorlatában játszott meghatározó szerepével foglalkozott egy következő vizsgálat (Szerepi Sándor) és zárásként került bemutatásra a roma szakkollégisták identitás és életút vizsgálata (Bocsi Veronika).

A 2017-ben Biczó Gábor és Bálint Péter szerkesztésében megjelent *Peremhelyzetben II.* nyolc tanulmányából két angol nyelvű és hat magyar írás a roma integráció kérdéseit újabb vetületekben mutatja be: a nemzetközi jog szempontjából (Csipkés Hajnalka-Szende), közép-európai áttekintésben (Biczó Gábor angol nyelvű cikkben), pedagógia metszetekben foglalkozva az asszimiláció, integráció, oktatás, foglalkoztatás, mintakövetés problematikájával (Rozgonyi Ibolya), a gyermekkori nevelési intézményekben dolgozó pedagógusok roma kultúrát érintő ismereteire fókuszálva (Szerepi Sándor), a roma fiatalok továbbtanulási perspektívájában (Pásztori Rita Gizella), s végül számba véve a romákkal való együttélés változatait is (Kotics József angol nyelvű dolgozatában). Ehhez két folklór vonatkozású, hermeneutikai kérdés-felvetésű tanulmány csatlakozik: a „folklór esemény” elméleti vizsgálata a folklórlista, az irodalomtudomány képviselője és a folklór hordozójának nézőpontjából (Bálint Péter), valamint esettanulmányként a halálképzetek a cigány népmesékben témájú munkában. (Nagy Gabriella Ágnes).

A 2018-ban Tóth Norbert szerkesztésében megjelent *Peremhelyzetben III.*, mely kötet a 2017-es, *Kihívás és/vagy esély. A romák integrációja* tematikájú nemzetközi konferencia változatos anyagából ad ízelítőt nyolc magyar és nyolc elhangzott előadás szerkesztett változatával.

A konferenciakötet interdiszciplináris megközelítésének előzményeként számos mű lenne említendő, itt most csak kettőt emelek ki: Csongor Anna és Bódi Zsuzsanna közreműködésével Kovalcsik Katalin által szerkesztett *Tanulmányok a cigányság társadalmi és kulturális helyzete köréből.* 2002. ELTE–IFA–OM kiadásában megjelentetett tanulmánykötetet, melynek célja volt megfelelő színvonalú, összegező jellegű tankönyvek híján megbízható ismereteket közölni a magyarországi legnagyobb nemzeti kisebbségről. Másodsorban pedig a magyarországi cigányok emberi és politikai jogait, intézményeit, kisebbségi, etnikai konfliktusait közzé tevő, Neményi Mária és Szalai Júlia által szerkesztett *Kisebbségek kisebbsége* című tanulmánykötetet, melyet az Új Mandátum Kiadó adott ki NKFP pályázati támogatással 2005-ben.

A jelen konferenciakötet bizonyos mértékben az előbbi folytatásának is tekinthető: immár nemzetközivé tágitott keretben foglalkozik a vizuális/orális (Benedek Katalin, Bálint Zsuzsa) és írott (Jenei Teréz, Drazenko Tomic-Vladimir Legac) cigány kultúra hagyományos és etnikus jellemzőivel (Ivanova Evgenia – Velcho Krustev), illetve az utóbbira építő intézményesülő munkanélküliségi, segélyezési, munkaerő piaci, oktatás- (Lehmann Miklós, Máté Dezső, Nagy Pál, Orsós Anna, Fónai Mihály-Hüse Lajos-Erzsébet Balogh-András Toldi), egészség-, szociálpolitikai (Dr. Anikó Vida,

Héderné Berta Edina) kérdések több szempontú magyar és nemzetközi (András L.Pap, Andrade Maria Jose) megközelítésű vizsgálatával.

A kötet valamennyi tanulmányában az a célkitűzés, hogy a hátrányos vagy halmozottan hátrányos helyzetű cigányság sikeres esélyteremtésének előmozdításában vegyenek részt, feltárva a nehézségekkel szembeni megküzdés lehetséges alternatíváit, valamint felhívják a figyelmet arra, hogy ehhez elengedhetetlenül szükséges a többségi társadalom tagjainak ráhangolása és ráhangolódása is. Az esélyteremtés egyaránt alapvető érdeke a kisebbségi és a többségi társadalomnak: egyrészt a (cigány) kisebbség kulturális értékeinek értő megőrzése és szerető művelése teszi képessé a saját kultúra identitás megtartó erejének hatékonyra válását, ugyanakkor a többségi társadalom befogadó-képessége függ az integrálódó népcsoport kultúrájának ismeretétől, így más oldalról az is rendkívül fontos, hogy a többségi társadalom ismerje és tisztelje a kisebbségi kultúrát, azaz tudatában legyen, a maga számára való értékeivel is.

Jakab Albert Zsolt – Vajda András (szerk.): A néprajzi örökség új kontextusai. Funkció, használat, értelmezés. (Kriza Könyvek, 43.) Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2018. 240 p.

Nagy Ákos

Az elmúlt években a Kriza Könyvek sorozatban rendre jelentek meg az értékfeltárás, értékhasználat, az érték és közösség viszonyát taglaló, illetve az archívumok létrehozását és használatát, azaz a hagyománykonstrukcióknak az őrzését, termelését és megjelenítését vizsgáló kötetek. A Kriza János Néprajzi Társaság a korábbi évek örökségkutatásait folytatva a néprajzi örökség, örökségesítés, örökséghasználat témakörében újabb tanulmánykötet adott ki, amely a 2017-ben megrendezett örökség-konferenciák válogatott anyagát tartalmazza. Ezek az írások a néprajzi örökség kérdése mentén veszik számba azokat a paradigmákat és társadalmi, kulturális, valamint mediális kontextusokat, melyek meghatározták a magyar néprajzi értékek gyűjtésének, őrzésének/tárolásának, értelmezésének és megjelenítésének, illetve használatának kereteit. A tizenkét szerző egyfelől az örökségképzés lokális és regionális eredményeire, az örökségesítés mechanizmusaira és szereplőire irányítja rá a figyelmet, másfelől a hagyomány fesztiválizációját, az örökség és ünnep viszonyát, az örökségalkotás mögöttes ideológiáit és szándékait elemzi vagy éppen az örökséghasználatot vizsgálja a kutató perspektívájából. Rámutatnak arra is, hogy hagyomány társadalmi hasznosításának kortárs törekvései közé tartoznak a lokalizálás, az etnikai közösséghez és/vagy adott tájhoz rendelés, ezek nyomán a kulturális örökség kérdésköre nemcsak a kutatókat, hanem a társadalmi szereplőket is foglalkoztatja.

Bevezető tanulmányukban Jakab Albert Zsolt és Vajda András az örökség fogalmát (annak szintjeit, szerkezeti felépítését, szintjeit, eszközeit és gyakorlatait) járják körbe. Bemutatják annak kontextusát, rámutatnak arra is, hogy a fogalmat miként gyarmatosítják és familiarizálják, milyen az örökség és a hagyomány, illetve a hagyományápolás kapcsolata. A tanulmány fontos részét képezi a politika szerepének elemzése, végül megismerhetjük az örökségesítéssel foglalkozó tematikus konferenciákat is.

Keszeg Vilmos a népi kultúra és az azt ért hatások történetét, illetve a hagyományként azonosított népi kultúra különböző funkcióit, kontextualizálásait, a népi kultúrával kapcsolatos magatartásokat ismerteti, illetve a mindezekre hatással levő diskurzusokat, intézményeket is elemzi. Meglátása szerint az örökségesítés Európa új eszmetörténeti korszaknyitásaként lehet értelmezni, és ebben a népi kultúra hagyományos elemeinek rekontextualizálódása érhető tetten.

Furu Árpád székelyföldi projektek bemutatását és rendszerezését vállalta fel, melyből kiderül, hogy az 1989 utáni székelyföldi népi építészeti felmérések milyen céllal, módszerekkel, szakmai-

sággal valósultak meg, illetve az is, hogy milyen fontosabb inventarizációs programok zajlottak a régióban. A szerző ugyanakkor értékeli az egyes programokat és azok hasznosulását is.

Gagyí József írásában a máréfalvi Kovács Piroska és a csíkfalvi Kilyén Domokos életútjának, munkásságának és hatásának bemutatásával a lokális és regionális kulturális konstrukciók termelődésére hívja fel a figyelmet, kiemeli a különböző politikai-adminisztratív kontextusok szerepét is, amelyek eltérő módon és eltérő eredményességgel mintázzák az örökségesítés nemzetiesítő tevékenységeit az adott székhelyföldi régiókban.

Szabó Á. Töbötöm két többnemzetiségű régió kulturális örökségét és örökségesítési folyamatait ismerteti, melyből kiderül, hogy az örökség menedzselése egyrészt az etnicitás, másrészt az anyagi erőforrások elérésének eszköze is. Rávilágít arra is, hogy miként szorítja ki a kulturális örökség a népi kultúra fogalmát, illetve miként kapcsolódik ehhez a politikai és gazdasági szféra, és ez milyen konfliktusokhoz vezet.

Tánczos Vilmos a csíksomlyói pünkösdszombati búcsú kulturális ökonómiájának változását mutatja be. Rámutat arra, hogy miként változott meg a tér-, idő- és rítushasználat, illetve milyen nem vallásos ideológiai jelentésekkel telítődött az esemény. Ugyanakkor a búcsúval kapcsolatos örökségesítési koncepciókat és diskurzusokat is elemzi, az olvasó elé tárva a búcsúval kapcsolatos, ma érvényben lévő örökség-fogalmakat és örökség-ideológiákat. Ezeket összefoglalva és szembeesítve egymással rávilágít a különböző intézmények kisajátítási érveire is.

Pozsony Ferenc tanulmányában a kenyérnek a szakrális életben és különböző néphagyományokban betöltött szerepéről értekezik, majd bemutatja, hogy ez a falusi környezetből kiemelt és újraalkotott (kitalált) hagyomány miként változott, vált etnicizálttá a modern polgári nemzetépítéstől napjainkig. Ugyanakkor rámutat arra, hogy ez a folyamat nem egyedi magyar jelenség, hanem más európai országban is jelen van, és nyilvános térben zajló tömeges szertartások, örökségesítési gyakorlatok, hatalmi legitimizációs stratégiák kapcsolódnak hozzá.

Vincenzo M. Spera egy olaszországi szőlőünnep történetét és a 19. századtól adatolt hagyományhasználati gyakorlatát ismerteti. Kiderül, hogy miként maradt fenn töretlenül a fasizmus idején általánosan bevezetett és elfogadtatott ünnep, és hogyan vált újraértelmezéseknek köszönhetően egyes helyeken borászati-gasztronómiai fesztivállá, illetve más helyeken miként kötötték azt össze a védőszentek ősszel esedékes ünnepével.

Szőcs Levente a Gyergyó-vidéki népviseletkutatásnak és a Tarisznyás Márton Múzeum 2006-os népviselet-alapkiállításának tapasztalatait foglalja össze. Kifejti, hogy milyen szerepet tölt be egy vidék, egy kisváros identitásának megalkotásában, bemutatásában a múzeum, mint örökségalkotó vállalkozás, illetve a népviselet összegyűjtése és kiállítása miként válik örökségesítési gyakorlattá.

Magyar Zoltán a magyar mondatakatalogizálás objektív feltételeit kutatja, arra kérdez rá, hogy mire van szükség egy reprezentatív történeti monda archívum, illetve egy reprezentatív katalógus (típus- és motívumindex) összeállításához. A magyar történelem és kultúrtörténeti örökség változatosága, és az ehhez kapcsolódó magyar mondaanyag rendkívüli gazdagsága szükségessé tesz egy ilyen tudományos vállalkozást a magyar folklorisztikában, amely nemzetközileg is jelentős és példamutató lehet.

Bakos Áron a néprajzi és antropológiai gyűjtések során a kutatók által írt terepnaplók, jegyzetek lehetséges felhasználási, újra- és továbbhasznosítási módjait vizsgálja. A szerző ennek kapcsán gyakorlati és etikai, illetve archiválási kérdéseket is feltesz.

A kötet olyan tanulmányokat tartalmaz, amelyek az örökség-fogalom és örökség-paradigma megközelítéseit, kutatói hagyományát és az örökségesítés társadalmi gyakorlatát értelmezik, azaz

egy új paradigmaváltást jeleznek. A kutatók mellett az örökségesítés szereplői (hivatalnokok, helyi önkéntesek, örökségvállalkozók), a pályázatok és támogatók, a kultúrahaszználók és kultúravásárlók, a múzeum-, kiállítás- és fesztiválszervezők egyaránt érdekeltek és implicáltak ebben a paradigmaváltásban, amelyhez a tanulmánykötet jó kiinduló- és támpont lehet.

Barabás László: Az otthonosság gyökerei. Népismereti írások, néprajzi tanulmányok. Budapest, Mentor Könyvek. 2015. 314 p.

Verebélyi Kincső

A szerző nevét évtizedek óta ismerik az erdélyi népszokások iránt érdeklődő kutatók. Elsősorban a farsang megannyi változatáról írt dolgozatai és tanulmányait tartalmazó gyűjteményes kötetek jutnak az eszünkbe nevének említésekor. *Az otthonosság gyökerei – Népismereti írások, néprajzi tanulmányok* című, 2015-ben megjelent kötet bizonyos értelemben folytatása is az előzőekben tőle megismert munkáknak, más értelemben pedig el is tér azoktól. Az egybegyűjtött írások többsége most is szokásokról szól. Ám, már a cím is érzékelteti, hogy a szokásosnál személyesebb lesz a szerző nézőpontja és hangvétele, hiszen oly jól ismeri a tájakat, az életkörülményeket, embereket, kiemelten a Sóvidéket. Érintettségét nem hallgatja el, nem is leplezi. Mégis meg tudja azt a távolságot is teremteni, ami minden tudományos vizsgálat egyik alapfeltétele.

A könyv alcímében feltüntetett '*népismereti írások*' megnevezés arra utal, hogy a falusi élet figyelmet keltő eseményeinek 1984 és 2007 között keletkezett leírásait közli a szerző, a '*néprajzi tanulmányok*' pedig arra, hogy ezek közül némelyeknél a tudományos megközelítést hangsúlyozza.

A Szülőföldön, Sóvidéken című fejezet Barabás László – *A kapuban* (7–11.) – bensőséges hangvételű bevezetésével kezdődik. Alig ismert témával indít azután, a Cserepeskőn használt sajtós jel-nyelv, *a füttyögtetés bemutatásával*: Füttyögtess, András! (12–14). Más sorra kerülő témák nem ennyire ismeretlenek a szakirodalomban – asszonyfarsangok, fonók, lakodalmak: *Asszonyszínház Alsósósfalván* (15–18.), Siklódi Jávorfá muzsika, hegedűkészítés (19–23.), Pálpataki lakodalom (24–26.).

A sóvidéki székely harisnyáról fejezet (51–65.) esetében is megállapíthatjuk, hogy nem egyszerű néprajzi leírásokról van szó, ismeretek közléséről, hanem az adott helyen és helyzetben élők – az adatközlők – véleményéről, szemléletéről is. *A Guzszzekér. Sóvidéki leányok cselédsorsa* (27–50.) című fejezet témája sem ismeretlen már, ám egyik legszebb példája Barabás László írásmódszerének: az adatgyűjtés eleven interjú formájában illeszkedik a szövegbe, amely személyes reflexiókkal és hiteles dokumentumokkal egészül ki.

A kötet második nagy egysége *Szomszédolás néprajzi tájakon* három terjedelmesebb írásban a néprajzi tájat meghatározó tényezőket kívánja az olvasóval megismertetni, példaként Murokország, Marosszék és a Mezőség esetére hivatkozva. A tájak megnevezése illetve néprajzi tájegységek, mikrotájak meghatározása már a múlt század harmincas éveitől foglalkoztatja nemcsak a néprajz, hanem az ún. kultúrföldrajz kutatóit is. Mérlegelhetjük azt, hogy egy szokáskutatónak a rendelkezésre álló, oly számottevő szakirodalom mellett érdemes-e még ilyen problémát felvetni. Úgy látjuk, Barabás László éppen a páratlan helyismerete alapján a közelmúlt élethelyzeteinek jellemzőit igyekszik megtalálni és azokkal a korábbi szerzők megállapításait kiegészíteni. A zöldségtermelő *Murokország* (Murokország *belső térképe*, (83–91.) területi körülhatárolásánál Lukafalva, Ilencfalva és néhány szomszédos település termelési szokásaira, piaci érdekeltségeire, illetve karácsonyfalva példáján a magyar – cigány együttélés tanulságaira támaszkodik. *Marosszék - Néprajzi táj és kulturális régió* (110–154.), valamint *A Mezőség néprajzi körvonalai és belső tagolódásának kérdései*

(155–164.) című tanulmányokban éppen arra mutat rá a szerző, mennyire változóak és számosak lehetnek a kutatók által figyelembe vett úgynevezett. *megkülönböztető jegyek* egy-egy meghatározott térség esetében.

Érdemes felhívni a figyelmet arra a természetes könnyedségre, ahogyan a szerző egy néprajzi jelenség, szokás időben zajló életét kibontja. Példának a *Királynékeresőben a Bucsín- tetőn innen és túl* (98–105.) című dolgozatot vettük. A *pünkösdi hesspávázás* variánsainak felsorakoztatása egy régi fényképpel kezdődik, azaz az emlékezéssel, amely az egykori gyűjtő Vikár Béla és a feldolgozó Bartók Béla említésével nemcsak időben, hanem a műveltség rétegeit illetően is tágítja a látókört. Ezzel egyszersmind a folklorizmus megjelenésére is utal, miközben az írás második része az 1987-ben történt állapotfelméréshez képest az 1999 -ig a helyszínen végbement változásokra és azt alakító körülményekre is kitér. Ugyanakkor szinte észrevétlenül tágul a konkrét távolság egy megnevezett falurésztől, Papszer, az egész faluig, Siklód, majd a környék Alsófalva, Parajd, Felsőfalva, Szováta településeikig.

A huszadik század utolsó harmadától kezdve sokan és sokszor vállalkoztak arra, hogy a paraszti élet- változását leírják. Barabás László munkásságának egyik jellemző sajátossága, hogy számos községben többször is járt, többször is gyűjtött, feljegyzett olykor egészen jelentéktelennek látszó dolgokat. Így éppen a változások dinamikáját tudta megfigyelni és rögzíteni. Még a rövidebb írásokban – *Pünkösdi virágzás a marosszéki Mezőségen* (106–109.) is a szokások időbeli alakulása, elhalása vagy felelevenítése úgy jelenik meg, mint az animációs filmek fázis-rajzai.

Az eddig említett módszerbeli sajátosságok érvényesülnek a kötet harmadik – *Népszokások életvilágában* – fejezetében is. Csak csodálni tudjuk, hogy annyi farsanggal foglalkozó esettanulmány után még mindig milyen kimeríthetetlen érdeklődéssel képes Barabás László egy-egy ilyen eseményben részt venni és arról tudósítani. *Farsangi életszínház Szászváradon és Pipén* (165–173.) című írás farsangi alakoskodóknak egy lakodalomban való megjelenésével foglalkozik, számba véve az egykori szász szokásokat, a kortárs unitárius magyarok körében még létező variáns és a cigány lakosság érdeklődését. Így sikerül egy nevezetes farsangi szokás mai aktualizálását – mint a hagyományörzés egyik sajátosság formáját-- megörökíteni. Hasonló állapotjelző szerepe van az *Egy székel betlehemes játék halála és feltámadása*, (255–268.) valamint az Állandó és változó a marosszéki húsvéti szokásokban (269–284.) című dolgozatoknak is. A farsang végének alakoskodó szokásai – *Három nap Maszkuravilág Ditróban* (174–180), a vénleány és vénlegény kicsúfolása – *Csutakhúzás a Nyáradmentén* (181–199.) és a periódus befejezése *Farsangtemetés a Sövidéken*. (200–230.) – mind hozzájárulnak ahhoz, hogy a szokások közelmúltban való átalakulásának majd egyszer megállapíthassuk a valóságnak megfelelő általános modelljét. Ennél a majdani összegezésnél nem felejtkezhetünk el a szokások életét befolyásoló vallási tényezőkről sem, amelyet szerzőnk nem is egy esetben – például a *Kalendáris szokások Siklódon* (231–254.) – hangsúlyozott.

A kötetet az *Elődök nyomában* három tanulmánya zárja le: *A költészet szentegyházában*). *Petőfi az erdélyi népi kultúrában* (287–293.), *A kalendáriumi népszokások kutatásának kezdetei Székelyföldön*. *A népszokás-kutató Kriza János*, (293–299.), *a farsangi dramatikus szokások, népi színházteknek kutatása a magyar folklórban*. (300–314.). Ezek a dolgozatok hasonlóan a jó tanulók kötelező penzumaihoz, hibátlanok, de az előző írásokhoz képest kevésbé érdekesek.

Barabás László e tanulmánygyűjteménye néprajzkutatói pályája egy állomásán adott számadásnak vehető. Láthatjuk a tematikus gazdagságot, az érzékeny megfigyelőkészséget, a falusi mikrovilágok megragadásában mutatkozó tehetséget. Mindez megnyilvánul a 'népismereti írásokban', csakúgy, mint a 'néprajzi tanulmányokban' amelyeket érték szempontjából az olvasó kevésbé tud

egymástól megkülönböztetni, mint a szerény szerző. Irodalomjegyzék, a könyv végén pedig 71 színes fénykép – sajnos számozatlanul – teszi teljessé a tanulmányok gyűjteményét.

Selmeczi Kovács Attila: Régi népelet. Néprajz egyetemi hallgatóknak 35. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen. 2017. 280 p.

Lukács László

Örömmel vettem kézbe az Ujváry Zoltán (1932–2018) professzor által 1989-ben indított sorozat, a *Néprajz egyetemi hallgatóknak* 35. számát, amely a 2008-ban megjelent 34. szám óta szünetelt. Előkészületben jelzi a következő, 36. kötetet, így remény van arra, hogy ez a tartalmas, nem csupán a néprajz szakos egyetemi hallgatók, hanem a már végzett etnográfusok, folkloristák és más érdeklődő olvasók számára is hasznos sorozat újraéled. Ha végigtekintek a sorozatban megjelent művek listáján, igazán sajnálom, hogy 1970–75 között voltam egyetemi hallgató, így számomra megkésve jelentek meg, hivatásomra készülve nem lehettek kútfőim. A mai néprajz szakos egyetemi hallgatók viszont ezt sajnálhatják, hogy ők már a tanulmányozni, kutatni kívánt magyar népi kultúra átalakulása, felbomlása, sok esetben tudatos meggyengítése után születtek, így nem nevelődhetek bele, nem ismerhették meg első kézből, ami számunkra, a második világháborút követő fél évtizedben születettek számára még megadatott.

Selmeczi Kovács Attila könyve a Cser Kiadónál 2009-ben megjelent *Elfeledett magyar mesterségek és népelet* című, szépen illusztrált, nagyobb kötet tankönyvként szolgáló változata. A szerző abban a szerencsés helyzetben volt, hogy témájához nem csupán a terepen gyűjthette az adatokat, hanem korábbi és későbbi munkahelye, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum és a budapesti Néprajzi Múzeum gazdag gyűjteményeiben, adattárában, fotótárában is. Ugyanakkor diákként még testközből tapasztalhatta a magyar népi műveltséget, annak működését, átalakulását. Bevezetésében hangsúlyozza: nem idealizálni szeretné a régmúltat, csupán ízelítőt adni az egykori emberek küzdelmes, de a maguk számára fontos és megbecsült munkájáról, nehéz és küzdelmes életéről. Így vall könyvéről: „Ezzel a könyvvel nem egy monografikus néprajzi munkát szeretnék közreadni az érdeklődő tanulóifjúság és a nagyközönség számára, hanem sajátos szemelvényt, néprajzi mozaikot, amely nem a teljesség igényével próbál betekintést adni a mára szinte teljesen feledésbe merült egykori életformába, felidézni a hajdani sokféle sajátos népi foglalatosságot. A tematikát maga az élet alakította: a kereken négy évtizedes néprajzkutatói munkálkodás során írt kisebb cikkek, rádióelőadások, gyerekeknek szóló témafeldolgozások, népszerűsítő írások teszik ki a kötet túlnyomó részét. Az összeállításban igyekeztem az időrendiséget és egyben a néprajztudomány által alkalmazott tematikai sorrendet érvényesíteni.” (10. old.) Ennek megfelelően alakultak a könyv fejezetei: 1. Pákászat, halászat, vadászat. 2. Rideg állattartás, szilaj pásztorok. 3. A búzától a kenyérig, jámbor földművelők. 4. Egykori mesterségek és foglalkozások. 5. Mindennapi életképek. 6. Régimódi társasélet.

A könyvet megpróbáltam nem céhbéli tudósként, hanem egyszerű érdeklődőként, vagy a tanulmányai kezdeténél tartó egyetemi hallgatóként olvasni, ám ez nem sikerült. Ahogy előkerültek azok a témák, amelyekkel magam is foglalkoztam, előbújt belőlem az etnográfus. Selmeczi Kovács Attila írja, hogy a szilaj pásztorok a rideg nyájakban tartott régi magyar tájfajta tereléséhez még nem a juhászkapót, hanem az ólmos fejű nehéz botot használták. Megemlítem, hogy a 17. századig a német juhászok vastag, erős bunkósbottal védték a nyáját a farkasok ellen. A farkasveszély csökkenésével, elmúltával a 17. századtól az erős bunkósbotok helyébe a juhászok kezébe más, könnyebb terelőeszközök kerültek, ilyen a juhászlapátka. A faluközösség öngazdálkodásának „népi” tisztségviselőivel,

a korombíróval, a borbíróval, malombíróval, székbíróval, vásárbíróval korábban magam is foglalkoztam. Most örömmel értesültem Selmeczi Kovács Attila könyvéből, hogy Erdélyben *sóvágóbíró* is volt: „A sóvágók a sófejtés mellett a só felkutatását, a bánya karbantartását, vízvédelmét, új aknák kiépítését, de a szükséges munkaeszközök és felszerelések elkészítését is maguk végezték... A *sóvágóbíró*, aki *kapitány* néven is említene a 15–16. századi iratok, mindezen munkákban irányítóként vett részt.” (109. old.) Mezőföldi kutatásaim során egykori uradalmi cselédektől gyakran hallottam a *tinótanogatósról*, most Selmeczi Kovács Attila könyvében olvashattam róla: „A járomba szoktatás elterjedt módja az volt, hogy a jármos ökörrel fogták egy párba a növendéket, amíg beletanult a járomba... Csak négyéves korukban tanították be a tinókat. A megrakott szekér rúdjához hátul a két tinót fogták be, eléjük pedig egy pár ökröt a tézslára, húzták az ökrök a tinókkal együtt a szekeret, az ember nem sajnálta a tinóktól az ostort. A tinók hátra, rúdra, mindenfelé akartak menni, de muszáj volt menniük a 8-9 mázsás ökrök után. A szekér meg volt rakva trágyával, az ökrök a tinókkal együtt húzták a szekeret. Így hamar beleszoktak az igába.” (209. old.)

Zárszavában Selmeczi Kovács Attila felteszi a kérdést, hogy mit tanulhatunk a régmúlt idők mesélőitől, mivel gyarapíthatja ismereteinket az elfeledet népélet? Válasza kiemeli könyve jelentőségét: „A lelkiileg mindinkább kiüresedő napjainkban egyre nagyobb szükségünk van a jó példákra, az egészséges értékrend helyreállítására. Ehhez pedig csak az előttünk járó sok-sok generáció által felhalmozott tudás megismerése és annak megbecsülése segíthet hozzá. Azoknak az örök emberi értékeknek a követése, melyek minden időben az egyénnek önbecsülést, a családnak biztonságot, a helyi közösségnek összetartozást, a társadalomnak kiegyensúlyozottságot, a nemzetnek egészséges életet biztosít. A rég letűnt világ, amit ez a könyv megidézik, a tárgyismeret bővítésén túl hozzájárulhat az életszemlélet formálásához, múltunk értékeinek megbecsüléséhez, mely nélkül tartalmatlan a jelen, és reménytelen a jövő.” (249–250. old.)

S. Lackovits Emőke – Egervári Márta: „Isten Dicsőségéhez való buzgóságából az Úri Szent Asztalhoz való készülétül ajándékozta...” Liturgikus textíliák a Dunántúlról és a Kisalföldről. Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei. Veszprém, 2018. 331 p.

P. Szalay Emőke

Az úrihímzés a 17–18. században általánosan elterjedt volt. A lakásdíszítő textíliákra, férfi és női viseletdarabokra ezeket a mintákat hímezték az arisztokrata udvarokban, a mezővárosi polgárok környezetében ugyanúgy, mint kis falvakban. Anyaguk mulandóságából következően kevés maradt fenn az utókorra, ezért a református templomokban őrzött úrasztali terítőknél, abroszoknak a jelentősége számszerűségükben is kiemelkedő.

A református egyházművészet napjainkra legismertebb területe a 17–18. században virágzó úrihímzéssel készült templomi textíliák. Palotay Gertrúd munkássága után Takács Béla tollából jelent meg az úrasztali terítőkről áttekintés. V. Ember Mária a Nemzeti Múzeum, László Emőke az Iparművészeti Múzeum hímzésanyagát közölte, az asztalnemük között templomi terítők is találhatók. Felhősné Csiszár Sarolta a kárpátaljai úrihímzésekkel foglalkozott, magam a Tiszántúli Református Egyházkerület úrihímzéseit ismerttettem.

Az egyházi gyűjtemények anyagának reprezentatív albumokban történő kiadását Pocsainé Eperjesi Eszter és Rádainé Bodnár Katalin indította el, aki a Tiszáninnen Református Egyházkerületből a Sárospataki Múzeumba került emléanyagot dolgozza fel tematikus sorrendben mintakönyvvel kiegészítve.

Ehhez a sorozathoz kapcsolódik Lackovits Emőke és Egervári Márta könyve, amelyben egy újabb terület, a Dunántúl református emlékanyagának válogatott darabjait mutatják be. Lackovits Emőke munkásságában már vannak előzményei az őrásztali terítők kutatásának, több tanulmánya jelent meg ebben a témában. A könyv első tudományos bemutató részében Lackovits Emőke a terítők időbeli és térbeli elhelyezését határozza meg a történeti helyzet bemutatásával, majd az ajándékozókról szól részletesen. Külön fejezetben sorakoztatja fel a terítőkön megjelenő feliratokat. A mintakincs részletezésében az úrvacsorai terítőkön megjelenő virágok, a Szentföld jellegzetes növényeinek ismertetése után felidézi az eszményi kert, az Éden utáni vágyódást, utal a kolostori kertek és a reneszánsz kertművészet 20. századig feltételezhető hatására

Lackovits Emőke és Egervári Márta közös fejezetben szól a hímzések technikai jellemzőiről. Egervári Márta külön bemutatja az öltéstechnikákat, valamint tanácsokat fogalmaz meg a terítők tárolásával kapcsolatban. A kötet nagyobb részét 100 terítő részletes, muzeológiai leírása képezi.

Az eddigi református templomi textiliákkal foglalkozó munkákkal szemben, amelyek Takács Béla és Palotay Gertrúd egy-egy tanulmányát kivéve úríhímzéses textiliákról szólnak, itt az úríhímzéses terítők után a közölt anyag egyharmadát a 17–18. századi különböző selymek, brokátok teszik ki, de helyet kap a szövött vászon is, érzékeltetve, hogy anyagféleség tekintetében is milyen gazdag a református egyház. További érdeme a kötetnek, hogy a terítők egyharmada a 19. századból származik.

Az utolsó részben a Dunántúli Református Gyűjtemény egy különleges csoportjáról, a kultikus használatú halottas lepedőkről szól Lackovits Emőke.

A kiadvány második kötete 75 hímzés mintalapot tartalmaz Egervári Márta részletes útmutatójával.

A szerzőpáros igen szép, reprezentatív kiadványa a magyar úríhímzésekre vonatkozó ismereteket gazdagítja. Az úríhímzés iránt napjainkban fokozott érdeklődés nyilvánul meg. Remélhetőleg tovább lelkesíti az újjáélesztésére törekvő örvendetes szándékot, amelynek 2017 – a reformáció 500. és a magyar református egyház 450 éves évfordulója nagy lendületet adott.

Gecse Annabella: Fehérhímzéses textilek a Damjanich János Múzeum néprajzi gyűjteményéből.

A Damjanich János Múzeum tárgykatalógusai 1. Szolnok, Damjanich János Múzeum, 2018. 208 p.

Labancz Borbála

A szolnoki Damjanich János Múzeum 2018 szeptemberében nyitotta meg új időszak kiállítását „Szép menyecskék varrták fejeér patyolatból” – A magyarországi fehérhímzések típusai címmel.

A kiállítás előkészítésével párhuzamosan megkezdődött egy tárgykatalógus összeállítása is Gecse Annabella gondos előmunkálatainak köszönhetően.

A muzeológiában nagy múltú gyakorlat a tárgykatalógusok kiadása. Többek között a Néprajzi Múzeum mondhat magáénak egy sorozatot, amelynek darabjai tárgytípusonként mutatnak be gyűjteményi egységeket, ám a műfaj más múzeumoknak is jellemző kiadványa. A kiadványtípus időtállósága talán azzal magyarázható, hogy változatlanul betölti a szerepet, amely mind a szakemberek, mind az érdeklődők számára hasznossá teszi: muzeológusok számára lehetővé teszi a tájékozódást, áttekintést, egy-egy tárgytípus elterjedését, történetét illetően, múzeumlátogatók számára pedig segíti az elmélyülést egy-egy kiállításban, gyűjteményben.

Gyűjtemény- és múzeumtörténeti okok magyarázzák azt, hogy a Damjanich János Múzeum mostanra készülhetett el egy sorozatindító kötetel. Bevezetője a gyűjtemény alapjellemezőit és a feldolgozott anyag közlési elveit ismerteti: elhelyezi a tárgyakat térben és időben, társadalmi réteghez köti azokat. Kiderül belőle, hogy a gyűjtemény darabjai a 19. század végétől a 20. század közepéig

tartó időszakban készültek és Jász-Nagykun-Szolnok megye valamennyi kistáját képviselik, bár változó arányban. Tájékoztatja az olvasót, milyen szempontok alapján mutatja be az adott műtárgyat, ejt néhány szót az anyagokról, hímzéstechnikákról. A Bevezetést követi egy kisebb előtanulmány a *Fehérhímzés készítéséhez használt anyagok és eszközök* címmel. Elsőként a kiállításban látható tárgyak anyagáról, mint alapanyagokról ejt néhány szót. Kiemeli, röviden bemutatja, és jellemző tárgyhoz kapcsolja a lepedővásznat, a gyolcsot, a sifont, az angint és a damasztot. Ezt követően a fehérhímzés készítésének eszközeiről tájékozódhat a katalógus olvasója. A türől, az ollóról, a hímzőrámáról és a drukkolófáról kap az érdeklődő részletes képet, megismerheti technikai, formai változásuk állomásait. Hasonló információkat talál az olvasó az olykor hímzésre is használt varrógép történetéről is.

A szöveg harmadik és egyben legnagyobb része a fehérhímzés-típusokat mutatja be. Kezdetben a két fő csoporttal, a Szálszámolás alapján készült hímzésekkel (toledó, vagdalás, varrott rece, szálszorítás stb.) majd az Előrajzolás után készült típusokkal (laposöltés, láncöltés, madeira, riseilő stb.) ismerkedhetünk meg. Mindkét csoportnál részletesen kiderül, milyen eljárások, egymásra épülő részletek szükségesek az adott típus kivitelezéséhez. Ennek az egységnek talán legfontosabb adaléka az, hogy az ismertett technikákra a bemutatott tárgyak közül hoz példákat. Az utolsó előtti rész, amely a „*Fehérhímzés a népművészet és a tananyag határán*” címet viseli, a következő módon definiálja a fehérhímzést: „...vékony anyagra fehér hímzőfonallal különféle öltésekkel készített szabadrajzú hímzések ...” (12. oldal). Ezt követően fejt ki a szerző, melyik iskolatípusban hogyan, milyen szándékkal, milyen tanmenet keretében kezdődött meg az oktatása.

A tanulmány végén az elterjedésről tájékozódhatunk, valamint megismerkedhetünk egy 20. századi tiszazugi, csépai 70 kataszteri holdas nagygazda lányának a kelengyéjével. A katalógus pontosan megmutatja, melyek a kelengye fehérhímzéssel készített darabjai. Az utolsó bekezdésben a fehérhímzés szerepét fogalmazza meg az író, miszerint jelen volt az élet nagy fordulópontjain, a nők alaptudásának része volt.

A katalógus második, terjedelmének háromnegyedét kitevő része a gyűjtemény tárgyait mutatja be: leltárkönyvi adatokkal, pontos, részletekbe belemenő leírással és tárgyfotókkal. A tárgyak csoportokba osztva sorakoznak egymás után, az áttekinthetőség érdekében mindegyik külön oldalt kapott. A különböző darabokon található monogramot és a jellegzetes mintaelemeket külön részletfotó emeli ki - az egész tárgyat bemutató kép mellett. A kiállítás rendezőjének és a katalógus megálmodójának stílusát és szakmaiságát dicséri a bordó háttér, amely háttérszínén a minták és technikák leginkább érvényesülnek. (A fehér és a bordó szín kombinálása az egész katalógus és a kiállítás alapjellemezője.)

A katalógust először az említett kiállítás megnyitóján vehették kezükbe az érdeklődők. Annak értelmezését is nagyban segíti, ugyanis a 200 darabos gyűjteményi egység nem minden darabja látható teljességében (például a szekrénybe hajtogatott darabok kevésbé). Ám ha a látogató a katalógust kézbe veszi, az igényes fotósnek – Simon Ferencnek – és a kiállítás megálmodójának köszönhetően a gyűjtemény valamennyi tárgya láthatóvá válik számára. A kiadvány ezzel azt is biztosítja, hogy a fehérhímzés – gyűjtemény a kiállítás lebontása után is a köztudatban marad.

Nagy Janka Teodóra (szerk.): Kultúra- és tudományköziség a jogi néprajz és a jogi kultúrtörténet metszetében. A VIII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Pécs, 2016. augusztus 22-27.) Jogi néprajz, jogi kultúrtörténet szimpózium előadásai. A Pécsi Tudományegyetem Kultúratudományi, Pedagógusképző és Vidékfejlesztési Karának kiadása. (Jogi kultúrtörténeti, jogi néprajzi kiskönyvtár 4.), Szekszárd, 2018. 215 p.

Bárh János

A 2016. évi pécsi Hungarológiai Kongresszus tanulmányra formált 13 jogi néprajzi és jogi kultúrtörténeti előadása olvasható abban a halványkék kötetben, amely a Szekszárdon székelő Tárkány Szűcs Ernő Jogi Kultúrtörténeti és Jogi Néprajzi Kutatócsoport Nagy Janka Teodóra által gondozott könyvsorozatát növeli. A tanulmányok a szerzőjük vezetékeve alapján ABC -rendben sorakoznak a kötetben. Ezt a sorrendet követem a recenzióban is.

Bánkiné Molnár Erzsébet a jászkun szabadságról értekezve hangsúlyozza, hogy a jászkun-sági társadalmi önszerveződés alapját, kovásztát mindig a jászkun szabadság jelentette. A két Kunságban és a Jászságban a helyi igazgatás, valamint a jogszolgáltatás terén mindig nagy szerep jutott a jogszokásoknak.

Bárh János *Kölcsönzés, adósság, kamat* címmel a 19. századi jankováci jobbágyok egymás közötti pénzkölcsönzéseiről ír, különös tekintettel az olyan esetekre, amikor a kölcsönző nem pénzbeli, hanem „dologi” kamatot, például termőföld rendelkezésre bocsátását, ledolgozást kért pénzéért.

Bódiné Beliznai Kinga miután ismerteti a hajdani főispáni beiktatások ceremóniáit, pompáját, foglalkozik az 1905-ös esztendő „nemzeti ellenállásának” beiktatásokat akadályozó anomáliáival. Bemutatja Pallavicini Alfonz esetét, aki Sátoraljajúhelyen akart főispán lenni, de próbálkozásai kudarcával 1906-ban távozni kényszerült ingatag székéből.

Gelencsér József a megkapó *Macskazene, fáklyászene, szerenád...* címen a közösségi büntetéseseket és elismeréseket vizsgálja. A macskazenét, vagyis a hangos és disszonáns éjszakai alszerenádöt jellegzetes közvélemény-büntetésként tárgyalja.

Herger Csabáné pécsi polgárok végrendeleteit elemzi a 19. század közepéről. Elsősorban az oszt-rák polgári törvénykönyv hatását kutatja a jelzett dokumentumokban.

Homoki-Nagy Mária a szentesi Dóczi parasztfamilia három egymást követő családfőjének végrendeleteit vizsgálja. Ezáltal követni tudja bizonyos vagyon-elemek útját a század végétől a reformkor tájáig. A tanulságok sorából kiemelkedik a szerzőnek az a megállapítása, hogy a végrendelezők a kor szokásjogi normáitól eltérve legidősebb fiúkra hagyták jobbágygazdaságuk gerincét. A három végrendeletből leszűrhető következtetéseket színezi egy 1822. évi osztályos egyezség elemzése.

Horváth József az árvaszéki iratok tanulmányozásának eredményeiből ad ízelítőt. Bemutatja, hogy a győri Ilos István árváinak taníttatására, vallásos nevelésére, gyógyíttatására milyen kiadásokat tett a 18. századi árvapénztár.

Kajtár István a hegyközségekre vonatkozó törvényeket és rendeleteket tekinti át. Megállapítja, hogy 1929 után a helyi hegyközségi szabályzatok egységesültek, elvesztették korábbi egyéni arculatukat.

Kováts István az úgynevezett jogrégészet és a vesztőhely-régészet fogalmát taglalja, majd pellen-gérekre, szégyenoszlopokra, akasztófákra vonatkozó adatokat mutat be Európából és Magyarországról.

Mezey Barna nagyívű történeti áttekintést ad a normasértők közösségi büntetésének végrehajtó-ról, a közösségi kényszer érvényesüléséről.

Nagy Janka Teodóra beszámol a jogi néprajzi és jogi kultúrtörténeti kutatások ezredforduló-táji megélénküléséről, a Tárkány Szűcs Ernő... Kutatócsoport tevékenységéről és az éppen lezárult OTKA-kutatás eredményeiről, a Digitális Adattár létrehozásáról.

Varga István dombovári példák alapján azt vizsgálja, hogy a két világháború közötti időkben a törvénytelen gyermekek tartási pereiben milyen stratégiákat alkalmaztak a felperes nők és az alperes férfiak.

Völgyesi Levente irodalom alapján a valláserkölc és a jog határterületeit tekinti át. Talán hasznosabb lett volna nagyobb hálóval meríteni! Az utóbbi évek kutatásai ugyanis azt a gyanút ébresztik, hogy óvatosabban kell bánni a szakirodalom néhány beidegződött sztereotípiájával, így például az egyházfegyelmelés és konkrétan az eklézsiakövetés protestáns vallásokhoz kötésével.

A kötetet tudománytörténeti értékű fényképek zárják a jogi néprajzi, jogi kultúrtörténeti szimpózium résztvevőiről, előadóiról.

Barna Gábor – Gyöngyössy Orsolya szerk.: Különvonaton. A vasút szerepe a vallási életben és a turizmusban. Barna Gábor szerk: A vallási kultúrakutatás könyvei 31., Mód László – Simon András szerk.: Táj és népi kultúra 13. SZTE BTK Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék – MTA SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport, Szeged. 2017. 124 p.

Apjok Vivien

„A vasúti tömegközlekedés 19. század közepi elterjedése számos tekintetben átalakította az emberek mozgását. [...] A vasút befolyásolta és átalakította a mindennapi életet is.” – olvashatjuk Barna Gábor előszavában. Ezek a változások hatással voltak nemcsak a kereskedelemre, iskoláztatásra, de a vallási és kulturális szokásokra is – így jelentek meg a különvonatok. Az ún. kiránduló- és zárandokvonatok nagy tömegeket a korábbi időtartam töredéke alatt juttattak el a felkeresni kívánt úticélig – legyen az fürdőhely, kulturális központ vagy éppen kegyhely.

A kötet két konferencia előadásainak tanulmányra átdolgozott írásait tartalmazza. A nyolc tanulmány két fejezetben csoportosul: az első a Kiránduló és zárandokvonatok, a második pedig A vasút gazdaságszervező szerepe Szeged környékén – utóbbi szorosan kapcsolódik a 2014-es emlékkonferenciához, melyet a SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék az akkor 20 éves Vasúttörténeti Alapítvánnyal, valamint a megalapításának 125. évfordulóját ünneplő Szegedi Vasúti Igazgatósággal közösen szervezett.

A képekkel gazdagon illusztrált kötet első tanulmánya Frisnyák Zsuzsa tollából a roppant izgalmas *Kéjutazók és zárandokvonatok* címet viseli. Az alcímből kiderül, hogy a 19. századi vasúthasználat kultúrájáról és szokásairól olvashatunk majd. A tanulmány a 19. század második felének hazai, szabadidős utazási szokásait és tipikus jellemzőit foglalja össze; olyan források segítségével kísérli meg rekonstruálni, mint az egyedi élettéményeket rögzítő útleírások, úti beszámolók odavetett félmondatai, háromsoros újsághírek, vizuális anyagok (például karikatúrák). Az írásból kiderül, kik azok a kéjutazók, mi a különbség a kéjvonatok és különvonatok között, illetve, hogy a megjelölt korszak vonatosszárandokutazásai mennyire voltak elterjedtek.

A második tanulmányban Majdán János az Ezredévi Országos Kiállítás (1896) alapján ír a vidéki lakosság vasúti utazásáról a Székesfővárosba. A cikk azt a jelenséget járja körül, amelynek keretében a saját településüket nem vagy ritkán elhagyó falusi lakosság a vasúti tömegközlekedés segítségével, számukra nagyon szokatlan módon (és csak hosszabb meggyőzést követően) utazott a kiállításra. Ennek a komfortzónából történő kilépésnek átfogó, de egyszerre mikroszintű mozzanatait, valamint a vasút katalizátor-szerepét mutatja be cikkében a szerző.

A kötet egyik szerkesztője, Barna Gábor jegyzi a harmadik tanulmányt. A *Zárandokvonatok* címet viselő írás a Mariazellbe, Rómába és Lourdes-ba vezetett vonatos zárandoklatokat mutatja be

a 19–20. század fordulóján. A rövid történeti áttekintést követően a technikai fejlődés forradalmi hatásaira tér át a szerző: ebből kiderül, hogy a vasút szinte egyik napról a másikra kiterjesztette a zárandoklatok földrajzi határait, melyek egyre inkább magukra öltötték a tömegturizmus jellemzőit is. Ez a zárandoklatok jellegében is változást idézett elő, immáron a kirándulás igénye is befolyásolta az útra kelést.

Glässer Norbert az orthodox zárandoklatokról, az utazás izraelita gyakorlatáról írt a kötet negyedik tanulmányában. A szerző cikkében rávilágít, hogy a magyarországi orthodox zsidóság a modernitás tendenciáit fenntartással fogadta, s ez, valamint az utazók speciális igényei (például kóser táplálkozás) kihatott a vasúttal való kapcsolatra is. A zsidóság számára az utazás a vasút megjelenése előtt is egyszerre volt vallási és kereskedelmi célú, megjelenése „egy közösségi horizontokat átlépő új tárlálmány”, mely az utazás vallási feltételeit (s ezzel a kulturális gyakorlatot) is folyamatosan alakította.

A kötet ötödik cikke az Északnyugat-Dunántúlra kalauzolja az olvasót. Szerzője, Horváth Csaba Sándor, a térség helyiérdekű vasútjainak kereskedelmi és turisztikai funkcióit mutatja be írásában, miközben rámutat, hogy a vasút társadalmi és gazdasági hatásainak kutatásával Magyarországon kevesen foglalkoznak, melynek oka részben az újszerű források meglétének hiánya. A tanulmány a Sopron-pozsonyi, a Fertővidéki és a Sopron-kőszegi HÉV-ek vizsgálatára vállalkozott; a három lokális vasút rövid történetének bemutatása után az említett útvonalak végponti és elágazó településeit veszi górcső alá, amelyek vásároknak és búcsúknak adtak helyet. Az írás rávilágít, hogy a 19. század végén megjelenő helyiérdekű vasutak (a főútvonalak mellett) lényeges szerepet játszottak abban, hogy az északnyugat-dunántúli térségben sűrűn helyezkedtek el a vásáros és búcsúhelyek, de kölcsönös kapcsolatot figyelhetünk meg a polgári iskolák és a HÉV között is. A leírtak vizualizálását a tanulmány végén található térképek segítik.

A kötet hatodik, egyben az első fejezet utolsó cikkét Varga Gábor jegyzi, földrajzilag pedig kapcsolódik Horváth Csaba Sándor írásához. A szerző a vasúti vendéglátás és idegenforgalom témakörét ismerteti a GYSEV-nél (Győr-Sopron-Ebenfurti Vasút) a 20. század utolsó harmadában. Az utasellátás ebben az esetben azonban nem a hagyományos „büfékocsik”-ra vagy étkezőkocsikra utal; a tanulmány a korszakban népszerű egynapos nosztalgiautakat, és az ezekhez kötődő tevékenységeket mutatja be, melyben kiemelt szerepet kap a „resti” mint a vendéglátás tere. A szerző a kutatás nehézségeinek (ti. a vállalat akkor is, és ma is két országon – Ausztria és Magyarország – ível át) rövid ismertetése után bemutatja a GYSEV történetét a második világháború után, rátér a vállalati háttérre (ügymenetek, adminisztráció, stratégia), majd következnek a címben is megjelölt vasúti vendéglátás és idegenforgalom témakörei. Varga Gábor a nosztalgiajáratokkal zárja a tanulmányt. Az összegzésben rámutat, hogy a nosztalgiautak korszakának végét a magyarországi rendszerváltozás (s vele a határnyitás) jelentette, s e folyamat 1993-ban zárult.

A kötet második fejezete két tanulmányt foglal magában, s mindkettő a vasút Szeged környéki gazdaságszervező tevékenységével foglalkozik. Mód László Csongrád megyei példákat hoz a vasútnak a dél-alföldi homoki szőlő- és bortermelésre gyakorolt hatásairól. A történeti előzmények között rámutat arra a párhuzamra, hogy a 19. század előtti idők borkereskedelmében azok a szőlő- és bortermelő térségek töltötték be domináns szerepet, amelyek folyók vagy tengerek mentén feküdtek – tehát a lokális gazdaságot nagyban befolyásolták a közlekedés (és ezzel az áruszállítás) lehetőségei. A vasút megjelenése Európában így átírta a korábban érvényes árucseré-folyamatokat: bizonyos termékek elterjedése tágabb földrajzi spektrumon vált lehetővé, míg egyes – az árucserében korábban részt nem vevő – települések is bekapcsolódtak a kereskedelembe. A szerző kiemeli a Horgos-királyhalmai mikrokörzetet, melynek kialakulását az 1890-es években az Osztrák-Magyar Monarchia vasúthálózata segítette elő.

A tanulmánykötet utolsó írásában Szikszai Anita a keskeny nyomközű kisvasút és a Szeged környékiek életmódja közötti kölcsönhatást mutatja be a kezdetektől (19. század vége) a megszűnésig (1968). A kisvasút célja Szeged összekapcsolása volt a városhoz tartozó nagy kiterjedésű területen élő tanyai lakossággal, s ezzel igyekeztek közlekedési gondjaikon segíteni. A vasútvonal megépülésének egyik áldásos hatása az állomással vagy megállóval rendelkező települések fellendülése – így alakult ki például Alsókőzpontból Mórahalom. A tanulmány végén a szerző kitér a kisvasút emlékezetére is: 2008-ban jegyezték be az az egyesületet, amely a történeti és technikai emlékeket kutatni és bemutatni kívánja.

A *Különvonaton* című tanulmánykötet sokrétűen mutatja be a vasút társadalmi és gazdasági hatásait (több korszakból hozva példákat), kiemelve a vallási élet és turizmus szegmenseit. A kötetet több szempontból is érdemes kézbe venni: egyrészt rövid, olvasmányos írásain keresztül könnyen kaphatunk képet egy mindannyiunk által használt tömegközlekedési intézmény talán eddig ismeretlen, érdekes oldalairól; másrészt betekintést nyerhetünk egy Magyarországon kevésbé kutatott terület eredményeibe.

Formai követelmények szerzőink számára

1. A kézirat terjedelme ne haladja meg a 40 000 leütést.
2. A kéziratot .rtf (rich text format) vagy .doc (Microsoft Word) formátumban, e-mailben vagy CD-n, valamint kinyomtatott formában kérjük a szerkesztőhöz eljuttatni. A tanulmány szövegéhez 1200–2000 karakternyi magyar, vagy angol és magyar nyelvű tartalmi kivonatot kérünk csatolni.
3. Könyvismertetés maximális terjedelme: 3000–4000 n.
4. A szövegközi kiemelésekhez *dőlt* (italic) betűt használjanak.
5. A hivatkozásokat lábjegyzetek formájában kérjük megadni, ne használjanak szövegközi jegyzeteket! A lábjegyzet formája: Vezetéknév Évszám: Oldalszám.
Pl. Balassa 1973: 59.
6. A tanulmányokhoz mellékelte ábrák, rajzok, fotók elkészítésénél vegyék figyelembe, hogy azok fekete-fehérben kerülnek a kötetbe. A fénykép rövidebb oldala maximum 9 cm legyen. A képek hátoldalán tüntessék fel azok sorszámát, valamint talpas nyíllal a helyes orientációt. A digitális képeket legalább 300 DPI felbontásban kérjük, tömörítetlen .TIFF, esetleg .JPG formátumban. Külön mellékeljenek képjegyzéket a sorszám, a pontos szövegközi hely, valamint a képaláírás feltüntetésével. A képaláírásban kérjük megadni a fotós (vagy rajzoló) nevét, és a fényképfelvétel helyét és idejét is. A kéziratokhoz mellékelte képek közlési jogának rendezése a publikáló szerző feladata.
7. A tanulmányhoz kérjük csatolni a szerző nevét, munkahelyének megnevezését, tudományos fokozatát, valamint – ha van – e-mail címét. Lehetőség szerint kérjük közölni a szerző azon telefonszámát is, ahol a szerkesztő elérheti.
8. Az irodalomjegyzék a tanulmány végén szerepeljen. Az irodalmi hivatkozásokat lábjegyzetben szerepeltessék. Azonos szerző ugyanabban az évben írt tanulmányát a, b, c betűkkel különítsék el. Az irodalomjegyzék formátuma a következő legyen:
 - 8.1 Önálló kötet esetében: VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám *Kötetcím*. Kiadási hely: Kiadó.
Pl. BALASSA Iván
1973 *Az eke és a szántás története Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
 - 8.2 Tanulmánygyűjtemény esetében: VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám Cím. In Szerkesztő: *Kötetcím*. Oldalszám. Kiadási hely: Kiadó.
Pl. ORTUTAY Gyula
1941 Népköltészet és műköltészet. In Eckhardt Sándor (szerk.): *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. 161–181. Budapest: A Budapesti Királyi Pázmány Péter Tudománygyűjtemény Bölcsészettudományi Karának Magyararságtudományi Intézete.
 - 8.3 Folyóirat esetében: VEZETÉKNÉV Keresztnév
Évszám Cím. *Folyóiratcím* Évfolyam. Szám. Oldalszám.
Pl. LENGYEL Dénes
1982 Álmos vezér születésének mondája. *Ethnographia* XCIII. 2. 259–268.
9. Hol és milyen kutatási pályázat keretében készült a tanulmány.

Előfizetés

Magyarországon és külföldön előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága (1088 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, interneten (hirlapelofizetes@posta.hu) vagy faxon (+36-1-303-3440). Az éves előfizetés díja: 3500 forint. További információ: +36- 80/444-444. Az egyes lapszámok és a korábbi példányok – a Társaság egyéb kiadványaival együtt – megvásárolhatók vagy megrendelhetők a Magyar Néprajzi Társaság Titkárságán (1055 Budapest, Kossuth tér 12.) személyesen vagy interneten (neprajzitorsasag@gmail.com). További információk telefonon: +36-1-269-1272. A folyóirat korábbi évfolyamainak elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www2.arcanum.hu/ethnographia>.

Ethnographia is a peer-reviewed academic journal of the Hungarian Ethnographical Society since 1890. Manuscripts and editorial correspondence should be addressed to the editor-in-chief (vigagyula@gmail.com). All contents of *Ethnographia* published between 1890 and 2008 are available in a digitized fulltext format with search options on the internet (<http://www2.arcanum.hu/ethnographia>). *Ethnographia* is distributed by the Hungarian Post Inc. (Magyar Posta Zrt. Hírlap Üzletága; 1088 Budapest, Orczy square 1.). It can be subscribed at post offices, in e-mail (hirlapelofizetes@posta.hu) and by fax (+36–1–303–3440). Subscription fee for one year is 3500 HUF (including four numbers a year). Further information about subscription: +36–80–444–444. Current and previous copies of *Ethnographia* as well as other relevant publications can be purchased or ordered at the Secretariat of the Hungarian Ethnographical Society (1055 Budapest, Kossuth square 12, neprajzitorsasag@gmail.com). Further information about *Ethnographia* and other ethnographic and folklore publications: +36–1–269–1272.

Ethnographia

Journal of the Hungarian Ethnographic Society

Vol. 130.

2019

No. 3.

Advisory Board:

ILDIKÓ LEHTINEN (Finland), JÓZSEF LISZKA (Slovakia), DZENI MADZHAROV (Bulgaria), VILMOS KESZEG (Romania), ISTVÁN SILLING (Serbia), GABRIELLA SCHUBERT (Germany), MÁTYÁS SZABÓ (Sweden)

Editorial Board:

ELEK BARTHA, ÁGNES FÜLEMILE, LAJOS KEMECSI, LÁSZLÓ KÓSA, IMOLA KÜLLÖS, TAMÁS MOHAY, ATTILA PALÁDI-KOVÁCS, FERENC POZSONY, ZSUZSA SZARVAS, GÁBOR VARGYAS

Editor:

GYULA VIGA

Editorial Office Address: Institute of Ethnology, Research Centre for the Humanities,
Hungarian Academy of Sciences [MTA BTK Néprajztudományi Intézet], H-1097 Budapest IX.
Tóth Kálmán u. 4. Telephone: +36 1 224-6782
e-mail: vigagyula@gmail.com

TABLE OF CONTENTS

Articles

ZOLTÁN FEJŐS: Objects in a national disguise: Hungarian specialities and handicraft in the United States before the First World War	361
MARIANN DOMOKOS: The tale collection of György Gaal and popular literacy	418
PÉTER BÁLINT: The cognitive structure of divine providence in folktale	445
ÁGOTA LÍDIA ISPÁN: Representations of a cultured lifestyle in Hungarian press in the first decade of the Socialist regime	464
ANNA SZÉKELY: The method of feedback interview in folkdance research	486

Book Reviews

498